

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SİBİRİYA TARİHİ

İLYAS TOPSAKAL

SİBİRYA TARİHİ

-BAŞLANGIÇTAN 1917'YE KADAR-

İlyas Topsakal

YAYIN NU: 1237
KÜLTÜR SERİSİ: 708

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-572-0

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1. BASIM: 2017

2. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul

Tel: [0212] 251 03 50 • [0212] 293 88 71 - Faks: [0212] 251 00 12

Editör: Ayşegül Büşra Paksoy

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Plusone Basım

Baskı: ALTIN KİTAPLAR YAYINEVİ

Göztepe mah. Kazım Karabekir cad. No: 32

Mahmutbey-Bağcılar/İSTANBUL

Tel: [0212] 446 38 88 Pbx • Faks: [0212] 446 38 90

Sertifika Numarası: 44011

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş. 'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İLYAS TOPSAKAL; 1970 yılında Samsun'da doğdu, ilk ve orta öğrenimini doğduğu ilde tamamladıktan sonra 1989 yılında Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesini kazanmış ve 1994 yılında mezun olmuştur. Aynı yıl Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda yüksek lisansına başlamıştır. 1997–2000 yılları arasında Yüksek Lisans tezi ile ilgili bilgi ve becerisini arttırmak ve Türk lehçeleri ile Rus Dilini öğrenmek amacıyla Rusya ve Kazakistan'da Türk Dünyası Araştırmaları burslusu olarak bulunmuştur. 1999 yılında "X-XII. Asırlarda İdil Bulgarları ve İslamiyet" adlı tezle Yüksek Lisans çalışmasını tamamladıktan sonra, aynı Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başlamıştır. Tamamına yakını kilise arşivine dayanan doktora çalışmasını 2007 yılında bitirmiştir. Doktora tezi "Rus Misyoner Kaynaklarına Göre İdil Ural Bölgesi'nde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler" adını taşımaktadır. 2008–2010 yıllarında İngiltere Reading Üniversitesi Tarih Bölümünde Post doktorasını tamamlamış, aynı zamanda ikinci yıl yüksek lisans ve doktorada seminerler vermiştir. Bu arada 2012 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Yardımcı doçentlik unvanını almış, bu fakültede Türk İslam Tarihi derslerini vermiştir. 2012 yılının Haziran ayında Genel Türk Tarihi alanında doçentlik unvanına layık görülmüştür. Yazar, 2016 yılında İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne atanmış ve halen bu bölümde görevini sürdürmektedir.

Özellikle Rus Çarlığı ve Sibiryâ üzerine popüler dergilerde birçok yazısı yayımlanmıştır. Ayrıca Türk Dünyası Araştırmaları Dergisinin 2003–2013 yılları arasında 10 yıl süresiyle kesintisiz editörlüğünü yapmıştır.

Evli ve İdil ile İlim Çiçe adında iki kızı vardır. İngilizce, Rusça, Arapça, Türk Lehçeleri; Tatarca Kazakça Kırgızca, Özbekçe bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9

GİRİŞ

Sibiryada Hakkında Yapılan Bilimsel Araştırmalar	11

SİBİRYA'NIN COĞRAFYASI

Sibiryada'nın Genel Coğrafyası	26
Sibiryada'nın Tarihi Coğrafyası	34
16. yüzyılda Sibiryada ve Rusların Gelişimi	37
17. Yüzyılda Sibiryada'nın Tarihi Coğrafyası	38
18-20. Yüzyılın Başında Sibiryada	40

SİBİRYA'NIN TARİHİ

Tarih Öncesi Sibiryada	43
Sibiryada'nın Eski Kùltürleri	45
Afanasyev Kùltürü	45
Okunev Kùltürü	47
Andronov Kùltürü	49
Karasuk Kùltürü	51
Tagar Kùltürü	51
Tagarların Ölü Gömme Kùltürü	52

SİBİRYA'NIN TÜRKLERİ VE YERLİLERİ

Hunlar, Göktürk ve Kırgızlar	61
Moğollar ve Altın Orda Dönemi	67
Sibiryada'nın Diğer Yerlileri	72
Batı Sibiryada'da Hanti ve Mansiler	72
Tundra Samoyedleri	78
Selkup ve Ketler	80

RUSLAR VE SİBİRYA'NIN İSTİLASI

16. Yüzyılda Batı Sibiryada	83
Rusların Batı Sibiryada'yı İstilasımı	87
Küçüm Hanın Ruslarla Mücadelesi	94

17. YÜZYILDA SİBİRYA

17. Yüzyılda Sibiryada	103
Sibiryada'nın Doğusuna İlk Rus yerleşimi	103
Moğol ve Zabaykal Bölgesi	107
Batı Sibiryada'da Rus Nüfusu ve Bölge Yerlilerin Mücadeleleri	108

17. Yüzyılda Sibirya'da Yönetim.....	113
17. Yüzyılda Sibirya'da Yerleşim ve Sosyal Yaşam	116

18. YÜZYILDA SİBİRYA

18. Yüzyılda Sibirya'da Rus Yerleşimi	122
18. Yüzyılda Sibirya'nın Siyasal Yapısı.....	126
18. Yüzyılda Sibirya'nın İdari Sistemi.....	129
18. Yüzyılda Sibirya'da Sosyo-Ekonomik Hayat	133

19. YÜZYILDA SİBİRYA

19. Yüzyıl ve Sibirya'da Yerleşimin Artması	138
19. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Durum	141
Sibirya Demiryolu	147
19. Yüzyıl Sibirya'sında Siyasal Durum	155

SİBİRYA KÜLTÜRÜ VE DİNİ HAYATI

Sibirya'da Kitabî Dinler: Hristiyanlık ve İslam	159
Sibirya'ya İslam'ın Gelişi ve Yayılışı.....	162
Sibirya'da İslam ve Ortodoks İlişkisi	166
Sibirya'da Müslümanlar ve Hristiyanların Sosyal Bağları	175
Yeni Dönem Ortodoks Hristiyan Misyonun Teşkilatlanması ve Okullaşması	180
Rusya İncil Cemiyeti'nin Misyoner Faaliyetleri	183
Batı Sibirya'nın Hristiyanlaştırılması.....	186
Sibirya'da Hristiyanlaştırmanın Hukuksal Zemini	187
Yenisey Yeparhiyası, Misyon ve Yenisey Misyonerleri.....	198
Sibir Tatarlarının Hristiyanlaştırılması	199
Hakas Misyonu ve Hakasların Hristiyanlaştırılması	211
Altay Misyonu ve Altaylıların Hristiyanlaştırılması.....	220
Tuva Misyonu ve Tuvalıların Hristiyanlaştırılması.....	225
Yakut Misyonu ve Yakutların Hristiyanlaştırılması.....	229
Din Adamı ve Misyonerler	234
Tercüme Komisyonu ve Tercümeler	236
Sonuç.....	240
Arşivler	243
Dizin.....	256

ÖNSÖZ

BU ESER, yaklaşık yirmi iki yıllık akademik hayatımın bütününe şamil, biriktirdiğim onca bilgi ve belgenin hülasası olarak karşınıza geliyor. Gözümün nuru bu naçiz çalışmanın fikri, 2009 yılının sonbaharında İngiltere'ye sadece Avrupa'daki dinî düşüncenin tarihini derinlemesine incelemek amacıyla yola çıkışımın neticesinde ortaya çıkmıştı. Başlangıçta, uzman olduğum Rus misyoner arşivinden hareketle İlminskiy'nin metodu üzerine post doktoramı tamamlayınca, Ruslar ve Rus düşüncesi üzerine doküman toplamaya başlamıştım. Süreç ilerledikçe Rusya'ya ait her okuduğum yeni eserde Sibirya ve ona dair bilgi ve belge beni düşünmeye sevk etmiş, devasa topraklar üzerinde Batılı âlimlerin yaptığı çalışmaları da biriktirmeye başlamıştım. Ayrıca uzmanlık alanımın Batı Sibirya'ya komşu olması, beni bu alana yönlendiriyor, dahası etnik ve kültürel değişimin menbaı olan Kazan ve çevresinin devamını getirerek bunların Sibirya'da izlerini takip etmenin dayanılmaz cazibesine kapılıyordum. Kısacası Sibirya hakkında çalışma yapmak benim için artık bir tutku olmuştu.

İngiltere'de Reading Üniversitesi'nin teveccühüyle kaldığım ve seminerler verdiğim ikinci yılım, esere hazırlıkla geçti. Türkiye'ye dönünce önce peş peşe alanın kaynak ve değerine ait makaleler yayınladım. Bu arada "Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi ile Rusların Sibirya Üzerine Yaptığı Çalışmaların Analizi" adlı projeyi İstanbul Üniversitesi BAP Biriminin katkılarıyla bitirip İngilizce ve Türkçe olarak bilim dünyasına sundum. Bu süreçte desteklerini daima hissettiğim dostlarım Prof. Dr. E. Kuzmina Nikolaevna ile Dr. Nadejda Oynotkinova Romanovna'ya minnettar olduğumu bilhassa belirtmeliyim.

Elinize aldığınız *Başlangıçtan 1917'ye Kadar Sibirya Tarihi* adını taşıyan eserimin girişini Sibirya tarihinin ana kaynaklarına ayırdım; akışı bozsa

da gelecekte alanda yapılacak çalışmalara katkı sunmak amacıyla ayrıntıya özen gösterdiğimi itiraf etmeliyim. Bir başka husus da, kitapta kullanılan Rus isimleriyle alakalı; her ne kadar dipnotlarda ve kaynakçada Rusça isimler orijinal halleriyle verilmiş olsa da, metin içinde okuma kolaylığı sağlaması bakımında bu isimlerin Türkçe okunuşları tercih edilmiştir. Daha sonra tarihin ilk devirlerinden başlayarak kültürleri ve bölgede ikamet eden kavimleri anlatmaya çalışarak süreci Rusların bölgeye gelişine getirmeye gayret ettim. Rus istilasını yüzyıllık devrelere ayırarak aşamalı bir şekilde incelemeye çalıştım. Bu sırada Rusların bölgeye nüfus akışını tanzim etmeleri, içtimaî, iktisadî ve idarî nizamlarını kurmalarını yine kronolojik olarak göstermeye çalıştım. Nihayet uzmanlık alanım olan dinî ve kültürel hayatlarına dair tafsilatlı bir bölüm kaleme aldım ki, kanaatimce bu bölüm, eserimin en can alıcı noktasını teşkil ediyor.

Bir eser vücuda gelirken elbette birçok ilim adamı ve dostun yardımına muhtaç oluyorsunuz. Bu cümleden, burada zikredemediğim dostlarıma hayli müteşekkirim. Özellikle araştırmada, kaynak yazımında ve içerik oluşturmada yardımlarını esirgemeyen dil uzmanı Anna Golinskaya'ya ve doktora öğrencim Akmaral Tuganova'ya; çalışmamı baştan sona okuyarak muhtelif önerilerde bulunan editörüm Kadir Yılmaz'a ve metnin taslak halini okuyup düşüncelerini benimle paylaşan Aybüke Gülbeyaz'a teşekkür ediyorum.

Çekirdek ailemin tacı sevgili eşim Ünsal hanımefendiye güzel yıllarımızdan feda ettiği günler için şükranların en derinini ve kızlarım İdil ile İlim'e bana ışık oldukları için sevgilerimi sunuyorum. Ayrıca dar-ı bekaya irtihal eden sevgili anneciğim ve babacığımın hatırasını hasretle anıyorum.

Şişli, 10 Şubat 2017

Sibiryâ Hakkında Yapılan Bilimsel Araştırmalar

Sibiryâ araştırmalarının başlangıcını çok eski tarihlere götürebilmek zordur. Zira bölgedeki hayat şartlarının insan yerleşimi için oldukça sınırlı bir imkân sunması, bölge hakkında kayıtlar tutulmamasında büyük bir etkiye sahiptir. Ancak yine de coğrafi bilgi olarak ilk kayıtların antik Yunan gezgini coğrafyacı Strabon tarafından tutulduğu söylenebilir. Ünlü Çinli tarihçi Ssu-ma Ch'ien de Sibiryâ'nın eski tarihi hakkında önemli bilgiler vermiştir. Eseri Shi Tsi (*The Grand Scribe's Recorded*, W. Nienhauser, Bloomington, 1994) M.Ö. II ve son asırda Hunların devleti hakkında detaylı bilgilere sahiptir. Plano da Carpini, Wilhelm von Rubruk, Marco Polo, Gerdizi, Reşüdidin ve İbn Batuta gibi yazarların eserlerinde de Sibiryâ topluluk ve coğrafyası ile ilgili sınırlı da olsa bazı bilgiler mevcuttur. Bunlara ilaveten, orta çağ Sibiryâ tarihi hakkında en önemli bilgilere Çin kroniklerinde rastlıyoruz. Rus kronikleri de Sibiryâ ile ilgili on birinci yüzyıldan başlayarak bilgiler verir; özellikle Novgord, Lavrentiyev ve İpatev kroniklerinde Yugra ve çevresindeki Sibiryâ yerel kavimleriyle alakalı notlar bulunmaktadır.¹

Günümüz bölge tarihçileri Sibiryâ tarihi yazımının başlangıcını bölgenin Rusya tarafından işgale uğramasıyla paralel kurulan ve 1637 yılından itibaren de resmileşen Sibiryâ Ofisi'nde² biriken arşiv malzemesine dayandırırılar. Yine resmi belgelerin bulunmadığı is-

¹ İ. N. Naumov, ed. David N. Collins, *The History of Siberia*, London 2009, s. 6.

² Rusça terimiyle "Sibirskiy Ofits" denilen daire <https://rantey.org>

tila öncesi dönemi ise arkeolojik buluntularla aydınlatmaya çalışırlar. Nitekim Sovyet öncesi ve sonrası yapılan tüm çalışmalarda bu ayırım, çok net bir şekilde görülebilir. Özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede bulunan merkezi yönetim birimlerinin arşivleri, Sibiry topraklarıyla ilgili çok önemli verileri içermektedir. Çeşitli yazışmalar, resmi tutanaklar, seyahatlerde çizilen resimler, yerel ve merkezi Sibiry bürolarına bırakılan notlar, haritalar, belgeler, kış kampları, keşifler, arazi yönetimi ihtiyaçlarına yönelik sorunlar, bu alanda diplomatik ve stratejik çözümler, maden arama ve işletim tutanakları, akla ilk gelenlerdir.

Bölge tarihinde kronolojik sıra takibi yöntemiyle gelişen, aynı zamanda etnolojik tarihin en önemli unsuru olan sistematik haritalama çalışmaları, 16. yüzyılın sonunda başlayıp günümüze kadar devam etmiştir. Batı Sibiry'daki Ob başta olmak üzere, diğer nehirlerin rota çizimleri, 1667 yılında başlamıştır. Sibiry'nın kompozit çizimleri ise, bilhassa 1673, 1684–1687 yıllarında ve 17. yüzyılın tamamında devam etmiştir. Rusya'nın en büyük haritacılarından biri olan S. U. Remezov'un matematiksel olmayan çizimleri ise, başlangıç için değerli bilgiler içermektedir.³

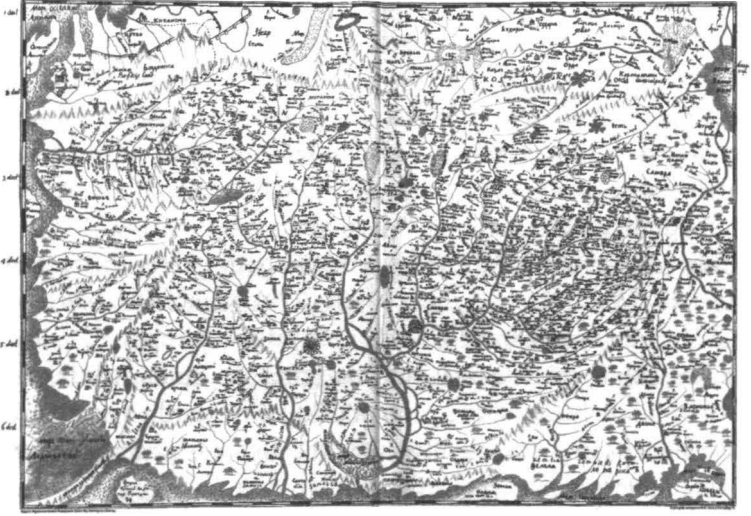
On altıncı yüzyılın sonundan başlamak üzere, on yedinci yüzyıl boyunca Sibiry'nın Rusya'ya katılması Rus devletinin en önemli hedeflerinden biri olmuştur. Bu tarihi süreçte de en belirgin figür Yermak ve onun ordusundaki Rus Kazaklarıdır.⁴ Diğer bir önemli hedef ve faaliyet ise düşünsel anlamda gelişen Ortodoksluğun yayılmasıdır ki bu strateji Ortodokslastırma olarak özetlenebilir. Esipov ve Stroganov kroniği, bu dönemin önemli kaynaklarıdır.⁵

Çarlık dönemi Rus tarihçiliğinde, özellikle on yedinci yüzyıl Sibiry'sının ele geçirilmesinde en önemli itici gücün Hristiyanlık olduğu tezi göze çarpar. Ortaçağın bu ideolojik kavramı ve müz-

³ S. U. Remezov, *Chertyojnaya kniga Sibiri, Sostavlenaya Tobolskim synom Boyarskim Remezovim v 1701 godu*, St Petersburg, 1882; L. A. Goldensberg, *Semyon Ulvanovich Remezov Sibirski kartograf i geograf 1642-posle 1720*, Moskva, 1965.

⁴ Buradaki Kazaklardan kasıt Kosaklardır.

⁵ *Sibirskie Letopisi*, SPb, St. Petersburg, 1907; *Kratkaya Sibirskaia Letopis' (Kungurskaia)*, St. Petersburg, 1880.

Sibiryanın Tüm Şehir ve Bölgelerinin, Susuz ve İnsanların Az Ugradığı Taşlık Steplerin Çizimi, S. U. Remezov, 1699-1701

Kaynak: <http://expositions.nlr.ru/Siberia>

min hikâyesi, Yu. Krijaniç ve S. U. Remezov'un eserlerinin ortak düşüncesini oluşturmuştur.⁶ Yine ilk kaynaklardan birisi olan ve I. Petro'nun emriyle on yedinci yüzyıl sonunda yazılan, aynı zamanda tarihi, coğrafi ve etnografik malzeme içeren Remezov'un *Sibirya Haritası* ve buna paralel *Sibirya Tarihi* ilk kaynaklar arasında önemli yer tutar.⁷ Remezov'un *Sibirya Tarihi* adlı eseri, Rus devletinin selameti için Hristiyan eğitiminin öneminden bahseder ve yerel mitolojik bilgilerle bu tezini kuvvetlendirmeye çalışır.⁸

Sibirya'ya dair sistematik olarak yürütülen bilimsel çalışmalar, I. Petro (1672–1725) zamanında başlamıştır. Bu dönemdeki bilimsel ve askeri amaçlı keşif seferleri, başta dış politika olmak üzere

⁶ *Sibirskie Letopisi*. St. Petersburg, 1907; *Kratkaya Sibirskaya Letopis' (Kungurskaya)*. St. Petersburg, 1880.

⁷ A. İ. Andreyev, *Ocherki po istochnikovedeniyu Sibiri*, N. 1. XVII vek., M-L., 1960, s. 116-117

⁸ *İstoriya Sibiri*, II, Leningrad 1968, s. 7

kamu alanında, Sibirya'nın tarih, coğrafya ve etnografyası hakkında muazzam bir malzeme oluşturmuştur. On sekizinci yüzyıl boyunca Sibirya, Rus İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine göre daha çok çalışılmıştır. Coğrafi araştırmaların rotası kuzeye odaklıdır ve Arktik denizinden Pasifik'e yönelir. Oradan da Hindistan'a İrtiş havzası yoluyla ulaşmayı amaçlar. Bu keşiflerin en önemli malzemelerinin temin edildiği I. Kirilov'un 1734 yılında yaptığı gezi, 1745 yılında Bilimler Akademisi tarafından yayınlanmıştır.⁹ İlk bilimsel geziyi, Birinci (1725–1743) ve İkinci (1768–1774) Kamçatka Seferleri takip eder. Moskova Devlet Üniversitesi bilim adamları P. Pallas, J. Falk, Lepekhin, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Arktik Okyanusu, özellikle Kuzey-Doğu Sibirya'daki kültür tarihi açısından küresel öneme sahip çok büyük bir bilimsel gezi organize ederler ve çalışma notlarını daha sonra yayımlarlar.¹⁰

On yedinci ve on sekizinci yüzyıllar tetkik edilirken araştırmacılara en önemli bilgi ve katkıyı şüphesiz ilk baskısı, Cambridge'de 1842 yılında yapılan Gerhard Frederick Müller'in *The Conquest of Siberia and The History of the Transactions, Wars, Commerce, &C. & C. Carried on Between Russia and China, From The Earliest Period*¹¹ adlı eseri sağlar. Dönemin bakışına göre Sibirya, "altın madeni" bakımından olağanüstü kaynaklara sahiptir. Aynı zamanda Rus devletinin gelişmesinde bu kaynak en önemli etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sibirya, Rus çarları ve yöneticileri için küçük, yerel ve ilkel kabilelerin yaşadığı yerdir. Bu bölge, Rus devletinin ekonomik kalkınması için en kolay istila edilebilecek ve kontrolü sağlanacak bir alan olarak düşünülmüştür. Bu görüş, diğer Batılı araştırmacı ve gezginlerin bakış açısıyla da uyumluluk göstermektedir. S. P. Kra-

⁹ L. S. Berg, *Vserossiyskiy atlas Ivana Kirilova (1726—1734)*, Trudy [Pervogo] Soveshchaniya po istorii estestvoznaniya 24- v26 dek. 1946 g., Pod red. chl.-kor. AN SSSR Kh. S. Koshtoyantsa., M.; L., 1948.

¹⁰ N. G. Fradkin. *Akademik I. I. Lepekhin i ego puteshestviia po Rossii v 1768–1773 gg.*, 2nd ed., Moscow, 1953.

¹¹ G. F. Müller and P. S. Palas, *Conquest of Siberia, and the History of the Transactions, Wars, Commerce, Etc.: Carried on Between Russia and China, from the Earliest Period (1842)*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

şennikov, M. V. Lomanosov, A. N. Radişev gibi tarihçiler araştırmalarını öncelikli olarak Sibirya'nın yeraltı ve yer üstü zenginliklerini keşfetmek ve sömürmek hedefine bağlamışlardır.

Sibirya tarih ve etnografyası için temel kaynak sayılan eserlerin içinden bekli de en mühimi Rus tarihçi Tatişev'in çalışmasıdır. 1734 yılında Ekaterinburg'da bulunan V. N. Tatişev, coğrafi, tarihsel, etnografik, arkeolojik, dilsel ve antropolojik içerikli geniş bir anket geliştirerek Sibirya ve Kazan'a bağlı idari merkezlere göndermiştir. Bu anket Sibirya halkları hakkında resmi bilgi toplayan ilk doküman olarak arşivlerde yerini almıştır. Daha sonra V. N. Tatişev bu arşivi kullanarak "*Rusya Tarihi ve Coğrafyası*" adlı çalışmasını yapmış ve yayımlamıştır.¹²

Aynı zamanda Müller, gelen belgelerle Sibirya bilimsel arşivini oluşturmuş ve onları kronolojik olarak sistemleştirmeye başlamıştır. On sekizinci yüzyılda yapılan Kamçatka seferi, G. F. Müller'e bu konuda bilimsel veri oluşturmuştur. Müller, Petersburg'a Sibirya tarihinin en değerli bilgi ve belgelerini bu sayede taşımıştır denilebilir. Aslında ilk çalışma ve sınıflandırma Tatişev'e ait olsa da bunları kronolojik sıraya koyup tasnif ederek analizini yapma Müller'in başarısı olmuştur.

Sibirya ve Kuzey Pasifik kutup bölgelerine ait ilk gezi çalışması on sekizinci yüzyılda yapılmıştır. Rus araştırmacılar, Asya kıtasının kuzey ve kuzey-doğusunda büyük Rus coğrafi keşiflerini, tarihi keşifler olarak yansıtmışlardır. Bu çerçevede Müller'in yanına Kuzey Denizi rotasında çok önemli fizibilite ve keşif çalışmaları yapan M. V. Lomanosov'u da eklemek gerekir. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Rus kâşifleri I. Krusenstern, F. Litke Kuzey-doğu Pasifik; F. Wrangel ise Sibirya'da yaşayan yerel halkın etnografik tarihi hakkında ilk bilgileri toplamışlardır.¹³ On sekizinci yüzyılda, Sibirya tarihi için kaynaklar artık belli, bilimsel eleştiri temelli, tarihsel sü-

¹² V. N. Tatishev, *Istoriya Rossiyskaya*, 4 T, M. 1964; Azbelev S. N., *V zashitu truda Vasilii Nikiticha Tatisheva* // Sbornik Russkogo istoricheskogo obshhestva, Institut rossijskoj istorii RAN., M., Russkaya panorama, 2011., T. 11 (159), s. 316-324.

¹³ Miller, a.g.e., T. II, s. 11.

Rus Denizcilerinin, Farklı Seyahatlerinde Amerika'nın Kuzey Kısmı ve Çevresinde Yaptığı Keşifleri Gösteren Harita, Sankt-Petersburg Bilimler Akademisi, 1773

Kaynak: <http://expositions.nlr.ru/Siberia/>

recin aşamaları tespit edilmiş, ana yapı kurulmuş haldedir. On sekizinci yüzyılın sonunda. N. I. Novikov tarafından başlatılan Sibirya üzerinde tarihsel ve istatistiksel veriler “*Ancient Russian Vivliofike*” adıyla yayınlanmıştır.¹⁴

On dokuzuncu yüzyılın başından günümüze Sibirya kademeli ekonomik ve sosyal kalkınma ile birlikte önemli değişikliklere uğramıştır. 1818 Sibirya araştırmaları kaynaklarının en önemli temsilcisi G. I. Spasskiy, St. Petersburg’da *Sibirya Dergisi*’ni yayınlamaya başladı ve burada Sibirya kronikleriyle beraber birçok tarihi doküman yayımladı.¹⁵

Sibirya tarihçisi P. A. Slovtsov, (1767–1843) *Sibirya Tarihine Genel Bakış 1838–1844* adlı eserini ise, hayatının büyük bir bölümünü geçirdiği Tobolsk’da tamamladı. Bu çalışmada, ilk Rus yerleşimini mümkün olduğunca kronolojik vermeye çalışmış, tüm yerel, idari,

¹⁴ V. İ. Novikov, *Drevnyaya Rossiyskaya Vivliofika*, İzd. 2, Moskva, 1788.

¹⁵ 1827’de ismi değişerek *Asya Dergisi* olmuştur.

ekonomik ve kültürel yaşamı göstererek Rus kolonizasyon sürecinin görünmeyen yüzünü ortaya koymayı amaçlamıştır. P. A. Slovtsov eserinde istatistik araştırma tekniğini kullanmıştır. Yerel ihtiyaçları ve talepleri yayınlamayı başaran P. A. Slovtsov'un, Sibirya'da siyasal düşüncenin gelişimi üzerinde büyük etkisi vardı. Daha sonra 1860'larda ortaya çıkan vatanseverlik düşüncesinin bölgedeki ideolojik babası ilan edilmiştir.¹⁶

Dekabiristlerin Sibirya'da sosyal düşüncenin gelişimine etkisi herkesçe bilinen ve kabul edilen bir sosyal vakıdır. Onların görüşleri ve özellikle de mahalli gazetelerde yazdıkları yazıları, on dokuzuncu yüzyıl Sibirya'sında önemli bir yer tutar. Dekabiristler, ulusal kültürün demokratik fikirlerini taşıyan gruptu. Bu nedenle, sadece burjuvaların değil, Sibirya üreticileri olan yerel halkın kültürel gelişim ihtiyaçlarına da hitap etmiştir. N. A. Bestujev Buryatları, G. S. Batenkov ise Rus göçlerinin bölgedeki çalışan nüfus üzerinde etkisi hakkında çalışmalar yaptı.¹⁷

Özellikle sosyalist tarihçiler bu dönemi, kapitalizmin aşağı sınıfları ezme ve sömürme politikasının uygulandığı bir süreç olarak görmüş ve eserlerinde eleştirmişlerdir. Sibirya dünyanın en büyük kara parçası Asya'nın yüzde kırkını yani dünyanın beşte birini oluşturur ki bu alan Sovyetler Birliği'nin yüzde altmışına tekabül eder. Rusya'nın doğal kaynaklarının, dörtte üçünden fazlası yine bu bölgeden temin edilmektedir. Bu zenginlik Amerika kıtasında Kanada'yla ölçülebilir, ancak Kanada'nın zenginliği aynı ölçüde olsa da topraklarının darlığı nedeniyle kısıtlıdır.¹⁸ Japonya devlet başkanı Kobe Seytatsu Japonya'nın geleceği için Sibirya'nın önemini *Pravda*'da anlatırken bu yeraltı zenginliklerini dile getirmiştir.¹⁹

Sibirya'nın yerli halkları, eskiden beri Rus Çarlığı tarafından sömürülmüştür; bu hüküm, alanda yapılan yalnızca Batılı kaynakların

¹⁶ P. A. Slovtsov, *Istoricheskoe obozrenie Sibiri*, T.1. Spb., 1886; T. 2., Spb., 1888.

¹⁷ G. S. Batenkov, *Povest sobstvennoy zhizni // Vospominaniya i rasskazy deyateley taynykh obshchestv 1820-h godov*. T.2. - M., 1933; *Vosstanie dekabristov: Materialy*, vol. 8. Moscow-Leningrad, 1925.

¹⁸ V. K. Andrievich, *Istoricheskii ocherk Sibiri*, I—II, Spb., 1889.

¹⁹ *Pravda*, 28 Ekim 1965.

özeti değil, aynı zamanda Sovyet tarihçilerinin de üzerinde durduğu bir konudur. Ancak Sovyet tarihçileri kendi dönemlerinde yapılan modellerin bu sömürüye dur dediğini iddia eder ki; bu konu da karşılaştırmalı olarak incelenmesi gereken önemli bir sorundur. İkinci olarak nüfus yerleşiminde göçler ve yerli halkın azınlıkta kalması meselesi, her iki dönem için de sorunlu olan meselelerdir. Sovyet döneminde yine iddia edilen ve başarı olarak gösterilen bölgesel muhtar devletlerin kurulması meselesi de yenidir ve araştırılmaya değer bir başka politik alandır. Bu dönemde Buryatya, Yakutistan, Altay, Şor, Tuva, Hakasya, Çukçi gibi şehirler, bölgeler ve ulusal cumhuriyetler kurulmuş, ayrıca kurulan bu ülkeler hakkında önemli eserler yayınlanmıştır.²⁰

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Rusya'daki sosyal gelişmeler, Sibirya tarihçiliği üzerinde de etkisini göstermiş ve belirgin tarih yazıcılığı farkları ortaya çıkmıştır. Coğrafi faktörler ve yerleşme faktörünü öne çıkaran S. M. Solovyev²¹ ve Kluçevskiy²² bu dönemde en önemli yazarlar olarak dikkat çeker. Ancak S. M. Solovyev'in 'Devlet Okulu' teorisi ve kendi kendine yeten bir devlet modeline karşı A. P. Şchapov'un²³ (1850–70) 'Demokratik Devlet' fikri ön plana geçmeye başlamıştır. A. P. Şchapov, bir yandan, Sibirya'da hükümet politikasının sosyal ve sömürgeci niteliği ortaya koymaya çalışmış, diğer yandan da mütemadiyen artmakta olan Rus yerleşiminin rolünü belirlemeye itina göstermiştir. Etnografik ve antropolojik malzemeye dayalı Rus milliyetçiliğini merkeze alan Slavist gö-

²⁰ *Narody Sibiri*, Levin, M. G., Potapov, L. P. (red.), Moskva, Leningrad, Izdatelstvo AN SSSR, 1956; *İstoriya Yakutskoy ASSR*, T.1., M-L., 1955; T.2, M., 1957; T.3. M., 1963; *İstoriya Buryatskoy ASSR*, T. 1-2, Ulan-Ude, 1959; *İstoriya Tuvy*, T.I-II, M., 1964.

²¹ The unabridged text of *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen* (History of Russia From Earliest Times), first published in St. Petersburg, 1851–1879, in 29 volumes, translated in 50 volumes from the Moscow edition of 1959–1966.

²² *A History of Russia*, (4 Volumes), J. M. Dent/E.P. Dutton, London/NY, 1911.

²³ A. P. Shchapov; *Soch.*, vols. 1–3. St. Petersburg, 1906–08; *Sobr. soch.: Dopolnit. tom k izdaniyu*. Irkutsk, 1937; "Neizdannye soch." *Izvestiia Obshchestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom un-te*, vol. 33, issues 2–3. Kazan, 1926; A. P. Shchapov v Irkutsk: *Neizdannye materialy*. Irkutsk, 1938.

rüş, Rus halkının hayatında sürekli işlenen bir devlet bakışı olarak eserlerde öne çıkarılmıştır.

Rus Çarlığının son yıllarındaki bu tartışmaların bölgesel olarak Sibirya'ya yansması; Sibirya'nın siyasi suçlular için açık cezaevi olarak görev yapmasıyla doğrudan ilgilidir. Özellikle G. N. Potanin ve N. Yadrintsev Sibirya'nın sosyalist tarihine damgasını vuran ve yerli halkların etnografik çalışmalarını da kapsayan önemli eserler yazdılar. Yadrintsev, *Sibirya Nasıl Kolonileşti?* isimli eserinde, yerli halkların devlet ve ekonomide yerleri, kolonizasyon hareketi, kültürel gelişiminin yolları ve bakış açılarının etkisi, çarlık hükümetinin sömürge politikası gibi sorunlara değindi.²⁴ Büyük ve zengin arşiv malzemesi içeren V. I. Vagin'in hazırladığı "*Dük M. Speranskiy'nin 1819-22 arası Sibirya'daki Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi*" adlı eseri ise, Sibirya için Batıda kullanılan önemli bir kaynaktır.²⁵

On dokuzuncu yüzyılın sonunda ise N. N Ogloblin'in dört ciltlik arkeoloji eseri *Sibir Ofisi Yazıları ve Makale İncelemeleri* (1592–1768) yayımlandı. Halen bu eser, Rusya'da Sibirya için en zengin kaynak eser olma özelliğini korur. On dokuzuncu yüzyılda basılan eser, on altıncı yüzyılın sonundan on sekizinci yüzyılın başına kadarki sürecin monografisini içermesi bakımından da çok önemlidir.²⁶

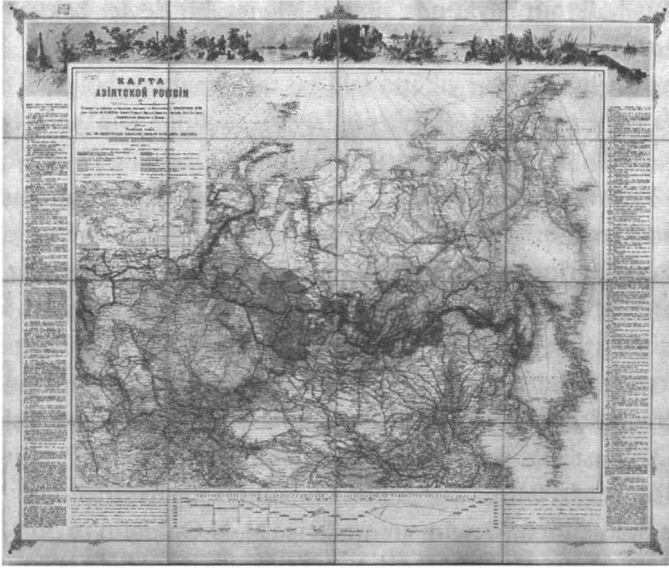
Sibirya bölgesinde toprak paylaşımı ve yönetimi ile yeni göçlerin yerleştirilmesi sorunu bölge tarihinde en çetrefilli konuların başında gelir. En dikkat çekici araştırma P. N. Butsinskiy'nin *Sibirya'da İlk Yerleşimciler ve Hayatları* (1889) ve *Sibirya Tarihinde Mangazeya ve Mangazeya Kasabasının Tarihi* (1893) adlı eserleri yeni malzemeler içermesi ve arşivleri görmek açısından önemlidir.²⁷ I. V. Pupin, yir-

²⁴ N. M. Yadrintsev, *Sibir kak koloniya: k yubileyu trehsotletiya: sovremennoe polozhenie Sibiri, ee nuzhdy i potrebnosti, ee proshloe i budushhee*, St. Petersburg, 1882.

²⁵ V. I. Vagin, *Istoricheskie svedeniya o deyatelnosti grafa M. M. Speranskogo v Sibiri s 1819 po 1822 god: v 2 t.*, SPb., 1872.

²⁶ N. N. Ogloblin, *Obozrenie stolbtsov i knig Sibirskogo prikaza (1592-1768 gg.)*, Dokumenty voevodskogo upravleniya, M., 1895.

²⁷ P. N., Butsinskiy, *Zaselenie Sibiri i byt pervykh ee nasel'nikov.*, Har'kov, Tipografija Gubernskogo Pravleniya, 1889.; *K istorii Sibiri. Mangazeya i mangazeyjskiy uезд (1601 g.—1645 g.)*, Har'kov, 1893.

Rusya'nın Asya Kısımının Haritası, G. M. Koverskiy, 1895

Kaynak: <http://expositions.nlr.ru/Siberia/>

minci yüzyıl Sibirya tarihini dört ciltlik ünlü eseri *Rus Etnografya Tarihi*'nde özetlemeyi başarmıştır.²⁸

Sovyetler Birliği'nin bölgedeki başarısını veya başarısızlığını Sovyet tarihçileri bu halkların tarihini her seferinde yeniden yazarak gösterdiler. Bu alanın kendine özel şartları, çeşitli arşiv, etnografik, dilsel, halk şiiri, antropolojik içerikli kapsamlı çalışmalarla bilim dünyasına sunuldu. 1920'lerin sonuna gelindiğinde, tanınmış Sovyet tarihçisi S. V Bahruşin²⁹ on yedinci yüzyıldaki Sibirya halklarının geçmişini ortaya çıkarmak için yaptığı çalışmada belgesel ve arşivi kullanmak suretiyle tarihçilere örnek oldu. Müteakiben arşiv malzemeleri ve temel etnografik verilere dayanarak B. O. Dolgih³⁰

²⁸ A. N. Pypin, *History of Russian Ethnography I-IV*, St. Petersburg, 1892.

²⁹ S. V. Bahrushin, *Ocherki po istorii kolonizatsii Sibiri v XVI i XVII vv.*, M., Izdanie M. i S. Sabashnikovyh, 1927.

³⁰ V. O. Dolgikh, *Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v XVII veke*, M., AN SSSR, 1960.

1960 yılında “17. yüzyılda Sibirya Halklarının Etnik ve Aşiret Oluşumu” adlı eserini yayımladı. Ayrıca belgesel ve etnografik kaynakları birleştirerek çalışan diğer Sovyet bilim adamlarından S. A. Tokarev, L. P. Potapov, M. G. Levin, A. P. Okladnikov, N. N. Stepanov, I. S. Vdovin ve I. S. Gurviç bu dönemin önemli araştırmacılarından sayılabilir.

1930’lu ve 40’lı yıllar ve İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem, bölgede yaşayan Altay, Hakas, Tuva Yakut, Moğol, Buryat ve diğer hakların bilimsel ve sosyal hayatlarında önemli gelişmelere sahne oldu. A. P. Okladnikov’un 17-18. Yüzyıllarda Batı Buryat-Moğollarının Tarihi Üzerine Denemeler (1937) adlı eseri bu sınıfın ilki olarak göze çarpar.³¹ F. A. Kudryavtsev’in, Buryat-Moğol Tarihi 17. Yüzyıldan 19. Yüzyılın 60. yılına kadar (1940), adlı çalışması ile P. T. Hapteyeva’nın Buryat-Moğol Halkının Kısa Tarihi (1942) adlı eseri Buryatların en önemli temel kaynaklarını oluşturmasıyla kıymeti haizdir. S. A. Tokarev’in Yakutların Sosyal Hayatı 17-18. Yüzyıllar (1945)³² adlı eseri ise Sovyet dönemi Yakutlar üzerine yapılan ilk denemelerden biridir. L. P. Potapov’un³³ Altay Tarihi Üzerine Denemeler (1953) ile Hakasların Orijini ve Milletleşmesi (1957) adlı iki eseri Güney Sibirya’nın araştırılmasında Sovyet tarihçiliği için önemlidir. I. S. Gurviç’in Kuzeydoğu Sibirya’nın Etnik Tarihi (1966)³⁴ adlı çalışması ise geneli itibarıyla bölgeyi kapsamıyla ilginçtir. Bu çalışmalar geçmişte Rus devletinin milliyetçi ve burjuva anlayışıyla yaptığı yanlışların böl-

³¹ A. P. Okladnikov, *Ocherki iz istorii zapadnyh buryat-mongolov (XVII-XVIII vv.)*, Leningrad, 1937.

³² S. A. Tokarev, *Obshchestvennyy stroj yakutov XVII-XVIII vv.*, Yakutskoe gos. izd-vo, 1945.

³³ L. P. Potapov, *Ocherki po istorii altaytsev*, Akad. nauk SSSR, M.-L., 1953; L. P. Potapov, *Proishozhdenie i formirovanie hakasskoy narodnosti*, Abakan, Hakasskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1957, s. 307; *The peoples of South Siberia* (popular edition), Novosibirsk, 1953, 192 p. ; “Tuva” / *The peoples of Siberia*, Ed. M. G. Levin and L. P. Potapov, Leningrad, Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1956, p. 420-473; “Khakases” / *The peoples of Siberia*, ibid, p. 376-420; “Shor” / *The peoples of Siberia*, ibid, p. 492-529; *The Turkic peoples of Southern Siberia in VI-VIII centuries, History of Siberia*, M., 1964., T. I, p. 266-284.

³⁴ I. S. Gurvich, *Etnicheskaya istoriya Severo-Vostoka Sibiri*, TİİE, M., 1966.

gede kızgınlığa yol açtığı, aslında bölgenin gelişmesi açısından Rus devlet birliğine katılımının gerekli olduğu ve sosyalist bakış açısıyla bu birlikteliğin sağlanabileceği kabulünü yansıtır.

M. Levin ve L. P. Potapov'un editörlüğünde 1956'da yayımlanan *Dünya Hakları-Sibirya Halkları* ile yine M. G. Levin ve L. P. Potapov'un *Sibirya'nın Etnografik Atlası* adlı eserleri Sibirya kavimlerinin tanıtımında ve çalışılmasında önemli katkıları olmuştur.³⁵ Bölgeye gelen Rus göçlerinin Sibirya üzerine olumlu olumsuz etkilerini ilk defa S. V. Bahruşin 1920 yılında elindeki arşiv malzemelerine göre çalışmaya başlamış; özellikle 17. ve 18. yüzyıllardaki yerleşimin siyasal ve kültürel hayata etkisini ortaya koymayı hedeflemiştir. *16 ve 18. Yüzyıllarda Sibirya'nın Kolonizasyon Tarihi Üzerine Denemeler* (1927)³⁶ adlı eseri, bölgenin Rusya ile bütünleşme sürecini ve kültürel durumunu anlatır. Ayrıca bu eserde, Avrupa Rusya'sından bölgeye kullanılan yollar, kolonizasyon noktaları, ekonomik ve idari sistem, işgalin özeti gibi popüler konuları bulmak mümkündür. Özellikle Sibirya'daki ekonomik süreci açıklamada Bahruşin diğerlerinden daha öndedir.

İkinci Dünya Savaşından sonra, Sovyet-Sibir çalışmaları daha da hızlanıp gelişmiştir. 1946 yılında, V. I. Şunkov *17-18. Yüzyılın Başında Sibirya Kolonizasyon Tarihi Üzerine Denemeler* ile 1956 yılında yayımladığı *Sibirya'da Tarım Tarihi üzerine Denemeler (17. yy.)*³⁷ adlı eserlerinde Sibirya'nın tarıma dayalı gücünden bahsetmektedir. Bu eserler, özellikle kitlelerin gerçek rolünü/etkisini göstermek ve tarımda Rus sömürgeciliğinin çapını değerlendirmek için oldukça önemlidir. Bu çalışmalar daha sonra da devam etmiştir. V. N. Şerstobayev, *İlim'in Tarım Arazileri I-II (1949-1957)*;³⁸ Z. Ya. Bo-

³⁵ *Narody Sibiri*, M. G. Levin, L. P. Potapov (red.), Moskva, Leningrad, Izdatelstvo AN SSSR, 1956; *Istoriko-etnograficheskiy atlas Sibiri*, M. G. Levin, L.P. Potapov (red.), M., Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1961.

³⁶ Bahrushin, a.g.e.

³⁷ V. I. Shunkov, *Ocherki po istorii kolonizatsii Sibiri v XVII – nachale XVIII vekov*, M., L., Izd-vo AN SSSR, 1946; *Ocherki po istorii zemledeliya Sibiri (XVII v.)*, M., Izd-vo AN SSSR, 1956.

³⁸ V. N. Sherstoboev, *Ilinskaya pashnya. T. I. Pashnya Ilinskogo voevodstva XVII i nachala*

yarşinova, 17. Yüzyılın İlk yarısında Tomsk Bölgesinde Nüfus (1950);³⁹ F. G. Safronov, 17. Yüzyılda İlim ve Lena Havzalarında Köylü Yerleşimi (1956) ile Yakut'taki Rus Köylüleri (17. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl başları), (1961) dikkat çeker.⁴⁰ Yine M. M. Gromiko, 18. Yüzyılda Batı Sibirya: Rus Nüfusu ve Tarımsal Kalkınma (1965);⁴¹ A. N. Kopılov 17. Yüzyıl Yenisey Havzasında Ruslar (1965) bu alanda yapılan çalışmalara örnek gösterilebilir.⁴²

Sovyet tarihçileri, Sibirya tarihinde yerleşimin olumlu katkısını merkeze alıp çalışmalar yapmayı denemişlerdir. Bu nedenle nüfus ve hareketlerini incelemek son dönem tarihçi ve araştırmacıları için önemlidir. Bu alanda 1964 yılında V. A. Aleksandrov, 17. ve 18. Yüzyılın Başlarında Sibirya'da Rus Nüfusu⁴³ adlı monografisini yayımladı. Bu monografi on yedi ve on sekizinci yüzyılda bölgedeki Rus nüfusun yerleşim alanlarını, yerlilerle ilişkilerini, ekonomik hayata katkılarını ve zararlarını göstermesi bakımından önemlidir.

O. N. Vilkov'un XVII. Yüzyılda Batı Sibirya'da Ticaret ve El Sanatları (1967)⁴⁴ adlı eseri yeni kurulan Tobol şehrinin ekonomik hayatı, gümrükle ilgili mevzuatı ve diğer komşu ülkelerle ilişkileri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Özellikle savaş sonrası yıllarda Sovyet bilim adamları on dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıl araştırmalarına yani Sibirya'nın bilimsel keşfine geri dönmüştür. Rus denizcilerin on yedi ve on sekizinci yüzyıllardaki Kuzey Denizi keşfi, Sibirya'nın içleri ve Pasifik'in keşfi sayısız araştırmaya konu

---

XVIII veka, Irkutsk, OGIz, 1949; *Ilmskaya pashnya. T. II. Pashnya Ilmskogo voevodstva XVII i nachala XVIII veka*, Irkutsk, Irkut. kn. izd-vo, 1957.

³⁹ Z. Ya. Boyarshhinova, *Naselenie Tomskogo uezda v pervoy polovine XVII veka*, Trudy Tomskogo universiteta, Seriya istoriko-filologicheskaya. 1950., T. 112., s. 23-210.

⁴⁰ F. G. Safronov, *Krest'yanskaya kolonizatsiya basseynov Leny i Ilima v XVII v.*, Yakutsk. Kn. izd-vo, 1956, s. 210; *Russkie krest'yane v Yakutii (XVII – nachalo XX vv.)*, Yakutsk, 1961, s. 495.

⁴¹ M. M. Gromyko, *Zapadnaya Sibir' v XVIII v.: russkoe naselenie i zemledel'cheskoe osvoenie*, M., Nauka, 1965.

⁴² A. N. Kopylov, *Russkie na Enisee v XVII v.*, Novosibirsk, 1965.

⁴³ V. A. Aleksandrov, *Russkoe naselenie Sibiri v XVII-nachale XVIII v. (Eniseyskiy kray)*, M., 1964.

⁴⁴ O. N. Vilkov, *Remeslo i torgovlya Zapadnoy Sibiri v XVII v.*, M., 1967.

olmuştur. Bunlardan A. I. Andreev, A. V. Efimov, B. O. Dolgih, M. O. Kosven, L. S. Berg, L. A. Goldenberg, V. I. Grekov, M. I. Belov, V. A. Divina vb. önemli isimler; Sibirya'nın keşfi alanında haritalar dâhil yeni ve zengin bir arşiv ortaya koymuşlardır. 1964 yılında A. V. Efimov editörlüğünde *Sibirya ve Kuzey-Batı Amerika'da 17-18. Yüzyıllar Keşif Atlası* (1964)⁴⁵ yayımlandı. Bu eserde yüz doksan dört kartla birlikte Sibirya ile ilgili arşiv malzemeleri bulunmaktadır. Bu eser daha o dönemde Rus seyyahlarının harita bilgisinin yanında coğrafi terimlerinin de gelişmişliğini göstermesi açısından ilginçtir.

M. P. Alekseyev'in, *Batılı Gezginlerin Gözüyle Sibirya (13-16 yy.)* (1941)⁴⁶ adlı eseri ise, Sibirya'nın geçmişine ait önemli bilgiler vermiş, daha da önemlisi çeşitlilik sağlamıştır. A. İ. Andreyev ise *Sibirya Araştırmaları Üzerine Denemeler, 1940-1960*⁴⁷ adlı çalışmasında araştırma ve kaynak eleştirisi yaparak Sovyet Sibirya çalışmaları için önemli verilerin analizini yapmıştır.

Sentez tarihçiliğinin kurucusu S. V. Bahruşin'in takipçisi olan V. G. Mirzoyev'in, *On yedinci Yüzyıl tarihi belgelerinde Sibirya'nın keşfi ve ele geçirilmesi*, (1960);⁴⁸ adlı çalışması ile Y. R. Koşeleva'nın *Sibirya'da Rus Folkloru* (1962)⁴⁹ adlı çalışması bölgenin ilk folklor araştırmaları olarak kabul edilebilir.

M. G. Levin ve L. P. Potapov'un editörlüğünde basılan *Sibirya Halkları* adlı eser Amerika ve diğer ülkelerde Sibirya Halkları üzerine çalışmalara kaynaklık eden önemli eserler arasında sayılabilir.⁵⁰ Okladnikov'un *Antik Sibirya'nın Nüfusu ve Kültürü*; M. G. Levin, S. İ. Rudenko ve A. P. Okladnikov'un monografileri Sibirya etnolog

⁴⁵ A. V. Efimov, *Atlas geograficheskikh otkrytiy v Sibiri i v Severo-Zapadnoy Amerike XVII-XVIII vv.*, M., Nauka, 1964.

⁴⁶ M. P. Alekseev, *Sibir' v izvestiyah zapadno-evropeyskikh puteshestvennikov i pisateley: vvedenie, teksty i kommentariy. XIII-XVII vv.*, Irkutsk, Irkutskoe oblastnoe izdatel'stvo, 1941.

⁴⁷ A. I. Andreev, *Ocherki po istochnikovedeniyu Sibiri*, M., Nauka, 1965, s. 223.

⁴⁸ V. G. Mirzoev, *Prisoedinenie i osvoenie Sibiri v istoricheskoy literature XVII veka*, M., Izd-vo social'no-ekonomicheskoy literatury, 1960.

⁴⁹ Ja. R. Koshelev, *Russkaya fol'kloristika Sibiri (XIX – XX vv.)*, Tomsk, Izd-vo Tomskogo un-ta, 1962.

⁵⁰ *The Peoples of Siberia*, M. G. Levin and L. P. Potapov (editors), Chicago, 1964.

ve arkeolojisi için Batılı araştırmacılara kaynaklık etmiştir.⁵¹ Yine Lengyel ve Ervin'in eserleri de özellikle Rus Çarlığı dönemi ve öncesi Sibirya tarihi için önemli çalışmalardır.⁵² Japon araştırmacı Kato Kyudzo'nun *Sibir Tarihi* isimli eseri de Japon ve Rus tarihi açısından önemli bilgi ve belgelerin yanında Sibirya açısından da dikkate değer bilgiler içermektedir.⁵³ İrkutsk'da Ogorodnikov tarafından basılan *19. Yüzyılın Başına Kadar Sibirya'nın Kısa Tarihi* adlı eser ise özellikle başvurulacak bir diğer kaynaktır.⁵⁴

Ancak bütün bu çalışmaların hülasası ve geniş bir akademisyen ekip tarafından 1960 yılında hazırlanan *İstoriya Sibiri (Sibirya Tarihi)*;⁵⁵ bölge için bu döneme kadar yapılan bütün çalışmaları kapsayan ve aşan bir çalışma olarak göze çarpar ve günümüz Sibirya tarihi çalışmalarına birinci el kaynaklık eden bir eserdir. Beş cilt halinde basılmış çalışmaya ünlü Rus arkeolog A. P. Okladnikov başkanlık yapmıştır.

⁵¹ A. P. Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and its Culture*, Chicago, 1964; M. G. Levin, *Ethnic Origins of the Peoples of Northeastern Asia*, Arctic Institute of North America, Anthropology of the North, No. 3, University of Toronto Press, Toronto, 1963; S. I. Rudenko, *The Ancient Cultures of the Bering Sea and The Eskimo Problem*, Anthropology of the North: Translations from Russian Sources, No. 1, Arctic Institute of North America and University of Toronto Press, Toronto, 1962; H. N. Michael (editor), *The Archaeology and Geomorphology of Northern Asia: Selected Works*, University of Toronto Press, 1964; A. P. Okladnikov, *The Soviet Far East in Antiquity. An Archaeological and Historical Study of the Maritime Region of the USSR*, Arctic Institute of North America, Anthropology of the North: Translations from Russian Sources, № 6, Toronto, 1965.

⁵² E. Lengyel, *Siberia*, New York, 1943; E. Lessner, *Gradle of Conquerors of Siberia*, New York, 1955.

⁵³ K. Kyutzo, *İstoriya Sibiri*, Tokyo 1963, s. 212 (Japonca).

⁵⁴ V. I. Ogorodnikov, *Ocherki istorii Sibiri do nachala XIX stoletiya*, Irkutsk, 1920.

⁵⁵ *İstoriya Sibiri s drevneyshih vremen do nashih dnei. V pyati tomah*, Glav. red. A. P. Okladnikov i V. I. Shunkov, I. Nauka, 1968-1969.

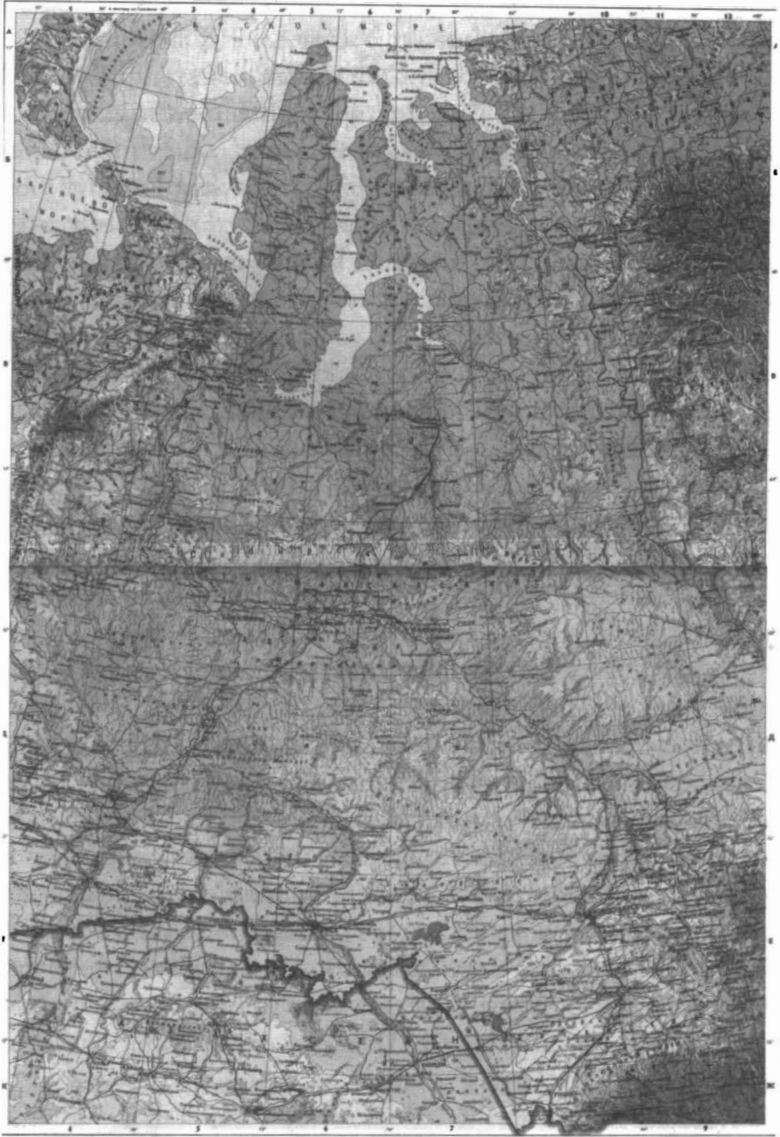
Sibirya’nın Genel Coğrafyası

Sibirya isminin Tatar Türkleri tarafından verildiği¹ ve 13. yüzyıl-da Moğolların bölgeyi istilasından beri kullanılmakta olduğu söy-lense de bu konuda farklı görüşler mevcuttur.² On altıncı yüzyılda Ruslar, bölgeyi istila edince *Sibirskaya Zemlitsa* ismini kullanmışlar ve bu isim kısaca Sibirya olarak literatüre geçmiştir. Bu büyük top-rak parçası bütün Avrasya’nın yüzde kırkını meydana getirmektedir. Sibirya doğal sınırlara sahiptir; batıda Ural dağları, kuzeyde Kars Laptev ve Doğu Sibir denizleri, doğuda Pasifik okyanusu, güneyde ise kuzey Türkistan’ı teşkil eden bugünkü Kazak ve Moğol bozkırla-rı vardır.³ Coğrafi olarak bölge üç büyük kısma ayrılır: Batı Sibirya, Ural’dan başlar ve Yenisey nehrine kadar olan bölgeyi; Doğu Si-birya, Yenisey’den başlayıp Pasifik kıyı şeridi dağlarına kadar olan bölgeyi ve Uzak Doğu Bölümü ise Pasifik Okyanusu’nun kıyı bölge-lerini içermektedir.

¹ İ. N. Naumov, ed. David N. Collins, *The History of Siberia*, London 2009, s. 3.

² Geniş bilgi için bkz.; Hadi Atlasi, *Süyünbike, Kazan Hanlığı, Sibir Tarihi*, Kazan 1993, s. 23–27; Hadi Atlasi, bu konu üzerinde çok çalışan Miller’in görüşünün doğru olduğunu, Tatarların eski Sibir şehrine İsker dediklerini, Sibir kelimesinin ise Ruslara İdil boyunun diğer yerli kabileleri Fin Ugorlardan geçmiş olabileceğini söylemektedir; G. F. Miller, *Opisaniye Sibirskovo Hanstva i vseh proisshedshih v nem del ot nachala, a osobenno ot pokoreniya ego rossiskoy derjave po se vremena*. S. Peters-burg 1787, s. 36. Yine N. F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında* isimli eserinin 95. sayfasında Sibir’in başkentinin İsker olduğunu ve bu kelimenin ilk olarak Basralı tarihçi Reşid ed-Din (1247-1318) tarafından kullandığını belirtmektedir. N. F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, Çeviren Atilla Bağcı, Konya 2004.

³ B. Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, TDAV, İstanbul 2000, s. 26-27.

Batı Sibirya

Kaynak: <http://rus-atlas.ru/345889.html>

Kuzey Asya kara parçası Ural ile Pasifik arası yaklaşık iki bin sekiz yüz mildir.⁴ Kabaca bu oran Kuzey Amerika'nın bir ucundan diğer ucuna denk düşmektedir. Sibirya'nın doğusundan yaklaşık dokuz yüz elli mil ötede Çukotka topraklarına ulaşılır ki, buradan elli mil genişliğinde bir boğazla Asya, Alaska'ya bağlanır. Elli derece kuzey enlem dairesinde bulunan Sibirya toprakları, konumu itibarıyla Kuzey Avrupa ve Kanada'yla benzeşmektedir.⁵ Ayrıca Kanada ve Kuzey Avrupa'yla iklim olarak da kıyaslanabilir; bu iki kıta arasındaki iklim, sezon olarak da benzeşmektedir. Ancak Sibirya geniş topraklara sahip olmasıyla farklıdır ve Kanada'ya göre daha sert ve zorlu bir iklime sahiptir. Çoğu yerde kışları ortalama sıcaklık eksi otuz veya kırklardadır. Verhoyansk, Oymyakon gibi bölgelerde sıcaklık eksi yetmiş dereceye kadar düşebilmektedir. Yazları ise bu değer otuz derece olabilmektedir.⁶

Sibirya hem ılıman hem de soğuk iklim kuşağı içindedir. Bölge Uzak Doğu dağlarıyla doğuya, güney Sibirya'nın yüksek dağları nedeniyle güneye, Ural ve Avrupa'nın dağları nedeniyle de batıdan Pasifik'in ılıman etkisine kapalıdır. Sadece kuzeye açıktır ve buradan da soğuk hava dalgasını almaktadır. Bu nedenle Sibirya'da kış oldukça sert geçer. Ancak, yaz kısa olsa da çok sıcaktır. Yağış miktarı genel anlamda çok fazla değildir; yıllık ortalama iki yüz ile üç yüz milimetredir. Güney dağlık bölgeleri ve Pasifik okyanusu bu genellemenin dışındadır ve yıllık bin milimetrenin üstünde yağış alır. Kışları yağış çok düşüktür ve topraklar da donmuş vaziyettedir ve tarıma uygun değildir. Sadece güney batı Sibirya ağaçlık bozkır alanı verimli siyah toprağa sahiptir. Yine Güney Sibirya'nın doğusunda da verimli siyah toprak adacıkları az da olsa mevcuttur.⁷

Sibirya nehirler ülkesidir ve ana çatıyı onlara bağlı irili ufaklı kollarıyla dört büyük nehir Ob, Yenisey, Lena ve Amur oluşturur.

⁴ Mil; bir uzunluk birimi; kara mili 1.609,344 metredir.

⁵ J. Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia, Russian's North Asian Colony 1581-1990*, s. 7.

⁶ Forsyth, *a.g.e.*, s. 7.

⁷ Naumov, *a.g.e.*, s. 4.

Bunlara ilave olarak, İndigirka, Kolima, Olenek ve Yana da diğer büyük nehirlerdir. Bölgede çok miktarda göl vardır ve en büyüğü Baykal'dır. Bölgede bulunan su kaynakları sert iklimi dengeler ve tuzu azaltarak insanlara uygun yaşam alanı sunar. Gerçekte Sibirya çok zengin bir bölgedir ve Rusya'nın zenginliğinin yüzde doksanı bu bölgede yatmaktadır. Flora⁸ ve fauna⁹ olarak bölge beş ana bölgeye ayrılmaktadır; tundra, ormanlık tundra, tayga (iğne yapraklı ormanlar Sibirya'nın yarısını oluşturur), dağlık tayga ve ormanlık bozkır... Tarih boyunca bu kara parçası, burada yaşayanların hayat tarzlarını belirlemiştir.

Sibirya topraklarının soğuk ve sert ikliminin yerleşimi engellediği düşünülse de, birçok kavim ve boy bu topraklarda binlerce yıl yaşamayı başarmıştır, Rusların bölgeye gelişi ise ancak 17. yüzyılın ortalarına denk düşmektedir. Sibirya toprakları baştanbaşa üç bölüme ayrılmaktadır. Ural dağlarını müteakip doğuya doğru alçalan İrtiş ve Ob nehrine kadar uzanan geniş düz topraklar, Batı Sibirya diye adlandırılır. Bu nehirler binlerce yıldır buzullarla bezeli Altay dağlarının bol sularını kuzeye doğru geniş düzlüklerden düşük eğimle buz denizine taşırlar. Bu güzergâh üzerindeki İrtiş ve Ob'un eğimi oldukça azdır, bu nedenle akımı da çok yavaştır. Akımın çok düşük olmasının ikinci nedeni deniz çıkışının buzulla kaplı olmasıdır. Ancak baharda buzulların erimesiyle seller meydana gelmektedir ve büyük bataklıklar, hatta göller oluşmaktadır. Batı Sibirya'nın en belirgin özelliği budur.¹⁰ Kuzey kutbu buzul dairesinin güneyindeki bitki örtüsü daha ziyade seyrek fıstık çam ormanı, sedir ve karaçam ormanlarından ibarettir ve bu ormanlar hem göller hem de bataklıklar ve yosunlarla kaplıdır. İğne yapraklı ormanlar Ruslar tarafından Türkçe adıyla tayga¹¹ olarak bilinmektedir. Ayırı-

⁸ Flora, bir bölgede yetişen bitkilerin ortak adı, diğer bir deyimle bitki örtüsüdür.

⁹ Fauna, belli bir bölgede yaşayan hayvanların tümüne verilen addır. Yeryüzünde ekolojik olarak sınırlanabilir bir yaşam alanında bulunan hayvan türlerinin toplamıdır.

¹⁰ Forsyth, a.g.e., s. 7.

¹¹ Tayga, (asıl kökeni Altay türkçesi: tayya; ormanla kaplı dağa verilen isim) Yakutça "orman" sözcüğünden gelir. Bu sözcük Ruslar tarafından kuzey yarımkürede,

ca bu ormanlar vahşi hayvanların temel yaşam alanıdır; kahverengi ayı, kurt, ren geyiği, vaşak, sincap, Amerikan sincabı, kokarca, kır sansarı, samur oldukça yaygın olarak burada bulunmaktadır. Güneye doğru inildiğinde Tomsk enlem dairesi civarı arazi kuraklaşır, iğne yapraklı ormanlar biraz daha geniş yapraklı ağaçlara dönüşür, akkavak ağaçları ve huş ağaçları ormanın rengini belirler. Ayrıca bu bölge geniş, düz ve ağaçsız bozkırın başlangıcını oluşturur. Bu geleneksel ormanın bitişi ve bozkırın başlangıcı Batı Sibirya'nın güneydeki tabii sınırını oluşturmaktadır. Burası Afganistan ve İran'a kadar yaklaşık bin mildir.¹²

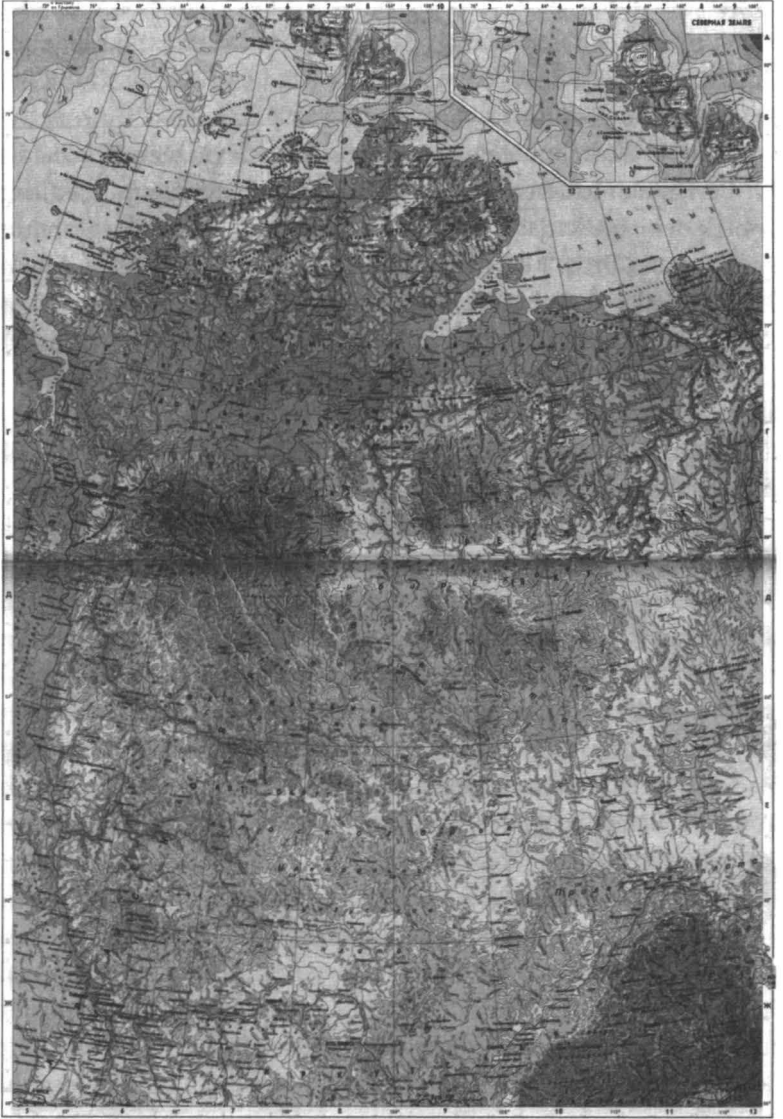
Batı Sibirya düzlüklerinin doğusunda bulunan Orta Sibirya'nın üst kısmının rakımı yaklaşık 2000 fittir.¹³ Yenisey nehri kuzeye doğru Sibirya'nın batı sınırını oluşturmaktadır. Yenisey, Ob ve İrtiş debileriyle oldukça büyük nehirlerdir. Aşağı Tunguz, Tunguz ve Angara dağlarından çıkarak doğudan kuzey yönüne doğru hızla düşer; bu düşüş bin üç yüz fit boyunca devam eder. Yenisey'in doğusundaki topraklar daima buzuldur ve bu durum genişleyerek bütün merkezi Doğu Sibirya'yı kucaklar. Ancak, çok kuru ve engebeli olduğu için buradaki tayga çok yoğundur ve süreklilik arz eder; tipik bitki örtüsü ise melez çamdır. Merkezi Sibirya'nın güney doğu toprakları Baykal gölünün kıyılarına kadar uzanır. Baykal gölü dört yüz mil uzunluğu, otuz mil genişliği ve derinliğiyle dünyanın en büyük gölüdür. Üç yüz kadar akarsu göle giriş yapar, çıkışı sadece Angara nehriyledir ve bu nehir Yenisey'in kollarının sadece biridir. Yenisey Sayan dağlarının dokuz bin sekiz yüz fit yüksekliklerindeki buzullardan doğar. Bu dağlar yani Altaylar, Merkezi Sibirya'nın doğal sınırlarını Moğolistan düzlüklerinden ayırır. Sadece altı mil sonra

---

özellikle Sibirya'da tundranın bittiği yerlerde başlayan soğuk, bataklık ve ormanlık bölgeleri tanımlamak için Altay dili Şor lehçesinde tayga kökenli taigá terimini kullanılmıştır. Avrupa ve Kuzey Amerika'daki buna benzer bölgeler için de tayga ismi kullanılmaya başlanmıştır. Ama tayga günümüz kullanımında artık yalnızca orman anlamına gelmez; Kuzey yarımkürede tundranın güneyinde oluşmuş bir bitki örtüsü sınırının adıdır.

¹² Forsyth, a.g.e., s. 7; Naumov, a.g.e., s. 2.

¹³ 1 fit 0,3048 metreye eşittir (30,48 cm).

Doğu Sibirya

Kaynak: <http://rus-atlas.ru/345934.html>

Baykal gölünün kıyıları yükselir ve zirve yapar. Sibirya'nın üçüncü büyük nehri Lena'nın kaynağı da bu dağlardır. Lena tıpkı diğerleri gibi kuzeye doğru akarak Yakutistan'a uzanır ve Kuzey Kutbu'nda Buz Denizi'ne dökülür.

Lena ve Baykal'ın doğusu çam ormanları ve meralarla kaplıdır. Baykal'dan itibaren Tablonoviy ve Ostonov dağlarının sınırları Ohotsk denizine kadar ulaşmaktadır, yükseklik ortalaması tahmini olarak on bin fittir. Mançurya ve Moğolistan boyunca akan Argun, Onan ve Selenge nehirleri etrafında geniş otlaklar, fıstık çamı ve köknar ağırlıklı ormanlar görülmektedir. Onan ve Argun nehirleri güney doğu Sibirya'nın en büyük nehirleridir, Amur ise büyük bir S çizerek bin yedi yüz doksan mil kat eder ve Sahalin adalarının karşı kıyısından denize ulaşır. Bu bölgenin büyük bir bölümü merkezi Sibirya olarak aynı iklim ve bitki örtüsü özellikleri göstermektedir.¹⁴

Amur'un orta bölgesinde yani Ussuri nehriyle birleştiği noktada Haborovski şehri vardır ve burada çok farklı bir bölge başlar. Denizin etkilediği bölgede¹⁵ yazlar daha sıcaktır ve Pasifik etkisine açık olduğu için yoğun muson yağmurlarının etkisi hissedilir. Sonuç olarak bu bölgenin bitki örtüsü Sibirya'nın genel bitki örtüsünden çok farklıdır. Dağların iğne yapraklı ormanları düşük rakımlara doğru uzayıp gider. Meşe, akağaç, ceviz, leylak en fazla görülen ağaçlardır. Bu ormanların aralarında geniş otlaklar, nehirler boyunca kamışlıklar vardır. Benekli geyikler, ayı ve kaplanlar bölgeye özgü muhteşem hayvanlardır.¹⁶

Doğu Sibirya'nın kuzeyi Lena'nın en aşağı kısmından görkemli Verhoyansk, Suntan Hayse ve Caherski dağlarına doğru yükselir ve tepe noktası on bin fiti aşar. Burası Antarktika'yı hariç tutarsak dünyanın en soğuk bölgesidir. Yana, İndigirka ve Kolima nehirleri buradan doğar ve kuzeye doğru akarak Kuzey Buz denizine dökülür. Çok düşük sıcaklık değerlerine rağmen kuzey doğu bölgesi insanlık için çok uygun yaşam koşulları içeren alanlara da sahiptir. Lena'nın

¹⁴ Forsyth, a.g.e., s. 8.

¹⁵ Rusça bu terim primorye şeklinde ifade edilmektedir.

¹⁶ Forsyth, a.g.e., s. 8.

batısındaki taygalarda ormanlar çok seyrek, ancak Pasifik'e doğru uzanan bu alanda sık fundalıklar yerine çok uzun ve iri çam ve köknarlar bulunmaktadır. Kuzey Pasifik kıyılarına doğru ise iklim Sibirya'nın iç bölgelerine nazaran daha az serdirdir ve muson rüzgârları daha fazla yağmur ve sis getirmektedir. Sonuç olarak kuzey doğunun deniz bölgesi merkezi Sibirya'ya nazaran insan yaşamı için daha az elverişlidir. Kamçatka yarımadası Pasifik okyanusunun güney batısı çok yüksek sıradağlarıyla kaplıdır, yükseklikler zaman zaman on beş bin beş yüz fite ulaşır. Bu dağ silsileleri genç kuşak sistemine dâhildir ve güneye doğru hat boyunca Kamçatka'dan Kuril adalarına oradan Japonya'ya birçok aktif volkanik bölgeyi içermektedir.

Sibirya'nın kuzey ucu Kuzey Buz denizinin iki yüz millik sahili ki, bazı alanlarda bu bölge daha da genişler tundra¹⁷ alanıdır. Teymur yarımadasındaki Yenisey ve Lena nehirleri çıkışları arasındaki tundra alanı ise 66° 33' kuzey enleminden kuzeye doğru genişleyerek yaklaşık yedi yüz elli millik bir bölgeyi kapsar. Putoran platosu ve doğu Sibirya dağ tundralarının enlemesine alanı ise kuzey kutbu alanının güneyine doğru genişler.¹⁸ Tundralarda ortalama hava sıcaklığı eksi on derece civarındadır ve bu ortalama bir yılın yarısından fazlasına aittir, ancak yazları iki veya iki buçuk ay don görülmez. Yıllık ortalama kar yağışı çok fazla değildir, yılın iki yüz kırk günü topraklar karla kaplıdır. Bu şartlar altında bitki örtüsü sadece kara yosunu, liken ve bodur çalılıklardan ibarettir ve yazları da bu bitkiler üzerinde çiçekler görülür.¹⁹ Hayvan türlerine gelince; küçük kemirgenler, tilki, ren geyiği, kar baykuşu, yırtıcı kuşlar ve su kuşları ile sınırlıdır ve hayat su kenarlarına toplanmıştır. Buz Denizi sahil bölgelerinde ise denizaygırı ve kutup ayıları yaşamaktadır.²⁰

¹⁷ Tundra; kuzey ülkelerinde rastlanan, yapısına likenlerin de katıldığı bodur ot topluluklarıdır. Ilıman kuşağın kuzeyinden kutuplara doğru yaklaşıldıkça ormanların yerini, bodur çalılar ile karayosunları ve likenlerden meydana gelen tundralar alır.

¹⁸ Naumov, a.g.e., s. 4; Forsyth, a.g.e., s. 8.

¹⁹ W. Radlof, , *Sibirya'dan Seçmeler*, s. 19–25; Naumov, a.g.e., s. 4; Forsyth, a.g.e., s. 9.

²⁰ Naumov, a.g.e., s. 4; Forsyth, a.g.e., s. 9.

Sibirya'nın Tarihi Coğrafyası

Sibirya'nın tarihi coğrafyası dört ana karakter göstermektedir; bunlar sırasıyla 'başlangıçtan on altıncı yüzyılın sonuna kadar Sibirya', 'on yedinci yüzyılda Sibirya', 'on sekiz ve yirminci yüzyılın başında Sibirya' ve 'Sovyet Sibirya'sıdır (1917–1990).²¹

Sibirya, bilinen bütün tarihi aşamalardan nasibini almış bir coğrafyadır. Arkeolojik çalışmalar iki milyon yıl önce başlayan Eski Taş Devri'nde bile Sibirya'daki hayata dair bizi bilgi sahibi kılar. Taş devrinde bölge genelinde devasa buzullar vardı ve tundra bozkırlarla iç içe geçmiş durumdaydı; yalnız güney kısmını ormanlık bozkırlar oluşturmaktaydı. Oldukça zengin bir hayvan ve bitki örtüsüne sahip coğrafyada bizon, yabani atlar, mamut, gergedan, geyik vb. hayvanları yaşıyordu. Bilim adamlarına göre bu bölgeye ilk insanlar, Güney Asya, Doğu Asya ve Doğu Avrupa'dan (Ural Dağları'nın batı tarafından) gelmişti. Arkeolojik çalışmalardan elde edilen bilgilere göre ilk yerleşimler genel olarak Altay bölgesi ve Angara nehrinin sağ tarafındaki bölgelerde olmuştur. Orta Paleolitik devir yani Taş devri insanı, Sibirya'nın kuzeyine doğru ilerleyerek genellikle büyük ırmak boylarına yerleşmiştir. Örnek olarak Belaya nehrinin sol tarafında bulunan Malta (1928 yılında Arkeolog M. Gerasimov tarafından bulunmuştur) adlı yerleşim yeri gösterilebilir. Ayrıca Altay bölgesinde, Katun nehri yatağında ve Minusinsk ovasında yaşam izleri bulunmuştur. Bu çalışmalar sonucunda Sibirya'da yaşamın elli ila yüz bin yıl önce (bazı araştırmacılara göre de iki yüz bin yıl önce)

²¹ . T. İ. Bakulina, V. A. Ermolaeva, *Istoricheskaya geografiya Sibiri*, Tyumen: Izdatelstvo Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta, 2010, s. 9.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

başladığı belirtilmiştir. Yakın tarihlerde yapılan Tümen bölgesindeki çalışmalardan yola çıkarak Batı Sibiryada ovasının Taş devrinin sonunda iskân edildiği sonucuna varılmıştır. Bu dönemde nadir de olsa İşim nehri yakınında bulunan Mergen gölü ve Ob ırmağı yakınlığında insan izlerine rastlanmıştır. Bu dönem insanı toplayıcılık, balıkçılık ve avcılıkla uğraşmıştır.²²

M.Ö. I. yüzyılda demir çağı başlamış ve Sibiryada toplulukların oluşum süreci devam etmiştir. M.Ö. VII. yüzyıldan M.S. IV. yüzyıla kadar ise kavimler oluşmuştur. Orta Asyada Hun²³ devleti ortaya çıkışı M. Ö. III. yüzyıl ile başlamış ve hızla güçlenerek Sibiryada topraklarının büyük kısmını ele geçirmişlerdir. M.Ö. I. yüzyılda ise Moğol bozkırları ve Baykal ötesi topraklarda demircilikle uğraşan konar-göçer Hunlar yaşamış, yüzyılın sonunda zayıflayarak batıya göç etmişlerdir.²⁴ Hun devletinin sukutundan sonra, Türk boylarının tekrar bir çatı altında toplanmasıyla Bozkırın kalbinde yeni bir Türk devleti, Gök-Türk Kağanlığı²⁵ kurulmuştur. Türk Kağanlığının yaşadığı yüzyıllarda konar-göçer Türk boyları Orta Asyada'nın doğusu ve Gobi çölünün kuzeyinden Kingan, Sayan, Altay dağları beldeleri; Minusinsk Ovası ve Ob ırmağının üst kısımlarına göç ederek günümüzdeki Altaylılar, Tuvalılar, Hakaslar ve Şorlar gibi halkların atalarını teşkil etmiştir.²⁶ Sibiryada konar-göçer kavimlerinin birleştiği üçüncü güçlü siyasi yapıyı Kırgız Kağanlığı sağlamıştır. Yenisey boylarında kısmen tarımla uğraşan ve değiş-tokuşa dayalı ticareti sürdüren Kırgızlar yaşamaktaydı. Kırgızlar bu bölgede Moğolların gelişine kadar yaşadılar. Moğollarla birlikte bir kısmı kuzeye göç ederek günümüzde Yakutların ortaya çıkmasına temel oluşturmuş-

²² Bakulina, Ermolaeva, a.g.e., s. 25-28; *Istoriya Sibiri s drevneyshih vremen do nashih dney. V pyati tomah*, Glav. red. A. P. Okladnikov i V.I.Shunkov, L., Nauka, 1968-1969, T.1, s. 37-218.

²³ Geniş bilgi için bakınız; Sadettin Gömeç, *Türk Hun Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.

²⁴ Bakulina, Ermolaeva, a.g.e., s. 28; Okladnikov, a.g.e., s. 242-253.

²⁵ A. Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2014.

²⁶ A. Taşağıl, a.g.e.; G. Fayzrahmanov, *Drevnie tyurki v Sibiri i Central'noj Azii*, Kazan, 2000 s. 91-92. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

tur. Bir kısmı da Moğol kavimleri ile karışarak Baykal yakınlarına yerleşmiş ve Hakaslar ve Buryatlar arasına karışmıştır.²⁷

On üçüncü yüzyılın başında Cengiz Han hâkimiyetinde güçlenmeye başlayan Moğol devleti Güney Sibirya topraklarını ele geçirerek hâkimiyet kurmuştur. Moğol devletinin çıktığı dönemde Sibirya toprakları Altın Orda, Ak Orda ve bazı Moğol ulusları arasında paylaştırılmıştır. Bu dönemde Batı Sibirya'da Tatarlar yaşamaktaydı. Tatarların Batı Sibirya'ya gelişi tartışmalıdır ancak Moğollar tarafından Orta Asya bozkırlarından göç ettirildiği varsayılmaktadır. On üçüncü yüzyılda İrtiş boylarında yaşayan Tatarlar arasında Türk, Ugor, Moğol klan ve boylarının olması pek muhtemeldir. Burada yaşayan kavimler yarı yerleşik hayat sürmekle beraber hayvancılık ve tarımla uğraşmıştır. On beşinci yüzyıldan itibaren bu siyasi ve sosyal yapı Sibir Hanlığı olarak ortaya çıkmıştır. Başkenti İrtiş'in sağ tarafında yer alan İsker (Kaşlık) şehri olmuştur. On altıncı yüzyılda Sibir Hanlığı, batıda Tura nehrinden doğuda Baraba'ya (Tobol nehrinin sağ tarafında yer alan bölge) kadar uzanarak Batı Sibirya'nın neredeyse tümünü kapsamıştır. Aynı zamanda on altıncı yüzyılda Batı Sibirya'da, Rus literatüründe "knezlik" olarak adlandırılan devletçikler oluşmaya başlamıştır. Buna, yine Rus literatüründe *Pelymskoe Knyajestvo* (Pelim, Konda ve Tavda nehirleri yatağında yer alan) ve *Lyapinskoe Knyajestvo* (Lyapın nehri yatağı, Kuzey Sosva nehrinin orta kısmı, Sınya ve Kunovat nehirlerinin alt kısımlarında yer alan) olarak adlandırılan Mansilerin kurduğu devlet örnek gösterilebilir. Ancak bütün bu yerel güçler Sibir Hanlığı hâkimiyetini tanımıştır. Ayrıca Selkup ve Hantilerin beylikleri de Sibir Hanlığı tabiiyetinde yaşamlarını sürdürmüştür. İlave olarak bölgede Nenetsler gibi konar-göçer hayat tarzını devam ettiren boylar da mevcuttur.²⁸

²⁷ Bakulina, Ermolaeva, a.g.e., s. 29-30.

²⁸ Bakulina, Ermolaeva, a.g.e., s. 30-31; Cengiz Han ve devleti ile ilgili geniş bilgi için bkz. R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Yay., İstanbul, 1980.

16. yüzyılda Sibirya ve Rusların Gelişi

Rus yıllıklarında Sibirya'da yaşayan kavimlerle Rusların münasebetinin on birinci yüzyılda başladığı yazılmıştır. Ancak Rusların Ural bölgesine saldırıları Çar III. İvan döneminde olmuştur. Başlangıçta başarısız olan Ruslar, Korkunç İvan döneminde başarı sağlayarak bölgeye yerleşmeye başladılar. 1574 yılında Korkunç İvan, Tobol nehri boylarında ilk askeri üslerini kurmayı başardı. Rusların Batı Sibirya'da ilerlemelerini durdurmak isteyen Sibir Hanı Küçüm Han Ruslar ile savaşmak zorunda kalmıştır. Rusların ilk saldırıları 1582 yılında Yermak kumandasındaki beş yüz kırk kişilik orduyla başlamış, Sibirya baştanbaşa istila edilinceye kadar da bu saldırılar devam etmiştir. Küçüm Han yenilince de Batı Sibirya'nın kapıları Ruslara ardına kadar açılmıştır.²⁹

Rus Kazakları Atamanı Yermak'ın başlattığı seferden sonra Rus hükümeti, Batı Sibirya'dan doğuya doğru ilerleyerek stratejik önem taşıyan birçok şehir ve garnizon inşasına başlamıştır. Sibirya'da Rus sömürgesinin dayanak kalelerinin (ostrog) temeli atılmıştır. 1586 yılında Tura nehrinde Tümen kalesi ile başlayan saldırı hattıyla Tura, İset, Puşma ve Orta Tobol nehirleri üzerindeki kasaba ve köyler, kontrol edilmiştir. Ayrıca Tümen, Uluğ Türkistan'ın bozkırlarından İdil'e uzanan eski kervan yolu üzerine kuruluğu için ticaretin merkezi haline gelmiştir. 1587'de gönderilen ekibin Tura ve Tobol boylarından aşağı inmesiyle İrtiş nehrinin en yüksek yerine Tobol şehri kurulmuştur. 1590 yılına gelindiğinde Tobol Sibirya'nın en önemli şehri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tümen'den sonra Tobol da askeri garnizon, ticaret ve vergi toplama merkezi haline gelmiştir.³⁰

Rusların Ural ötesi ve Batı Sibirya'yı ele geçirme isteklerinde en önemli sebep değerli kürklerdi. Ruslar yerli halktan değiş-tokuş yöntemiyle yok pahasına değerli kürkleri alıyor, büyük şehirlere taşıyorlardı. Sonraki dönemlerde Rusların sömürge haritası değerli

²⁹ Bakulina, Ermolaeva, a.g.e., s. 33-35; ayrıca bkz. P. A Slovtsov, *Istoriya Sibiri. Ot Ermaka do Ekateriny II*, M., Veche, 2006.

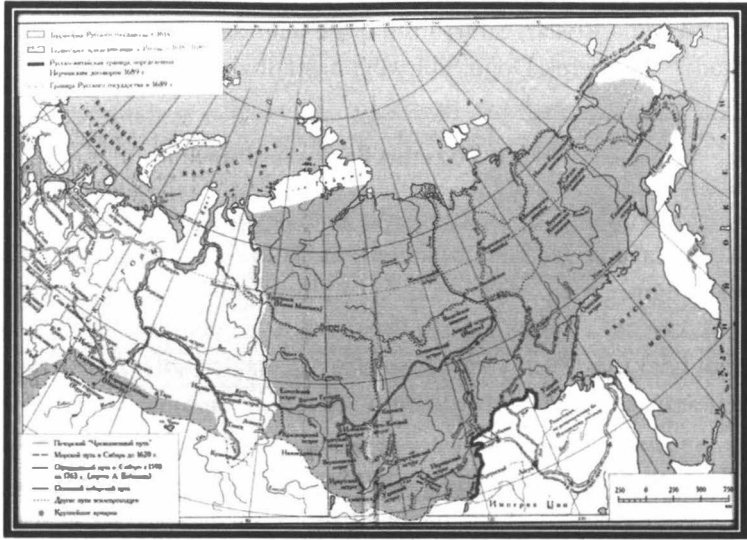
³⁰ Bakulina, Ermolaeva, a.g.e., s. 35-36; G. F. Miller, *Istoriya Sibiri*, Moskva-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1937, s. 272-300.

kürklü hayvanların yaşadığı tundra bölgelerinden ilerlenecek şekilde çizilmiştir. On altıncı yüzyılda Sibirya'dan geçen en meşhur yol Çerdinsko-Lozvinsk güzergâhıydı. Bu yol Kama nehrinin bir kolu olan Vişera, Lozva, Tavda ve Tobol nehirlerinden geçmekteydi. Bu yolu sağlamlaştırmak için 1590 yılında Lozva nehrinde Lozvinsk garnizonu (ostrog) kuruldu. Tavda nehrinde Lozvinsk ve Tobol şehirleri arası bağlantıyı sağlayan Pelim şehri ise 1593 yılında tamamlandı. Ob ırmağına dökülen Kuzey Sosva nehri kıyısında Berezov de aynı yıl içinde hızla bitirildi. F. Baryatinski ve V. Aniçkov kumandasındaki ordu 1594 yılında Hanti topraklarında Hanti beyini yenerek Ob'un bir kolu olan Surgutka nehrinin kenarına Surgut kalesini inşa etti. 1595'te Ob'un aşağı kısmında Obdorsk (günümüzde Salehard) adıyla bir askeri şehir daha yapılmıştı.³¹

17. Yüzyılda Sibirya'nın Tarihi Coğrafyası

Batı Sibirya'nın Rus topraklarına katılmasından sonra bölgeye Rus nüfusu yerleşmeye başlamış ve bu doğrultuda 1601'de Mangazeya şehri kurulmuştur. İlk yıllar, Rus devletinin vergi toplama merkezi olan şehir hızlı büyüyerek Sibirya'nın en mühim ili durumuna gelmiştir. Tundra ve tayga bölgelerinde kilometrelerce uzakta kurulan merkezden her sene yüz veya yüz elli bin değerli kürk toplanmıştır. Yine ilk yıllar ticari kervanları yerli ve bozkırdan gelen konar-göçer akıncılardan koruma gerekçesiyle askeri garnizonlar tesis edilmişti. 1630'da Yalutorovsk, 1633'de Ust-Yamsk, 1650'de İsetsk, 1680'de Abatsk vb kaleler, 17. yüzyılda doğuya doğru ilerlemeye devam eden Ruslara lojistik destek sağlamış ve nihayet 1604 yılında Tomsk şehrinin temelini oluşturmuştur. 1619 yılında ise Yenisey ırmağının orta yatağında Yeniseysk kalesi inşa edilmiş, devamında buraya Rus köylüleri yerleştirilerek şehrin hızlı büyümesi temin edilmiştir. 1628 yılında ise Yeniseysk şehrini tahkim için Krasnoyarsk adıyla yeni bir askeri şehir kurulmuştur. 1630 yılında İlim nehrinin sağ tarafında İlimsk şehrinin temelleri atılmış-

³¹ Bakulina, Ermolaeva, a.g.e., s. 37-38; Miller, a.g.e., aynı yer.
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://hantey.org>

Sibirya'nın Rusya Topraklarına Katılması (1582–1689)

Kaynak: Tsys' O.P., Zubov V.N. (sost.), Istoriya Sibiri: sbornik kart i metodicheskikh materialov k nim, Nizhnevartovsk, Izd-vo Nizhnevartovskogo gumanitarnogo universiteta, 2009, s. 30.

tır. İlimsk, Çin ve Moğolistan mallarıyla dolu kervanların bekleme ve dinlenme yeri görevini de üstlenmiştir. Bu şehir Rusların Lena ırmağına doğru açılarak Sibirya'nın doğu bölgelerine girmelerinde atılmış ilk adım olmuştur.³²

Ruslar on yedinci yüzyılın altmışlı yıllarında Amur ırmağı ve Baykal ötesi bölgelerini de istila etmişlerdir. 1640 yılından itibaren Sibirya'nın başta Amur ve Lena olmak üzere büyük nehirleri etrafındaki tüm topraklar ele geçirilmiştir. Doğuda ve güneyde kaleler tesis edilerek Çin sınırı sağlamlaştırılmıştır. Yine bu yüzyılda devletin görevlendirdiği ve gönüllülerden oluşan araştırmacı ekipler Sibirya'da keşif seferlerine çıkmıştır. İvan Rebrov ve İlya Perfiyev;

³² Bakulina, Ermolaeva, a.g.e., s. 42-44; Miller, a.g.e., s. 301-320

Olenek, Yana ve İndigirka nehirlerini keşfetmiştir.³³ Kısacası on yedinci yüzyılda Ruslar, Sibirya'nın doğu ucundaki Pasifik okyanusuna kadar ilerleyerek Doğu Sibirya'yı baştanbaşa keşfettiler.³⁴

18-20. Yüzyılın Başında Sibirya

1755-1758'de Çin'in, Cungarya'yı ortadan kaldırıp, Ob ve İrtiş arası havzaya yerleşmeye başlamasıyla Rusya karşı atakla bölgedeki etkinliğini artırdı. 1756 yılında Dağlık Altay bölgesinde yaşayan birçok kavim Çin baskısından kaçarak Rus tabiiyetine girdi. Geniş Moğol bozkırında sınır komşusu olan iki devlet anlaşarak Amur'u doğal sınır kabul ettiler. Amur'un sol tarafında kalan bölge ve Ussuri nehrinin doğu kısımları Rusya toprakları olarak kabul edildi. Böylece on sekizinci yüzyılın sonunda Rusya Sibirya'sının toplam yüzölçümü 8843.6 km²'ye ulaşmıştır.³⁵

Sibirya'ya Rus iskânı 18. yüzyıl boyunca artarak devam etmiştir. Özellikle Altay bölgesinde madenlerin bulunması zorunlu göçü başlatmış ve yabancı nüfus bölgede hızla artmıştır. Diğer taraftan bilumum suçluların sürgün mekânı olması nüfus artışının bir diğer önemli nedeni olmuştur.³⁶

On dokuz ve yirminci yüzyılda Sibirya'da tarım ve hayvancılık alanları, balıkçılık ve zanaat gelişmiş, aynı zamanda madenciliğin temelleri atılmıştır. Taş kömür madenciliği yanı sıra bölgede altın ve gümüş bulunmuştur. Gemi yapıcılığı devam ettirilmekle birlikte kara yolu ve deniz yolu taşımacılığına önem verilmiştir. Bölgenin nitelikli eleman ihtiyacına binaen okullar açılmış, mesleki eğitim merkezleri kurulmuştur. Bu çerçevede 1888'de Tomsk şehrinde ilk üniversite İmparatorluk Üniversitesi adıyla eğitime başlamıştır. Üniversite bünyesinde bölgedeki araştırmalar süreli yayımlarla

³³ Bakulina, Ermolaeva, a.g.e., s. 44-46.

³⁴ V. V. Pokshishevskiy, V. V. Vorob'ev, *Sovetskiy Soyuz. Rossiyskaya Federatsiya. Vostochnaya Sibir'*, M., Mysl, 1969, s. 17.

³⁵ Bakulina, Ermolaeva, a.g.e., s. 65-69.

³⁶ Bakulina, Ermolaeva, a.g.e., s. 75-83.

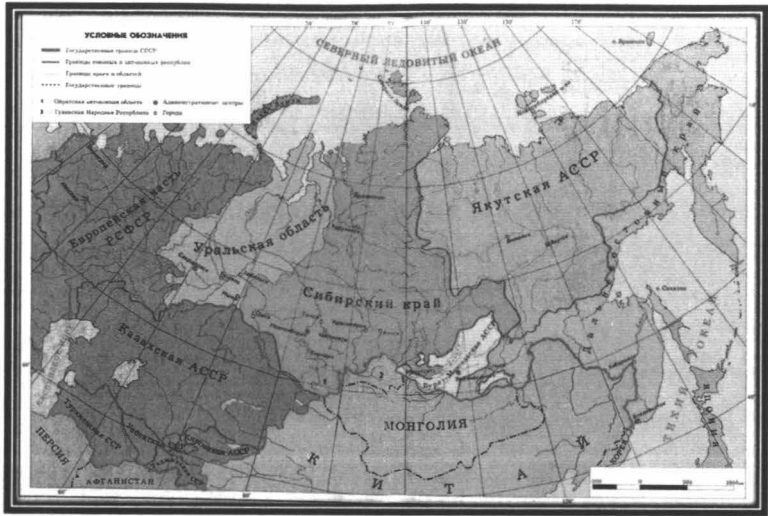
19. Yüzyıl Sonunda Sibirya'nın İdari Taksimatı

Kaynak: Tsys' O.P., Zubov V.N. (sost.), Istoriya Sibiri: sbornik kart i metodicheskikh materialov k nim, Nizhnevartovsk, Izd-vo Nizhnevartovskogo gumanitarnogo universiteta, 2009, s. 50.

basılmıştır. Yine bu dönemde Sibirya'ya siyasi sürgünler özellikle kültür alanında önemli katkılar sağlamıştır.³⁷

Sibirya coğrafyasında genişlemeye devam eden Rusya Sibirya'nın güney ve doğu bölgelerinde varlığını sağlamlaştırmıştır. Doğu Sibirya'da denizlere çıkılarak birçok coğrafi bölge keşfedilmiştir. Sibirya'nın güneyinde Altay bölgesi imparatorluğa katılarak maden arama işlemleri başlatılmıştır. Sibirya coğrafyasının başta Batı ve Doğu Sibirya olarak idari taksimatı yapılmıştır. Genel olarak bu dönemde Sibirya'da hafif ve ağır sanayi gelişmeye başlamıştır.

³⁷ Bakulina, Ermolaeva, a.g.e., s. 88-111.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

20. Yüzyıl'ın Başında Sibirya ve Uzak Doğu

Kaynak: Tsys' O.P., Zubov V.N. (sost.), *Istoriya Sibiri: sbornik kart i metodicheskikh materialov k nim*, Nizhnevartovsk, Izd-vo Nizhnevartovskogo gumanitarnogo universiteta, 2009, s. 67.

SİBİRYA'NIN TARİHİ

Tarih Öncesi Sibirya

Homo Sapienslerin, Sibirya'ya 30-35 bin yıl önce üst paleolitik çağda yerleştikleri ve avcılık ile balıkçılık yaptıkları düşünülmektedir. Sibirya'da en eski yerleşim yerleri; Malta, Buret (İrkutsk Bölgesi), Malaya Sıya (Hakasya) ve Uşki (Kamçatka)'dır. İnsanlar bu şehirlerde, yuvarlak ya da dikdörtgen şeklindeki yer altı sığınaklarında yaşamışlardır. Göçebe olmayan sakinler yılın tamamında geçinebildikleri uygun yerlerde yurt tutmuşlar, yurtların çevresinde bol miktarda av hayvanlarının varlığı yaşamın devamını sağlamıştır. Batı Sibirya, Altay ve Bıvkal ötesinde ise yerleşik hayata rastlanmaktadır. *Homo Sapienslerin* hangi ırka mensup bulunduklarına dair kesin bir kabul bulunmamaktadır.

Mezolitik dönemde (M.Ö. 11000/10000 – 6000/5000) Sibirya'nın iklimi, şekilleri, flora ve faunası günümüzdeki halini almaya başlamıştır. Avcılığın karakteri değişmiş; ilk olarak mamutlar ve diğer büyük hayvanlar yok olmuş, daha sonraki av sürecinde yay ve ok en önemli unsur olarak yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemde insanlar, bütün Sibirya'ya yayılıp yerleşmeye başlamışlardır.

Neolitik dönemde ise (M.Ö. 6000–2000), Sibirya için bu dönemin iki önemli aşaması olmuştur: ilk olarak göçebe, yarı göçebe veya yerleşik halkların artık kendi aralarında iktisadi hayatları ve kültür çevreleri oluşmuştur. Ayrıca yaşadıkları vadilerde tarım ve hayvancılık yapmaya başladılar. Taş işleme teknikleri daha da gelişti. O döneme ait çok ustaca yapılmış hayvan, kuş ve balık figürleri yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkmıştır.

Neolitik döneme ait Samus kasabasının yakınında (Tomsk Bölgesi) bulunan ayı figürü

Kaynak: İstoriya Sibiri.
Tom . Pod. red. O.P.
Okladnikova i dr.,
Leningrad: Nauka, 1968,
s. 101.

Ağaç işlemek için taştan yapılmış balta, keser, iskarpela ve keskiler bu dönemin eserleridir. Hammaddede kullanılan taş çeşitleri de artmış, kuvars, granit, şist, talk, kalsedon alet yapımında kullanılmaya başlamıştır. Taştan imal edilen aletler sayesinde ağaç evler, kayıklar, kızaklar, kayaklar ve çeşitli ev aletlerini yapmaya başlanmıştır. Ayrıca bu dönemde seramik kaplar yemek pişirmek için kullanılmıştır.

M.Ö. Üçüncü bin yılın ikinci yarısında güney Sibirya, Altay ve Minusinsk vadisi boylarında çok ileri bir medeniyet ortaya çıkmıştır. Vadilerde yerleşik halklar metali işleyip kullanmaya başladılar. Yerleşik kavimler Altay dağlarındaki bakır yataklarını bulup işlettiler ve bu madenden metal aletler imal ettiler. Et- raflarında bulunan ve geniş bozkırda büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık yapmaya başladılar ve çok büyük sürülere sahip oldular. Tunç dönemi diye bilinen tarih sürecinde kavimlerin uygun şartları taşıyan yerlere göçleri daha

da artarak devam etti, göçlerin kolaylaşması kavimlerin birbirleriyle karışmasını kolaylaştırmış ve Sibirya'ya Kafkas kavimleri gelmiştir.³⁸

³⁸ V. I. Matyushchenko, *Drevnyaya istoriya Sibiri: Ucheb. pos.*, Omsk, Omsk. gos. un-t, 1999, s. 24-82. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Sibirya'nın Eski Kùltürleri

Afanasyev Kùltürü

Afanasyev kùltürünün yayılış sahası Minusinsk-Hakasya Vadisi, Altay, Doğu Kazakistan, Batı Moğolistan ve Doğu Türkistan bölgeleridir. Bu dönemden günümüze daha çok mezarlar ulaşmıştır. Batıya doğru bakan mezarların etrafında halka biçimde taşlar dikilmiştir. Bulunan mezarlarda insanlar, sırtüstü ya da bacakları sağ tarafa bacakları hafifçe bükülmüş vaziyette yatıyordu. Ölüler ile birlikte yanlarına değerli eşyalarından özellikle tunçtan yapılmış küçük bıçaklar, bizler, iğneler ve süsler de gömülmüştür. Ancak yine de bulunan aletlerin çoğu taştan yapılmıştı. Gömü ve kalan buluntulardan anlaşıldığına göre Afanasyevler yerleşik hayat tarzına sahipti ve hayvancılık, avcılık ve balıkçılık yapıyorlardı. Günlük kullandıkları kap-kaçakları seramikten yapılmış ve oval şekilli idi. Kemik buluntuları ve izleri üzerinde yapılan genetik çalışmalar teferruatıyla tamamlanamadığı için hem Kafkas ırkının, hem de Moğolların özelliklerini gösterdiği iddia edilmektedir.³⁹

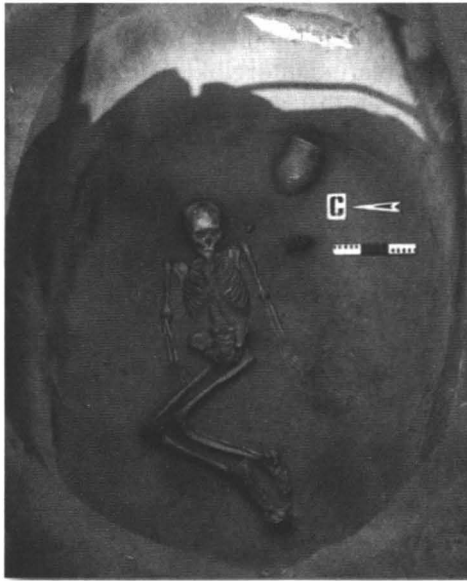
---

³⁹ Khakasskiy natsional'nyy kraevedcheskiy muzey im. L.R. Kyzlasova, http://www.nhkm.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=52&Itemid=243&lang=ru, 17.12.2016

Afanasyevlerin mezar taşları

Kaynak: http://www.nhkm.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=52&Itemid=243&lang=ru

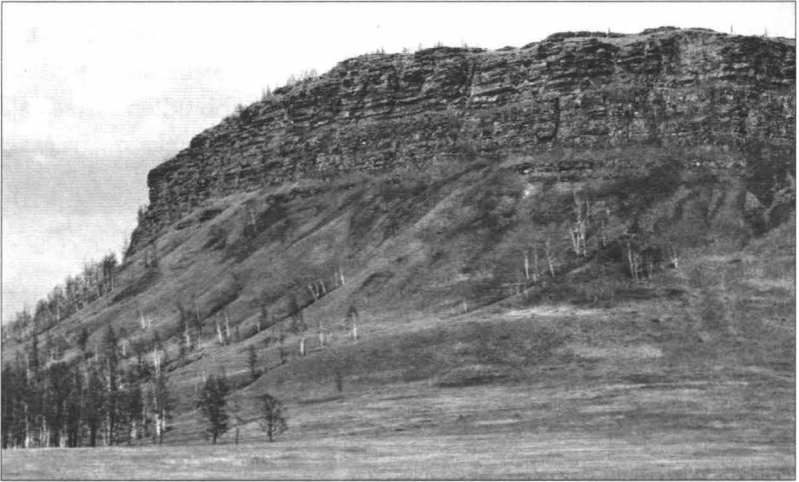

Afanasevlerin mezarları

Kaynak: http://www.nhkm.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=52&Itemid=243&lang=ru

Okunev Kültürü

Hakasya ve Krasnoyarsk bölgesinde görülen bir kültürdür. Bu kültür döneminde Sibiry'a'da mukim kavimler çoğunlukla küçük ve büyük baş hayvancılık yaptılar, ancak neolitik dönemden kalan avcılık ve balıkçılık da kavimlerin ana uğraşı olmaya devam etmiştir. Artık sürülerin çoğalması ve nüfusun artmasıyla geleneksel kullandıkları meralarını değiştirmek zorunda kalmışlar ve aynı yerde uzun süre ikamet edememişlerdir. Böylece yaylaklar ve kışlaklar hatta dönemlik olarak baharda oturacakları farklı yurtların sahibi olmuşlardır. Bu yüzden olacak Afanasyevler kadar kendilerini geleceğe aktaracak ve anlatacak kalıntılar bırakamadılar. Okunevlerin, tepelerin üzerinde Hakasların “sve” dediği taş kaleleri yaptığı düşünülmektedir.

Sve-Tah kalesi (Hakasya)

Kaynak: http://turistclub.tomsk.ru/travels/?client_id=3319&travel_id=1585

Günlük ihtiyaçlarında kullandıkları seramik kaplar Afanasyev kültüründen farklı olarak kavanoz şeklinde ve dipleri yassıdır. Ayrıca Okunevlerin mezarları Afanasyevlere göre daha küçük ve dardır. Mezar taşları ise dikdörtgen şeklindedir; ölüleri mezar içinde sırtüstü yatırılmış, bacakları sağa bükük, başlarının altında taş “yastık”

“Yüz” petroglifi (Kazanovka açık hava müzesi)

Kaynak: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3ALichina.JPG>

Taş anıtlar

Kaynak: <http://historicaldis.ru/blog/43340697962/Okunevskie-izvayaniya#42425442286>

vardır. Ayrıca toplu mezar geleneği olmasa da ikili mezar geleneğinin başladığı dönem olarak göze çarpmaktadır. Okunevlerin de tıpkı Afanasyevler gibi farklı iki gen taşıdığı, ancak Mongolid genin biraz daha belirgin olduğu iddia edilmektedir. Sanatları önceki kültürlerle göre oldukça ileriye, özellikle petroglifler ve dört metrelik taş anıtlar dikmişlerdir.⁴⁰

Andronov Kültürü

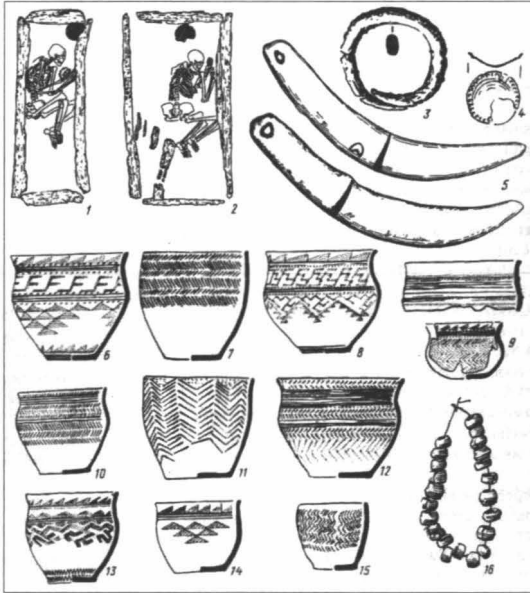
Andronov kültürünün yayılış/ etki sahası, Ural'dan başlayıp Yenisey'e kadar ulaşan devasa bir alanı kaplıyordu. Yaklaşık M.Ö. 2000'de başlayan bu kültür M.Ö. 1300 yıllarına kadar devam etmiştir. Bu döneme ait en eski buluntular Güney Sibirya'da keşfedilmiştir. Sibirya'nın bronz dönemini gösteren en önemli eserleri genellikle düz tabanlı geniş ağızlı, kulpsuz üç köşeli, mendirek şeklinde, basma süslerle bezeli kaplardır. Sibirya'da altından yapılmış ilk eserler de bu döneme aittir.⁴¹

Andronovlar, küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığı devam ettiren bir kültür olmakla birlikte basit anlamda tarım da yapıyorlardı. Elverişli su kıyı topraklarında verimli ve kolay işlenen topraklarda taş çapalar kullanmışlar, hatta ürünlerini basit sulama teknikleriyle sulamışlardır. Madencilik alanında çok geliştiler, tunç dökümünde ustalaştılar ve her türlü günlük aletlerinde tunçtan faydalandılar. Bakırı zaten eskiden beri çok iyi kullanıyorlar, ince süs aletleri dahi imal ediyorlardı. Bakıra ilave olarak altını da keşfettiler ve çıkarmaya başladılar. Altından paha biçilmez süs eşyaları ve günlük değerli eşyalar yaptılar. Bu kültürün kavimleri yerleşik bir hayat sürdürdüler, döneminin en gelişmiş hayat şartlarına sahiptiler. Hayat sahalarını verimli toprakları bulunan nehir vadilerinin hemen yanlarına kurdular; hayvanları için de barınaklar kullanmayı bu dönemde keş-

⁴⁰ Khakasskiy natsional'nyy kraevedcheskiy muzey im. L.R. Kyzlasova, http://www.nhkm.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=53&Itemid=244&lang=ru, 18.12.2016

⁴¹ Bahattin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 25.

fettiler. Evleri birkaç odalı olabiliyor, hatta üç ocak bir mekânda görülebiliyordu. Ayrıca korunak amacıyla kısmen toprağa gömülen evlerde yatak ve örtüler duvarların kenarında yüklük şeklinde bulunduruluyordu. Evlerin içine yiyeceklerin muhafazası için kuyu kazıyorlar, günlük kap kaçaklarını çeşitli desenlerle süslüyorlardı. Mezarları taşlarla çevrilmiş, höyük şeklindeydi; ölülerini sol tarafa bacakları ve kolları bükülmüş vaziyette gömüyorlardı. İki kişilik mezarlarda kadın erkeğin arkasında bulunuyordu. Bu gömü şekli bilim insanlarını bu dönemde kadın ve erkeğin arasında hukuki bir bağın olduğunu düşünmeye sevk etmiştir. Mezarların içinde ölülerle birlikte tunçtan yapılmış süsler ve yemek kapları koyma geleneği bu dönemde de görülmektedir, ancak bazen ölülerin yakıldığı da olmuştur.⁴²

Andronov kültürü:

- 1, 2 – mezarları
- 3, 4 – tunçtan yapılmış yüzük ve toka
- 5 – orak
- 6-15 – çömlekler
- 16 – tunçtan yapılmış gerdanlık

Kaynak: <http://arheologija.ru/bronzoviy-vek-evraziyskih-stepey/>

⁴² Khakasskiy natsional'nyy kraevedcheskiy muzey im. L.R. Kyzlasova, http://www.nhkm.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=55&Itemid=246&lang=ru, 20.12.2016

Karasuk Kültürü

Güney Sibiryâ bölgesinde tahminen M.Ö. 2000 yılları sonu ile 1000'li yılların başında var olan kültüre verilen addır. Karasuk kültürünün kökenleriyle ilgili bir hayli farklı teori savunulmuştur; M. P. Gryaznov, G. Maksimenkov, Ziep Din Hoa gibi âlimler Karasuk kültürünü Andronovlara nispet ederler. S. V. Kiselev, G. F. Debets, E. A. Novgorodova vb. bilim insanları ise Karasuk kültürünü Orta Asya stepleri ve Çin'in kuzey-batısıyla izah ederler. N. L. Çlenova ise bu kültürün yakın doğudan yayıldığını ispatlamaya çalışır. V. P. Alekseyev, Karasuk insanların kökenini Orta Asya'dan gelen Pamir-Fergana insanına bağlamaktadır.⁴³

Karasuk kültüründe yaşayan insanlar ilk aşamalarda yarı göçebe bir hayat sürüyorlardı, sonra yerleşik hayata geçip Andronovlar gibi hayvancılık ve tarımcılık yaptılar. Metalürji konusunda ustaydılar. Tunçtan bıçak, hançer, balta ve çeşitli av aletleri yaptılar. Ölülerini, dört köşeli taştan yapılmış odacıklarda bacakları hafif bükülmüş vaziyette gömüyorlardı. Bu devirde de ölülerin çoklu gömüldüğü görülebilmektedir ve gömü adetlerinin gelişmiş olduğu düşünülmektedir. Atların binicilik yapmak için kullanılmaya başladığı bir süreçtir ve koşumluk malzemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁴

Tagar Kültürü

M.Ö. 1. bin yılın başlarında son Bronz Dönemi'nin Karasuk kültürünün yerini Tagar kültürü almıştır. Bu kültür Asya'nın merkezinde mevcut olmuş ve doğudan Sayan dağları, batıdan ise Altay dağlarıyla çevrelenmiş Minusinsk-Hakas havzasının bozkırlarını kapsamıştır. Bu nedenle de Tagar kültürü diğer kültürlerden daha az etkilenmiş ve bronz döneminde ortaya çıkmış yerli gelenekler üzerinde gelişmiştir. Avrasya bozkırlarındaki Orta Asya'nın eski

⁴³ N. L. Chlenova, *Karasukskaya kul'tura, Materialy po drevney istorii Sibiri*, Ulan-Ude, 1964; E.A. Novgorodova, *Tsentral'naya Aziya i Karasukskaya problema*, M., Nauka, 1970.

⁴⁴ Aynı yer

toplumları özgün coğrafi konumlarından dolayı Saka tipi kültürlerin oluşumunda önemli yere sahiptir. Bu bölge batıdan Büyük Kazak bozkırı, kuzeyden geniş Tayga ormanları, doğudan Baykal gölü, güneyden ise Orta Asya çölleriyle çevrilidir. Bol su kaynaklarının, dağların ve çeşitli otların bulunduğu bozkırların bir arada bulunması eski zamanlardan beri insanların dikkatini çekmiştir. Zira insanlar bu ortamda en verimli üretim şekillerini uygulayabiliyorlardı.⁴⁵

Orta Asya'nın bozkır havzalarının doğal ortamı yerleşik hayvancılık için de çok elverişliydi. Çiftçilik suvarma gerektiriyordu ve sık sık görülen donlar ekinlere zarar veriyordu. Onlarla ve yüzlerle kilometre mesafeye dikey yönde mevsimlik göçler (yazın dağ otlaklarına, kışın ise daha az karlı aşağı bölgelere) yapılıyordu. Bu, mevsimlik hayvancılık türü Orta Asya'nın günümüzdeki Türk halklarında (Altaylılar, Hakaslar, Tuvalılar) da görülmektedir. L. N. Potapov'a⁴⁶ göre bu, eski zamanlardan beri yüzyıllar boyunca oluşagelmıştır.

S. V. Kiselev'in monografisi Sibirya ve Orta Asya halkaları tarihinin köklerini açıklamaya yarayan dikkate değer bir çalışma olarak kabul edilir. Bu çalışma, eski toplum kültürlerinin oluşumu ve gelişiminin tüm aşamalarını incelemeye çalışmış, o döneme kadar mevcut olan arkeolojik bulguların sentezini yapmıştır. Kiselev'e göre, Güney Sibirya'nın Saka kültürleri M.Ö. VII. yüzyıla doğru oluşmaya başlamıştı; bu nedenle Kiselev, Tagar kültürünün birinci dönemini M.Ö. VII. yüzyıldan V. yüzyılın başlarına kadar olan süreç, ikinci dönemini M.Ö. V-III. yüzyıllara kadar ve III. dönemini ise M.Ö. II-I. yüzyıllar olarak tasnif etmektedir.⁴⁷

Tagarların Ölü Gömme Kültürü

Genel olarak Tagar kültürü Krasnoyarsk bölgesinin güneyinde

⁴⁵ N. Bokovenko, *İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler*, Çev. (Emel Esin) Türkler I. cilt s. 494-517.

⁴⁶ L. P. Potapov, *Geograficheskiy faktor v traditsionnoy kul'ture i byte tyurkoyazychnykh narodov Altae-Sayanskogoregiona*, Rol' geograficheskogo faktora v istorii dokapitalisticheskikh obshchestv, L., Nauka, 1984, s. 132.

⁴⁷ Bakınız; S. V. Kiselev, *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri*, M., 1951.

ve Hakas Cumhuriyeti'nde rastlanan Tagar mezar bulgularıyla araştırmalara konu olmuş ve gömülerden çıkan eşyalarla bir çıkarım yapma yolu benimsenmiştir. Tagar kültürü mezarlarının etrafını çevreleyen yüksek dikili taşlar bu kültürün kalıntılarını izlemede kolaylıklar sağlamıştır. Tagar gömme geleneğinin karakteristik özelliği ölünün, dik (bazen yatay şekilde) şekilde toprağa dikilmiş taşlardan oluşan kare veya dikdörtgen şekilli duvarlarla çevrelenmiş alanda gömülmesidir. Duvarlar boyunca ve köşelerde yüksek dikili taşlar bulunmaktadır. Kabir yapılarının en yaygın türü bir bazen ise iki kişinin gömüldüğü taş odalardır. Tagar gömme geleneğinin genel özelliği kabirlerin ölçülerinin giderek artması, kutuların yerini tedricen kalın ağaç örtüyle kaplanmış ağaçtan yapılmış odacıkların alması, defin olunanların sayısının artması, büyük kabirlerin ise aile gruplarının toplu şekilde gömüldüğü mahzenlere çevrilmesidir. Önceleri ölümler, sırt üzerine ve başları güney batıya (bazen kuzeydoğuya) olmak kaydıyla gömüldüğü halde, daha toplu mahzenlerde ölümler sayılarına ve kabrin ölçülerine bağlı olarak değişik istikametlerde gömülüyorlardı. Erkeklerin baş tarafına, içinde sıvı yemek bulunan bir veya iki kap, ayak tarafına ise sığır, bazen ise koyun ve at eti parçaları konuluyordu. Onun yanına ayrıca, gövde boyunca uzun saplı balta, kemerin sağ ve sol yanlarında hançer ve bıçak, ayak tarafta ise içinde oklar bulunan okluk gibi silahlar da konuluyordu.⁴⁸ Kadınların kemerinde ise bıçak veya içinde tuvalet eşyaları (ayna, tarak) olan çanta bulunmaktadır. Giysiler çok sayıda boncuklar, desenler ve asmalarla süslenmiştir. Ölünün üzerinde bulunan giysilerde özellikle başlık ve saç süslerinde karmaşık boncuk takımları bulunmuştur.⁴⁹

Tagar kültürü maddi kültür kaynakları açısından zengin ve gelişmiştir. Silahlar genel olarak hançerler, dövüş baltaları ve yivli oklar şeklinde sınıflandırılabilir. Hançerler, saplarının alt ve üst kısımla-

⁴⁸ Sibirya bölgesi mezarları ve buluntularıyla ilgili ayrıntılı Türkçe bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.

⁴⁹ Bokolenko, *a.g.m.*

rına göre değişik şekillerde yapılmıştı; sapının alt kısmı başlangıçta haç şekilli iken sonraları kelebek, silindir, halka şekilli olarak imal edilmiştir. M.Ö. IV-III. yüzyıllarda hançerlerin şekilleri ve ebatları minyatür boyutunda küçülmüştü.⁵⁰ Dövüş baltaları ilk dönemlerde bir tarafı dairevi çekiç şekilli, diğer tarafı çokgendi. Dövüş baltalarının kesici kısmı vahşi kuşbaşı veya yaban domuzu figürleri şeklinde de hazırlanıyordu. Bazen baltaların zıvanaları üzerinde çok nefis şekilde yapılmış hayvan tasvirleri bulunuyordu. Baltanın sapını takviye eden ve ucuna giydirilmiş bağ, çoğu zaman basit şekilde (koni şekilli, köşeli) oluyordu. Ayrıca bağa hayvan figürleri de işleniyordu. Temrenler ise başlangıçta uzun zıvana üzerinde iki levhalı ve çoğu zaman dikenliydi; ilerleyen süreçte ise üç köşeli ve üç yelekli yapılmaya başlandı. Yayın girişini çekerken parmağın zedelememesi için yapılan uçluklar da bu döneme aittir.⁵¹

Bu döneme ait iş aletleri çok çeşitlidir. Sadece bıçakların birkaç bin türü vardır. Tüm Tagar bıçaklarında kesici ağız aynıdır. Farklılık ise sadece saplarında görülmektedir. Sapların; halkalardan oluşmuş, küçük ve büyük delikli, kavis şekilli, hayvan figürleriyle süslenmiş ve çeşitli oyma işleri yapılmış vs. türleri vardı. Ağaç sap yapmak için uzun levha şekilli ve zıvanaları olan testereler kullanıyorlardı. Oraklar hafifçe eğik olup teknik açıdan gelişmemiştir. Basit orak tekniği, bu kültürde çiftçiliğin çok gelişmediğini göstermektedir. Höyüklerde bulunmuş çok sayıda hayvan kemiği ve hayvanlara sahipleri tarafından takılan çeşitli nişanlardan görüldüğü üzere, bu süreçte hayvancılığın çok önemli olduğunu söyleyebiliriz.⁵²

At koşum parçaları da bu dönemde çok ilgi çekicidir. Gemler uçlardan eğik olup üzerinde ilave delik yapıyordu. Söz konusu parçalar bu deliğe giydiriliyordu. Daha sonra M.Ö. VI-V. yüzyıllarda eğik gemlerin yerini uçlarına çift halkalı paçalar giydirilmiş tek halkalı gemler aldı. Ayrıca gemler, dizgin kayışlarının kesiştiği değişik par-

⁵⁰ Bokovenko, a.g.m., s. 499-500

⁵¹ N. L. Chlenova, *Proiskhozhdenie i rannyya istoriya plemeny tagarskoy kul'tury*, M., 1967, s. 298.

⁵² Bokovenko, a.g.m., s. 500-502.

çalar, askılar, boyun tokası vs. bu dönemin özgün parçaları olarak karşımıza çıkar.⁵³

Ocaklarda yemek pişirme amaçlı kullanılan kaplar kilden, ağaçtan veya bronzdan yapılıyordu. Özellikle mezarlardan bulunmuş kil kaplar, üzerlerinde az miktarda paralel çizileri, inci ve zikzaklı desenleri bulunan kavanoz şekilli standart biçime sahiptir. Tagar döneminin sonlarına doğru altlığı bulunan ve tencere şekilli kaplar yaygınlaşmış, ayrıca sürahiler ortaya çıkmıştır.⁵⁴

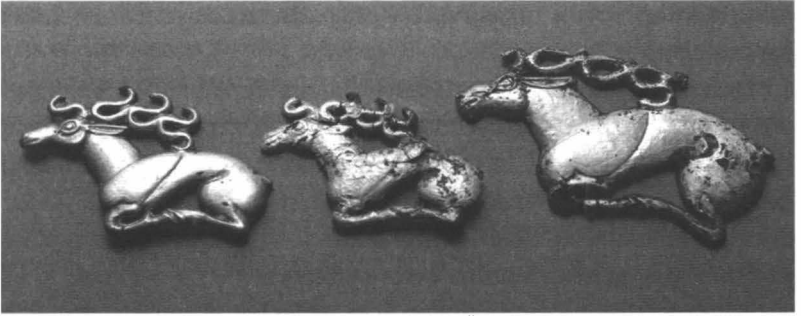
Hayvancılık ve tarım geliştiği için nüfusları yoğundu. Binicilik yaygınlaştığı için Tagarlar sık sık otlak yerlerini değiştirebiliyordu, daha geniş arazileri kullanabiliyordu. Bunun sonucu hayvan sayısı da artıyordu. Tagarlar sulama kanallarını yapıyordu. Çapa tarımı araçları gelişti. Yaşadıkları dönem demir çağın başlangıcı olduğu halde araçlarının çoğunu tunçtan yapıyorlardı. Biniciliğin yaygınlaşmasının başka bir sonucu, toplumun daha hareketli olmasıdır. Tagarlar daha uzak mesafelere seyahat ederek komşularıyla yeni temaslar kuruyordu. Tagarların höyüklerinde bulunan eşyalar Karadeniz İskitlerinin eşyalarına benzemektedir. Eşyaları İskit-Sibirya hayvan tarzında yapılmıştır. Bıçaklar, hançerler, aynalar ve tokalarda dağ keçisi, maral, yaban domuzu, kurt, pars, kuş figürleriyle süslüydü.

Tagarlardan kalan en önemli eserler, Hakasya'da bulunan Boyar petroglifleridir. Boyar petrogliflerinde Tagarların evleri, ev eşyaları, insanları, hayvanları tasvir edilmiştir.⁵⁵

⁵³ N. L. Chlenova, *Khronologiya pamyatnikov karasukskoy epokhi*, MIA №182, M., 1972; N.A. Bokovenko, *Nachal'nyy etap kul'tury rannikh kochevnikov Sayano-Altaya: (Po materialam konskogo snaryazheniya)*, Avto-ref. dis. ... kand. ist. nauk, L., 1987.

⁵⁴ G. N. Kurochkin, *Tagarskie kurgany v zone Novoselovskoy orositel'noy sistemy*, Pamyatniki arkheologii v zonakh melioratsii Yuzhnoy Sibiri. Po materialam raskopok 1980-1984 gg., L., Nauka, 1988, s. 5-22; N.A. Bokovenko, S.V. Krasnienko, *Mogil'nik Medvedka II, Pamyatniki arkheologii v zone melioratsii Yuzhnoy Sibiri*, L., Nauka, 1988, s. 23-45.

⁵⁵ *İstoriya Sibiri*, s. 187-196.

Maral figürlü tokalar (M.Ö. 7-8 yy.)

Kaynak: http://www.nhkm.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=57&Itemid=248&lang=ru

Boyar petroglifleri

Kaynak: http://s127.photobucket.com/user/Transsib/media/2014_04/IMG_5352.jpg.html

Pazırık Kültürü

Pazırık kültürünün yayıldığı alan Dağlık Altay bölgesidir ve tartışmalı olsa da yaklaşık olarak M.Ö. 600 ile 300. yıllar arasında yaygınlık kazanmıştır.⁵⁶ Rusya federasyonuna bağlı özerk cumhuriyeti Gorno-Altay'ın sınırları içinde büyüklü küçüklü birçok kurgan tipi mezara rastlanmıştır. Pazırık olarak adlandırılan yer ise Çulışmanın güney yamaçlarında ve Yukarı Altaylar'ın doğu kısmındaki Tuva sınırında bulunmaktadır. Bu alan güneydoğudan kuzeybatıya doğru, Teletskoye gölüne güneyden akan Çulışman nehri ile ona bağlanan Başkaus nehri arasındadır.⁵⁷ Günümüze kadar açılmış Pazırık kurganlarının sayısı yüz elli kadardır; bu kurganlar hem mimari hem de kültürel açıdan ortak özellikler göstermektedir.

Pazırık kültürüne sahip toplumlar göçebe idiler ve genellikle hayvancılık yapıyorlardı. Dağlık Altay'ın merkez kısmında muhtemelen tarım da vardı. Pazırıklar kültürünün kökenleri hakkında kesin bir neticeye varıldığı söylenemez, ancak kültürün Hint-İran coğrafyası ve Çin ile ilişkiler kurduğu açıktır. Pazırıkların mezarları donmuş toprakta çok iyi korunarak günümüze kadar ulaşmıştır. Höyükleri taştan yapılmıştı. Höyüğün büyüklüğü ölenin saygınlığının derecesini gösteriyordu. Sıradan göçmenlerin höyüklerinin çapı 7-20 metre kadardır; zenginlerinki ise 50 metreye ulaşabilmektedir. Ölüler sağ tarafta bükülmüş vaziyette yatıyor, başları doğuya bakıyordu. Giyinmiş halde gömülüyor; erkeklerin üzerinde keçe pantolon, uzun keçe çizmeler, kürk, keçe ve şapka bulunuyordu. Kadınların üzerinde ise keçe etek ve ipek gömlek vardı. Bütün mezarlara üçer kap bulunuyordu. Ayrıca bıçak, koç kuyruğu, tarak ve tunç ayna süs eşyası olarak dikkat çekiyordu. Maddi durumları ve

⁵⁶ Bahaeddin Ögel de, Pazırık kurganlarını, çıkan buluntular ışığında M.Ö. II-I. yüzyıllara tarihlendirmektedir. Bakınız; *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1991, s. 62; Polasmak'ın 1993 yılında bölgedeki yoğun çalışmaları ve kazılarında elde ettiği bulguların M.Ö. 600-200 yıllarına ait olabileceği ve Pazırık insanının bu dönemler arasında yaşadığından bahsetmektedir. Bakınız; Natalya Polasmak, *Pastures of Human*, National Geographic, 186, Washington 1994, s. 88-89.

⁵⁷ Robert Drews, *Early Readers*, Reudledge (UK), 1994, s. 41.

toplumsal konumlarına bağlı olarak mezarlara 1 ila 10 arası at ölü ile birlikte gömülüyordu.⁵⁸

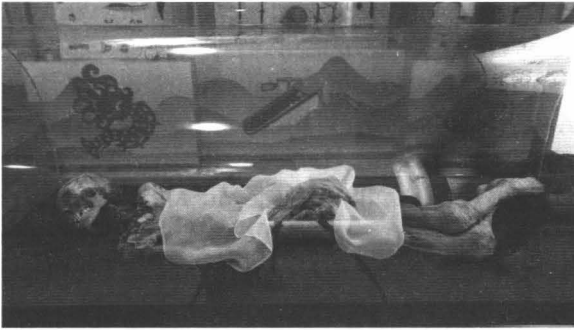
Kurganlardan çıkan en önemli buluntular at ve ata ait eşyalardır. Atla ilgili malzemenin çok olması ahşap ve deri olan maddelerin de mikdarını etkilemiştir. Dizginler bu çerçevede önceki kültürlerle benzer ve genel olarak iki yanak ipi, çapraz ip, kayışa asılı başın ön tarafı için kullanılan plakalardan oluşmaktadır. Gemlerde kullanılan halkalar bronz ve demirdendir. Hafif olan gemler genellikle bronz ve demirden yapılmış ve düzdür. Yanak iplerinin uçları, açılan gem parçasının içinden geçmektedir. Dizginlerin üzerlerine sonradan aplike edilen ahşap parçaların tamamıyla altın kaplı olması atlara zengin bir görünüm kazandırmıştır. Ayrıca at ve eğerler buluntularda önemli yer tutmaktadır.

Pazırık kurganlarında çıkan ikinci önemli malzeme keçe örtüler ve kaplamalar ile dokuma halı ve kilimlerdir. Keçe örtüler mezar içine konulan buluntulardan çok mezar odasının düzenlenmesinde kullanılmıştır. Sağlam kalabilen halı parçaları, eserler arasında bulunan nadir parçalardır. Dünyanın en eski yığma halısı olarak değerlendirilen Pazırık halısı her biri dört lotus bitkisi figürlü yirmi dört çapraz şekilli figür içermektedir. Bu kompozisyonun iç kenarlarına yirmi dört geyik işlemesi arkasında grifonlar yapılmıştır. Bordürden bir sonraki kenarlar at üzerinde insan figürleriyle süslenmiştir. Bir zamanlar canlı kırmızı, koyu mavi ve sarı renkler zamanla matlaşmıştır. Simetrik ünlü Türk çift düğüm tekniğiyle yapılmıştır. Her desimetrekarede üç bin altı yüz düğüm, toplamda bir milyon iki yüz elli bin düğümden oluşmuştur. Bu yüzden halı çok sık bir yapıdadır.⁵⁹

Pazırık kültürüne paralel olarak yine benzer kültürler Batı Sibirya'da yaşamıştır; Bolşereçensk, Kijirov ve Sargat kültürü diye adlandırılan bu kültürler hakkında çok tafsilatlı bilgilere sahip de-

⁵⁸ S. I. Rudenko, *Kultura naseleniya Tsentralnogo Altaya v skifskoe vremya*, M.; L., 1960.

⁵⁹ Sergei, I, Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia*, London, 1970, s. 311; Yunus Ekim, *Pazırık Kurganları, Buluntuları ve Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 58-65.

Ukok prensesinin mumyası

Kaynak: <https://ria.ru/analytics/20120803/715845723.html>

ğiliz. Ancak Bolşereçensk kültürü M.Ö. 600 ila 200 yılları arasında Altay'ın orman-step bölgesinde yaşadığı söylenebilir. Evleri toprağa yarı gömülmüş iki odalı ve yaklaşık yirmi ila kırk beş metrekarelik alanı kapsıyordu. Ölülerini höyüklerle gömüyorlardı. Aynı zamanda ölülerini sırt üstü ve güney batıya doğru yatırıyorlardı. Ayrıca tıpkı Tagar kültüründe olduğu gibi mezarlarında tunç ve demir silahlar, süsler ve seramik ritüel olarak bulunuyor ve konargöçer yaşam tarzları sebebiyle hayvancılık yapıyorlardı.⁶⁰

Kijirov kültürü ise M.Ö. 500–350 yılları arasında Ob nehri çevresinde hüküm sürdüğü bilinmektedir. Kijirov kültürü ile ilgili arkeolojik kazılar oldukça sınırlıdır; bu nedenle kültüre ait yeterli bilgi bulmak oldukça güçtür. Tomsk yakınlarında sadece 7 mezar incelenebilmiş, ancak açılan mezarlar talan edildiği için çok az eşya günümüze kadar gelebilmiştir. Seramiklerine bakılarak Bolşereçensk kültürüyle yakın temasları olduğu iddia edilmektedir. Tunç eşyalar ise Tagar kültürüyle ilişkilerinin olduğunu düşündürmüştür.⁶¹

Sibirya'nın özellikle batısında yer alan ve M.Ö. 600 ila M.S. 500 yıllarında Tobol, İşim, Ortış, Ob kıyılarında görülen kültürün adı

⁶⁰ M. P. Gryaznov, *Istoriya drevnikh plemen Verkhney Obi po raskopkam bliz s. Bol'shaya Rechka*, MIA № 48, M., L., Izd-vo AN SSSR, 1956; T.N. Troitskaya, A.P. Borodovskiy, *Bol'sherechenskaya kul'tura lesostepnogo Priob'ya*, Novosibirsk, 1994

⁶¹ T.N. Troitskaya, A.V. Novikov, *Skifo-sibirskiy mir*, Novosibirsk, Akademicheskoe izdatelstvo 'GEO', 2007, s. 97

Sargat kültürüydü. Sargatların özellikle Kazakistan'ın kuzey bozkırlarından neşet etmiş bir kavimden ortaya çıktığı yapılan arkeolojik kazılardan anlaşılabilmektedir. Sargat kültürünün arkeolojik eserleri, şehirler, kasabalar ve höyükleridir. Bazı yerleşim yerleri tahkimlidir; toprak setleri ve hendeklerle çevrilmiştir. Höyükleri, çimenli topraktan yapılı ve piramit şeklindeydi. Mezarlarında ocak izleri bulunduğu için Sargatlarda ateş kültü olduğu iddia edilmiştir. Silahları; demir kılıçlar, hançerler, tunç, demir ve kemikten yapılmış ok uçlarıdır. Üretim alet ve araçları demirden, süsleri tunç, altın, gümüş, cam, kehribar ve yarı değerli taşlardan yapılmıştır. Büyük Petro'nun Sibirya altın koleksiyonunun büyük bir kısmı Sargatların eşyalarından oluşuyordu. Sargatlar hem hayvancılık hem de tarımcılık yapıyordu. Doğu Türkleri ve aşağı bölgedeki kavimlerle ticari ilişkiler kurmuşlardı. İpek Yolu'nun bir kolu Sargatların topraklarından geçiyor; süs ve seramiği ithal edip kürk ve deriyi ihraç ediyorlardı.⁶² Batı Sibirya'nın tayga bölgelerinde görülen Kulay kültürü de aynı döneme aittir, hem alan hem de kalıntılar açısından Sargat kültürüne benzerlik göstermektedir.⁶³

Sibirya'nın Tuva bölgesinde M.Ö. 200 ila M.S. 500 yıllarında yaşamış olan kültüre Sıncıurek kültürü adı verilmiştir. Bu kültüre ait insanlar göçebe hayat tarzı sürmüş ve genellikle küçükbaş hayvancılık yapmışlardır. Yaşam tarzlarında atın büyük önemi vardı. Petrogliflerdeki askerler genellikle atlılardı, mezarlara da gem koyarlardı. Hayvancılığa ilave olarak avcılık da yaptılar, keçe ürettiler, kürkten elbise diktiler. Mezarlarda bulunan tahıl taneleri tarımcılık yaptıklarını da göstermektedir.⁶⁴

⁶² T.N. Troitskaya, A.V. Novikov, *Arheologiya Zapadno-Sibirskoy ravniny: Uchebnoe posobie*, Novosibirsk, 2004, s. 66-73

⁶³ L.A. Chindina, *Drevnyaya istoriya Srednego Priobya v epohu jeleza. Kulayskaya kultura*, Tomsk, Izd-vo TGU, 1984

⁶⁴ *İstoriya Sibiri*, s. 253-257

SİBİRYA’NIN TÜRKLERİ VE YERLİLERİ

Hunlar, Göktürk ve Kırgızlar

Batı Sibirya’nın ormanlık alanları Ugor, Samoyed ve Ketlerin ata topraklarıydı.¹ Yine bu alanın güney bölgesi ise Türk boylarının anavatanlarıydı, ancak Türkler diğer yerli topluluklardan sonra bu alana gelmiştir. Bugün bu kavimlerin torunları Ural’ın güneyine doğru gidildiğinde Başkurtlar, Tümen ve Tobol Tatarları; İrtiş, Baraba, Tomsk ve Çulım’da yaşayan Türk boyları; Hakas, Altay, Tuvalılar ile bozkırda yaşayan Kazaklardır.² Burada saydığımız bu topluluklar Türkiye Türkleri, Kafkaslar, Azerbaycan, Türkistan (Orta Asya) Kazan Tatarları ile aynı soydan gelmekte ve aynı dili konuşmaktadırlar. Dillerindeki birçok sözcük ortaktır. Bütün bu Türk kavimlerinde at “at” tır, al “al”dır. Sayılar müşterek dahası dil mantığı ile cümle dizimi de aynıdır.³

Türklerin Güney Batı Sibirya’ya en azından M.Ö. II. yüzyılda İç Asya’dan Batıya doğru akın yapan Hunlar⁴ zamanında geldiği bilinmektedir. Bu yıllardan önce açık ormanlık alan ile bozkır arasındaki taygada, Ugorlar ile Samoyedler yerleşmiş olmalıdır.⁵ İskitler ise Altay ile Karadeniz arasındaki geniş alanda hüküm sürmekteydiler.⁶

¹ Rasonyi, *a.g.e.*, s. 78; Rasonyi, daha sonra bu toplulukların karıştığını söylemektedir.

² Kazak kelimesi batı metinlerinde Qazak şeklinde geçer. Rusların Kazakh şeklindeki söyleyiş tarzları aslında Hristiyan Kazaklardan Müslüman kazakları ayırmak içindir. Kazak Rusça Kosak sözcüğünü ifade ederken, Kazakh Müslüman kazakları ifade eden sözcüktür.

³ Geniş bilgi için bakınız; Rasonyi, *a.g.e.*, s. 16-18; Türk dilinin şive ve lehçelerinin tasnifi R. Rahmeti Arat’ın tasnifiyle en mükemmel şeklini bulmuştur.

⁴ Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 34.

⁵ Rasonyi, *a.g.e.*, s. 119.

⁶ Geniş bilgi için bakınız, Zaur Hasanov, *Çar İskitler*, Çev. İlyas Topsakal, TDAV

Türklerin yaşadıkları bölgenin doğusu geniş otlak ve ormana sahip bozkırdır. Altay'a bitişik bu alanda değişik türde ladin melez ve saf çamlıklar bulunmaktadır, yüksek rakımlarda sedir yer yer altı bin beş yüz fite ulaşır; bu bölgenin en yüksek noktası olan Beluha on dört bin sekiz yüz fittir.⁷ Altay dağlarına benzer dağlar doğuda doğal bariyerler oluşturmalarına rağmen bu dağlar arasındaki bereketli vadiler, birbiri aralarındaki bağlantıyı koparmaz. Moğolların İç Asya'nın bozkırlarına geçişleri, göçebe yerli kavimlerin Yenisey'in yukarı alanlarına doğru kaymalarına neden olmuştur ve bugün bu alana biz Tuva⁸ demekteyiz. Buradan da Bozkıra doğru hareket ederek bugünkü Minusinsk'e geçtiler. İç Asya bozkırının göçebelere dağ geçitlerine ilave olarak Altay'ın güneyinden Yukarı İrtiş boyu rotasında Balkaş gölü yakınındaki Cungan boşluğunu takip ederek bugünkü Kazakistan'ın geniş ve düz arazisine kolayca ulaştılar. Buradan da yalnızca Tom ve Ob'un havzalarındaki geniş çayır ve ormanlıklarına ulaşmadılar aynı zamanda bugünkü Krayonarsk (Kızılyar) ormanlık alanları ve Minusinsk steplerini de ele geçirmiş oldular.⁹

Eski Sibirya kültürünün serptiği bu step bölgesi muhteşem dağlarıyla bilinmektedir. M.Ö. ikinci binde Güney Sibirya'nın en önemli kültür merkezi Minusinsk bölgesindeki Andronova kurganlarıdır, bilhassa bu isim, M.Ö. 1700 ile 1200 yıllarında görülen; Sibirya'nın "bronz devrine" verilen bir isimdir. Bu kültürün en önemli eserleri olan kaplar geniş ağızlı, düz tabanlı, kulpsuz, üç köşeli ve mendirek şeklindeki basma süslerle süslenmiştir ve güneyde Tanrı dağlarına; batıda ise Don kıyılarına kadar yayılmıştır. Ayrıca bu dönemde Sibirya'da ilk defa altın eserlere rastlanmıştır ve daha önemlisi Altaylarda Batı Sibirya'ya kıyasla Andronova kültürü M.Ö. 1200-700 yıllarında daha geç dönemde teşekkül etmiştir.¹⁰

yayınları, İstanbul 2009; İlhami Durmuş, *İskitler*, Kaynak yayınları, İstanbul 2007; B. N. Grakov, *İskitler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge y Yayınları, İstanbul 2006.

⁷ Forsyth, a.g.e., s. 21.

⁸ S. I. Vajnshtejn, M. H. Mannaj-ool, *Istoriya Tuvy*, Novosibirsk, Nauka, 1991.

⁹ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, s. 24-25; Forsyth, a.g.e., s. 22.

¹⁰ Ögel, a.g.e., s. 24-25.

6-8. yüzyıllarda Türklerin yayılışı

Kaynak: İstoriya Sibiri. Tom . Pod. red. O.P. Okladnikova i dr., Leningrad: Nauka, 1968, s. 268.

Andronova kültür çevresine dâhil edilen Batı Sibirya'nın güneyindeki buluntu yerleri başlıca Omsk, Novosibirsk ve Tomsk şehirleri yakınlarında toplanmıştı. Bu bölgenin güneyindeki Kazak-Kırgız bozkırları da kültür bakımından Yenisey kültürüne yakın bir karakter göstermektedir. Güney Sibirya'nın ilk bin yılında ise Karasuk devri, Türk tarihi için çok önemlidir ve bu döneme ait yapılan kazılarda dönemin en önemli özelliği olarak bölge topluluklarını oluşturan halkların ortak bir kültürde birleşmesi ön plana çıkmaktadır. Altay ve Yenisey bölgesinde bu dönemde hem beyaz hem de Mongolid ırklar bulunmaktadır.¹¹ Aynı zaman dilimi içinde Minusinsk havzasında Tagar kültürüne ait topluluklar ise devasa höyükler inşa etmişlerdir. Bronz savaş silahları, giysiler, süsü eşyaları çanak ve çömlekler bu alanda bulunan eserlerdir. Bu bölge kutup bölgesinin tipik özelliği olan donmuş toprak ve sert iklimin dışında tarıma elverişli bir alandır ve Tagarlar bu alanda tarımcılıkla uğraşmışlardır.¹²

İlk Sibirya kültürünün çok yönlü özelliği hayvan şekilleriyle ifade edilmiştir. "İskit hayvan stili" bütün bozkır toplumları tarafın-

¹¹ Ögel, a.g.e., s. 29-30.

¹² Özellikle Sibirya'daki II. Tagar kültürüne ait eserler, Aragol kurganında çıkan eserlerle benzerlik göstermektedir. Ögel, a.g.e., s. 38.

dan kullanılmıştır.¹³ Genel anlamda altın bel kemeri, kap ve mutfak eşyaları, kurt, geyik, at, kuğu, kartal şekilleri ve silahlar Sayan dağlarından başlayıp Kuzey Kafkasya-Kırım'a uzanan alanda yapılan kazılarda İskitlere ait tarihi eserler olarak bulunmuştur.¹⁴

Büyük Hun devletinin kuruluşuyla birlikte Orta Asya'da bulunan kavimlerin batıya doğru yayılışı hızlanmış, doğudaki Çin ve Mongolidlerle birlikte batıdaki beyaz ırk karışımından ortak bir tip türemiştir. Bu ortak özelliği en güzel yansıtan bölge Hun kültürünün kuzey sınırında bulunan İvolgi'dir ve M.Ö. II. yüzyılda Hunlarla birlikte var olan bu kültür¹⁵; Noyun Ula'daki Hun ve Minusinsk'deki Kırgız kültüründen etkilenmiştir. Altay'da Büyük Hun Devleti'ni temsil eden başlıca kurganlar, Katanda, Pazırık, Şibe kurganlarıdır ve bu kurganların tamamı prens mezarlarıdır.¹⁶ Taş ve toprak yığınlarından oluşan bu pazırıkta; oyma sanatıyla yapılmış möbeler, deri malzemeler, dokuma tekstil ürünleri, İran ve Çin işi dokuma ipekler, aplikler, gümüş ayna ve iki tekerlekli araba bulunmuştur.¹⁷ Pazırık kurganları mezarlarının etrafı tomruklarla kaplanmıştı ve tavanları kumaş ve keçelerle örülmüştü. Atlar ise insanların gömüldüğü odalara gömülmezdi, bu özellik bütün Hun mezarlarının ortak özelliğidir. Ayrıca pazırıkların ağaç işçiliği ve oyma sanatı en göze çarpan özelliklerinden biridir. Pazırık kültüründen donmuş toprak sayesinde günümüze kadar ulaşan giyim ve ev eşyaları yine bir Hun kültürü kalıntısı olarak Noyun Ula kültürüyle akraba olduğunu kanıtlamıştır. Keçe, çorap çizme Türklere mahsus kültür ürünüyken aynalar ise Çin kültürüne aittir.¹⁸

Yine Tuyahtı'da yapılan kazılarda Göktürk¹⁹ kültürü bakımından

¹³ Zaur Hasanov, a.g.e., s. 9-13.

¹⁴ *Frozen Tomb: The culture and Art the ancient Tribes of Siberia*, London, 1978; *İstoriya Sibiri*, T. I, s. 227-33; E. D. Philips, *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*, London, 1965.

¹⁵ Ancak Ögel'e göre bu tarih tartışmalıdır. Bakınız; Ögel, a.g.e., s. 62.

¹⁶ Ögel, a.g.e., s. 59-60.

¹⁷ Ögel, a.g.e., s. 38.

¹⁸ Ögel, a.g.e., s. 65.

¹⁹ Taşağıl, a.g.e. 20.

önemli bulgulara rastlanmıştır. Tuyahta, Altay'ın batısında Moğolistan ile Batı Sibirya'yı bağlayan yol üzerindeki Ursula nehrinin kenarında kurulmuş bir yerleşim yeri idi. Bu buluntuda en dikkate değer eşya gümüş maşrapalardı ve üzerinde Göktürkçe yazıtlar bulunan bu maşrapalar Kuray ve Yenisey Kırgız kültür çevresiyle hemen hemen aynıydı. Çıkan diğer eserler de tamamıyla Türk kültür çerçevesinde eserlerdi.²⁰

Kırgızlar, Göktürk çağında Güney Sibirya'da, Sibirya'yı güneyden kuzeye baştanbaşa kesen Yenisey ırmağı çevresinde yerleştiler. Göktürk Yazıtlarının başlangıcını oluşturan basit yazıtlar bu bölgede keşfedilmiştir. Bahattin Ögel'e göre Orhun Yazıtlarından evvel bu bölgede Kırgız Türkleri birçok eser bırakmıştır ve dolayısıyla bu bölgenin yerlileridir.²¹ Kırgız Türklerinin yerleştiği Yenisey bölgesi miladi I. yüzyıldan beri Kırgızlar tarafından yurt olarak tutulmuştur.²² Yenisey Kırgızları tarafından kurulan devlet M.S. IX. yüzyılda en güçlü dönemini yaşamış, Baykal gölünden Altay'a kadar bütün bölge onlar tarafından yönetilmiştir. Güçlü Doğu Türkleri²³ ve Uygur Hanlığı arasında anlaşmazlık çıktığı dönemlerde Kırgızlar Çin İmparatorluğu'yla işbirliği yaparak güçlü Uygur Hanlığını zayıflatmak istemiştir.

Tıpkı İskitler gibi Kırgızlar da ormanlık alanları avcılıkta, münbit ovaları da tarım için kullandılar ve sulama kanalları inşa ettiler. Metal cevherlerinin bölgede bolca bulunması da bu alanı maden bakımından önemli kıldı; bakır, kalay, altın ve gümüş çıkarıldı, eritildi ve işlendi, silah ve alet edevat yapımında kullanıldı.²⁴ Aynı dönemde Kırgızlar da tıpkı diğer iç Asya kavimleri gibi kayalarda ve mezar taş-

²⁰ Ögel, a.g. e., s. 143-44.

²¹ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV Yayınları, İstanbul 2001, s. 226-227.

²² Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, M.S. 555 yılında Baykal gölünün kuzeyinde yaşayan Kırgızların Göktürklere itaat ettiğini söylemektedir. Geniş bilgi için bakınız; Ahmet Taşağıl, a.g.e., s. 20; R. Rahmeti Arat, "Kırgızlar", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1986, s. 737.

²³ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge, İstanbul 2006; Ögel, a.g.e., s. 173.

²⁴ Arat, a.g.e., s. 738-39.

larında kitabeler bıraktılar. Kırgızlar yarı göçebe bir yaşam sürmüştür ancak çok güzel kasabalar da inşa etmişlerdir.²⁵ Kırgızlar, Hun döneminden itibaren Kem vadisinden ve Altay'dan gelen Türk grupları tarafından yönetilmişlerdir. Ancak bölgede bulunan para ve plakalardan Çin etkisinin de güçlü olduğu anlaşılmaktadır. M.S. VI–IX. yüzyıla ait Yenisey kıyılarındaki Bograt bölgesinde bulunan mezarlardan çıkan eserlerin Tagar²⁶ kültürüyle ortak özellikler gösterdiği belirlenmiştir. Yine bu mezarlardan tipik Kırgız vazolarının yanında bir prens mezarında altın kaplar bulunmuştur. Kopen mezarlarının Türk tarihi açısından en önemli hususiyeti prens mezarından çıkan kapların üzerinden Göktürk alfabesiyle yazılmış Türkçe yazıtların bulunmasıydı. Bahattin Ögel'in ifadesiyle "Kopen mezarları, Göktürk çağının Türkçe yazan, Türkçe konuşan Kırgızlarının Türk kültür tarihi bakımından bir hazinesidir."²⁷

Kırgızlar özellikle dokuz ve onuncu yüzyıldan itibaren Altay kültür etkisinin yanında doğuda Çin ve kuzeyde Sibir kültür özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak bu dönemde dahi Kırgızların kurmuş olduğu şehirler, komşuları Uygurların sekiz ve dokuzuncu yüzyıllarda Tuva bölgesinde kurdukları şehirlerle kıyaslanamaz.²⁸ Kısaca, Kırgız sanatında her ne kadar dışarıdan gelen tesirler bulunsun da temel olarak Güney Sibirya ve Altay kültürünü yansıtmakta ve aynı zamanda Göktürk kültürü ile akrabalık göstermektedir.²⁹ Kırgız devleti Türk devletidir ve toplum olarak avcılık ve tarımcılıkla geçinmektedirler. Ancak muhtemelen Ket ve Samoyedler gibi yerli kavimler de tıpkı Hakas, Altay ve Şorlar gibi bu devletin sınırları içinde aynı kültür dairesinde hayat sürmüş ve Kırgız Türkleriyle karışmıştır.³⁰

²⁵ Ögel, *a.g.e.*, s. 227.

²⁶ Tagar Kültürü (veya Tagar ve Taştık Kültürü, M.Ö. 700 ve M.Ö. 100) bugünkü Akaban ve Yukarı Yenisey / Minusk bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunan bir Türk kültür bölgesidir. Bulunan kalıntılar, Karasuk kültürünün devamı niteliğini taşımaktadır.

²⁷ Ögel, *a.g.e.*, s. 212.

²⁸ Yenisey Kırgızları için bkz; B. D. Grekov, ed. *Ocherki istorii SSSR. Period feodalizma*, Moskova, 1953. V. I, ss. 740-4; *İstoriya Sibiri*, T. I, s. 253-61, 266-87, 296-302; *Narody Sibiri*, s. 378-80, 422-23.

²⁹ Ögel, *a.g.e.* s. 216.

³⁰ Forsyth, *a.g.e.*, s. 23.

Moğollar ve Altın Orda Dönemi

Sibirya on üçüncü yüzyılın ilk yarısında Moğolların gelişyle birlikte birçok yeni Türk boyunun yerleşim sahası olmuş, buradaki yaşam tarzı çeşitlenip zenginleşmiştir. Rus tarihçilerinin iddia ettiği etnik farklılıklar ve karmaşıklık tarihsel olarak doğru değildir; çünkü Moğolların önünde gelen boyların ekseriyeti Türk kökenlidir ve farklı etnik özellikler göstermezler.³¹ Cengiz, miladi 1227 yılında ölmeden hemen önce memleketini dört ulus şeklinde oğullarına tahsis etmişti. Doğu Avrupa'daki Kıpçak bozkırlarından doğuya İrtiş nehrine, güneyde İran ve Afganistan'a kadar uzanan bölgeyi Büyük oğlu Cuci Han'a; Maveräünnehri, şimdiki Afganistan'ı, Orta Tıyan-şan bölgesini ikinci oğlu Çağatay Han'a; Cungarya'yı üçüncü oğlu Ögedey Han'a; Moğolistan ve kuzey Çin taraflarını ise küçük oğlu Tolu'ya vermişti. Büyük Han olarak üçüncü oğlu Ögedey'i seçmiş ve "kaan" unvanını ona layık görmüştür.³² Yenisey Kırgızları Cuci Han'ın Çin sınırındaki gücünü temsil ettiler ve Tuva Minsulinsk'deki verimli tarım alanlarını işleyip Moğol ordusuna destek sağladılar. Bu dönemde bölge Tibet kaynaklı Budizm ile tanışmıştır.

On dördüncü yüzyılın sonlarında Moğolların Çin üzerindeki egemenlikleri anlaşmazlıklar ve iç çekişmeler nedeniyle sona erdi ve tarihi bölgelerine çekildiler. Kırgızların dâhil olduğu Batı Moğolistan devleti ise on sekizinci yüzyıla kadar bölgede varlığını devam ettirdi. Moğolların fiziksel olarak etkileri günümüzde Altay Sayan dağlarında yerleşik Tuva, Hakas, Altay ve Şor Türklerinde açıkça

³¹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, 2002, s. 133-149.

³² Togan, a.g.e., s. 62.

görülmektedir. Bu etki, kullanılan Türk lehçelerindeki Moğol sözcüklerden de anlaşılmaktadır.³³

Altay'ın batısı, değişken bozkır ve orman boyu ve Ural'a doğru uzayan alan, devamlı surette Türk kavimleri tarafından kontrol edilmiş ve yönetilmiştir. Dokuzuncu yüzyılda Kıpçaklar bugünkü Kazakistan bozkırlarını, Ural ve Sibirya'nın batısındaki ormanlık bozkırı ele geçirmişlerdir. Türklerin Batıya ve kuzeye doğru aşamalı ilerleyişleri Selkup, Mansi, Hanti ve Başkurtları batıya doğru itmiş ve bölgelerinde asimile etmiştir.³⁴

On üçüncü yüzyılda Kıpçak bozkırları ve güney batı Sibirya, Moğol ve onların devamı Batu Han'ın kurduğu Altın Orda devleti tarafından yönetilmiştir.³⁵ Özellikle on beşinci yüzyılda Altın Orda'nın zayıflamasıyla İdil ile Altay arasındaki Türk toprakları üç gruba ayrıldı. Edigey-Nogay Orda'nın torunları İdil'in batısını ve güney Ural'ı ele geçirip buraya yerleşti, Özbek Orda Şiban, güneydoğu Ural'ın en düşük rakımlı Taybuga bölgesindeki Batı Sibirya ormanlık alanına yerleşti. Taybuga bölgesinin başkenti Çimgi Tura yani Tümen şehriydi ve Tura nehrinin kenarına kurulmuştu.³⁶ Daha sonra Sibirya Hanı, buradan Tobol'un İrtiş ile birleştiği noktada bulunan Kaşlık (İsker) şehrine taşındı. Ob nehri ile Ural arasındaki bozkırda yaşayan yerli kabilelerin Türkleşmesi sonucu Tatarlar³⁷ oluştu, tıpkı batıdaki Başkurt ve daha doğudaki Baraba, Çat, Evştin ve Çulım Tatarları gibi bütün bu topluluklar Sibir Hanlığının yönetimi altında bulunuyordu.³⁸

On dördüncü yüzyılın başlarında birçok sebebin bir araya gelmesiyle gittikçe zayıf düşen Altın Orda, Aksak Timur'un arka arkaya

³³ Forsyth, a.g.e., s.24.

³⁴ Forsyth, a.g.e., s.25.

³⁵ A. N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, II. Baskı, Murat Kitabevi, Ankara 1992.

³⁶ Çimgi Tura, Cengiz Han'ın kasabası anlamına gelmektedir; Tümen kelimesi Moğolca 10.000 anlamına gelir, A. K. Matveev, *Geograficheskie nazvaniya Urala, Sverdlovsk, Sred.-Ural. kn. izd-vo*, 1987 s. 172-174.

³⁷ M. Z. Zekiev, *Törki-Tatar Etnogenezi*, Fikir Neşriyatı, Kazan, 1998.

³⁸ Forsyth, a.g.e., s. 23; A. N. Kurat-Ahmet Temir, "Sibir Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 437-47.

yaptığı üç sefer sonunda artık bir daha eski gücüne kavuşamayacak şekilde hırpalandı. Hanedan üyeleri arasında çıkan iç mücadele, ticaretin güvensizlik nedeniyle azalması ve komşularının kuvvetlenmesi, zayıflamasındaki başlıca etkenler olarak görülebilir. Altın Orda Devleti'nin son büyük hanı Timur'un muasırı Toktamış Han'dır (1376–1391). Toktamış'tan sonra kısa süreli birçok han tahta çıktıysa da başarılı olamamışlardır. 1480 yılında Han Seyit Ahmet, Moskova büyük knezi III. İvan'ı sıkıştırmış, ancak ileri harekette geç kalınca başarı sağlayamamış ve Moskova knezliği kendiliğinden Türk hâkimiyetinden kurtularak bölgenin en güçlü devleti haline gelmiştir. 1502 tarihinde ise Altın Ordu devleti tamamen ortadan kalkmış, bu hakanlığın enkazından Kırım, Kazan, Sibir, Astarhan ve Nogay³⁹ hanlıkları doğmuştur.⁴⁰

Altın Orda'nın parçalanmasından sonra kurulan Batı Sibir Hanlığının bilinen ilk hükümdarı Mamık oğlu Taybuga'dır. Cengiz ona İrtiş, Tobol, İşim ve Tura ırmakları boyunu vermişti ve merkezi bugünkü Tümen şehridir, o zamanki adıyla Çimgi Tura'dır.⁴¹ Taybuga'dan sonra oğlu Hoca Han, o ölünce de oğlu Mar Han tahta çıkmıştır. Mar Han, Kazan Hanlığına ait küçük bir bey olan Opak'ın kız kardeşiyle evlenmiştir, aralarında meydana gelen mücadelede Mar Han ölünce oğulları Opak sarayına esir alınmış, böylece Sibir Hanlığı bir müddet Opak Han nezaretinde kalmıştır. Ancak Muhammed ile Angış Hanlar kaçarak tekrar babalarının hanlığını ele geçirmişlerdir. Daha sonra Muhammed Han, Tümen yani Çimgi Tura'dan taşınarak bugünkü Tobolsk şehrinin on yedi kilometre yukarısındaki İsker "Sibir" şehrini kendine payitaht yapmıştır ve bundan sonra da bu bölge Sibiryaya diye anılmıştır.⁴² Batı Sibiryaya hanlıklarında yaşayan Türk unsurlar Kazan Hanlığı gibi başlangıçta yaşadıkları göçebe hayatı terk ederek çoğunluğu ormandan müteşekkil yeni yerlerinde yerleşik hayata geçtiler ve Kızıl Tura, Taşaktan, Tümen ve Sibir ben-

³⁹ M. Alpargu, *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.

⁴⁰ A. N. Kurat, "Altın Ordu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 407.

⁴¹ Kurat, Temir, *a.g.e.*, s. 438.

⁴² Naumov, *a.g.e.*, s. 3; Hayit, *a.g.e.*, s. 30; Temir, *a.g.b.*, s. 438.

zeri muhteşem kasabalar kurdular.⁴³ Bu kasabalar sadece Tatarlar tarafından değil Başkurt, Mansi, Hanti ve Selkup beyleri tarafından da yönetilebiliyordu ve her yıl deri veya orman ürünlerinden devlete vergi ödüyorlardı.

Ruslar Sibirya ile ilişkiyi Kazan merkez olmak üzere Orta Asya'ya doğru Perm, Çimgi Tura İrtiş ve Kıpçak yoluyla sağlıyordu. Böylece Rusya, Avrupa'yı zengin Türkistan ve Çin'e bağlayarak kuzey ticaret yolundaki en önemli noktalardan biri haline geliyordu. Yine bu dönemde Sibir Tatarlarının bütün ihtiyaçları Buhara tüccarları tarafından karşılanmaktaydı.⁴⁴

Kazan Hanlığı 1552 yılında Ruslar tarafından istila edilince İdil-Ural bölgesinin ardındaki Türk kavimleri yeni bir tehlikeyle karşı karşıya kalmışlardır. Sibir Hanlığındaki Taybuga beyleri Bek Bulat ile Yadiğâr Rus Çarına hediyeler göndererek Rus devletinin egemenliğini kabul ettiklerini bildirmişlerdir.⁴⁵ Daha sonra Ruslar, İdil-Ural bölgesindeki Nogay ve Özbek bölgesine yöneldiler. Bu arada Yadiğâr Han da Sibir'de hâkimiyetini sürdürebilmek için Cengiz sülalesinden olduğu rivayet edilen Küçüm Han'la mücadeleye tutuşmuş, ancak Küçüm Han'a yenilerek 1563 yılında tahtı bırakmak zorunda kalmıştır.⁴⁶

Küçüm Han sadece Ruslara karşı mücadelede başarılı olmadı, aynı zamanda Buhara emiri Abdullah'ın da desteğiyle İslam'ı Sibir bölgesinde yayan han oldu. Küçüm Han'ın bu çabaları Kırım, Kazan Astrahan ve Sibir Tatarları arasında etkisinin artmasına neden olmuş, özellikle Türkistan'da uzak kalan bölgelerin dini önderlerinin Buhara ve Semerkant'ta eğitilmelerini sağlamıştır.⁴⁷ Aslında merkezden uzak kuzeyde Sibir bölgesinde yaşayan Türk kabileleri on ikinci yüzyıla kadar atalar ruhunu kutsayan eski şaman kültürüne bağlı tabiatın ruhuna saygılı bir dinî anlayışla yaşıyorlardı. Bu an-

⁴³ Geniş bilgi için bkz; M.G. Hudjakov, *Očerki po istorii Kazanskogo hanstva*, M., 1991.

⁴⁴ Forsyth, a.g.e., s.25.

⁴⁵ A. N. Kurat-Ahmet Temir, a.g.e., s. 438; Hadi Atlasi, *Sibir Tarihi*, s. 39-40.

⁴⁶ Atlasi, a.g.e., s. 39-40; Temir, a.g.b., s. 438.

⁴⁷ Forsyth, a.g.e., s. 26-27.

layış, Ural'dan Altay'a bütün Türk kavimlerinde aynıydı, İslam'ın gelişiyle bu anlayış İslam ile kaynaşmış ve onunla uyumlu hale gelmiştir. Sibir'in Türk kökenli olmayan toplumları Mansi, Hanti ve Selkuplar Türk kavimlerine nazaran İslam'a daha az meylettiler. Bu tavırda, Küçüm Han'ın Ruslara karşı yaptığı mücadeleyi din savaşı olarak kurgulamasının etkili olduğu söylenebilir.⁴⁸ Ancak Küçüm Han, Türk kavimleri arasında birliği sağlamak için en etkili gücün din olduğuna inanmış, mücadelesini de bu doğrultuda yapmaya gayret göstermiştir.

⁴⁸ *Aziyatskaya Rossiya*, C. I, s. 6; Grekov, *a.g.e.*, s. 463-7; *İstoriya Sibiri*, C. I, s. 234, 239, 305, 360-1, 364-7, 371-2; *Narody Sibiri*, s. 332-3, 349-50, 391-99.

Sibirya'nın Diğer Yerlileri

Batı Sibirya'da Hanti ve Mansiler

Batı Sibirya'nın Fin Ugor kökenli Komileri, Visegda'da Ural'ın batısındaki Peçora ve Kama nehirleri boyunca yerleşmişlerdi, Samoyedler ise Ural'ın batı ve doğusunda bulunan tundralarda yaşıyorlardı. Bu dönemde Moskova Knezliği yakın çevresinde bulunan Ustvim, Pustezersk, Çerdin ve Solikamsk kasabalarını istila etmişler, Rus seferleri, Ob nehrinin çıkış bölgelerinde yani Ural dağlarının kuzey ucunda yerleşik olan Samoyed ve Hantilere kadar ulaşmıştır. On altıncı yüzyılın ortalarına doğru da bu bölge tamamen Rus nüfuzu altına girmiştir.⁴⁹

Bu zamana kadar Rusların bölgede ilerlemesi tabii iki set tarafından durdurulmuştur. Sibirya'ya batı yönünden gelen saldırılarda en önemli engel Ural dağlarıydı. İkinci engel ise bölgede yaşayan Mansi ve Hanti ve Sibir Tatarlarıydı.⁵⁰ Ural dağları çok yüksek olmakla birlikte zaman zaman yüksekliği altı bin fite⁵¹ ulaşmaktadır ve bu dağlar da en az İskoçya ve Apalaş dağları gibi seferlere engel olmuştur. Rusların yöneldiği yeni bölge çok derin vadileri ve sık ormanlarıyla o kadar çetin coğrafi şartlar içermektedir ki, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında bile Ural'ın kuzeyindeki bölgeler hâlâ yerleşimden çok uzak ve ıssız yerlerdi.⁵²

⁴⁹ Forsyth, *a.g.e.*, s. 8.

⁵⁰ Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, "Sibirya Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, 1. Cilt, Coğrafya-Tarih, s. 437-47; *Türk Ansiklopedisi*, "Sibir Hanlığı", C. 28, Milli Eğitim Bakanlığı 1980, s. 541-2; Hadi Atlası, *Süyünbike, Kazan Hanlığı, Sibir Tarihi*, Kazan 1993.

⁵¹ 1 feet 30.48 cm; 1 inç ise 2. 54 cm.

⁵² Forsyth, *a.g.e.*, s. 10.

Kuzey Rusya Tipleri: Vogullar, Sherer, Nabgolts i Ko, Moskva, 1901

Kaynak: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Famille_de_Vogoules_82.JPG

Moskova Knezliği döneminde nüfusları yaklaşık on altı bine⁵³ yaklaşan Hanti ve Mansi kavimleri, bir tek ulus değildir ve farklı boylara ayrılmıştır ve her boyun kendi içinde bir beyi vardır. En önemli Mansi boyları; Vişera, Güney Soysa, Lozve ve Tavda nehirleri kenarlarında yaşıyordu, ayrıca tüm boylar, Pelim ve Konda gibi prensliklerin hâkimiyetini tanıyordu. Aynı zamanda, Ob ve İrtiş nehrinin aşağı bölgelerinde yaşayan Koda, Lapin, Kazim ve Kuno-vat gibi Hanti boyları kendi prensliklerine sahipti. Boylar arasındaki kan davaları çatışmaya neden oluyor ve birbirilerinin yaşam alanlarını yağmalıyorlardı. Kuzeyde ise Ob boyunda yaşayan Hantiler ile tundrada yaşayan Samoyedler arasında seyrek de olsa savaşlar yaşanmıştır. Bu dönemde Hanti ve Mansilerin askeri güç dengeleri açısından avantajlı oldukları söylenebilir. Uzun ve güçlü yaylar, oklar, kargılar, demirden yapılmış zırh ve miğferler kullanıyorlardı. Hanti ve Mansi reislerinin zenginlikleri, sahip oldukları büyük miktarda samur ve tilki kürkü, gümüş ziynet, gemi araç ve gereçlerine göre değerlendiriliyordu. Yaşadıkları evler gayet sağlam ve etrafı çit ve toprak tabyalarla çevrilmişti. Kabile üyeliği gözetilmeksizin bütün Hanti ve Mansi insanları iki ana sınıfa ayrılıyordu; kabile

⁵³ Dolgih, a.g.e., s. 616.

içinden evlilik kesinlikle yasaktı. Başlık ailenin babası tarafından at, geyik, post, elbise veya kap kaçak şeklinde ödenebiliyordu. Erkek, maddi gücü elverdiği kadar evlenebiliyordu.⁵⁴

Bölge, Hantiler tarafından Ob nehrinin ağzı ve Kuzey Ural'dan itibaren dört yüz mil yukarı doğru Ob ile İrtiş'in birleştiği noktaya ve doğuya doğru merkezi Sibiry istila edilmişti. Mansilerin bölgesi ise Hantilerin güney batısında kalmaktaydı ve Ural'ın en düşük noktası Çusova nehri boyunca uzanmaktaydı. Tarihçilerin genel görüşüne göre Mansi, Hanti ve Ugor kavimleri eskiden Ural'ın batı yakasındaki İdil boylarında yaşamaktaydılar,⁵⁵ daha sonra Doğu Avrupa'dan yapılan göçler onları etkiledi ve Ugorlardan bazı boylar kuzeydoğuya, Macarlar ise güneye ormanlık alana doğru kaydılar.⁵⁶ Son yapılan çalışmaların gösterdiğine göre Ugorlar milattan önce bin yıllarında Ural'ın güneyindeki ormanlık stepte İrtiş civarında yaşıyorlardı; oradan aşama aşama kuzeye doğru orman bölgesine kaydılar. Her iki halde de Macar ve Ugorlar, Ural'ın güneyindeki bozkırdan dokuzuncu yüzyılda batıya göç ettiler ve sonunda Avrupa'nın ortasında bir Hun ulusu meydana getirdiler.⁵⁷ Bölgede yerleşik bulunan Başkurtlar, Macarların soyundan orada kalanlar olmalıdır.⁵⁸ Macarlar, Fin Ugor dil ailesine mensuptur ve Fince, Estonca, Mar, Umdurt, Komi ve birçok kuzey Avrupa kavminin dilini kapsamaktadır. Ayrıca Macarların diliyle Hanti ve Mansilerin dilleri benzerlik gösterse de⁵⁹ aralarında bariz farklar vardır. Bu durum

⁵⁴ S. V. Bahrushin, *Ostyatskie i vogul'skie knyazhestva v XVI - XVII vv.*, L.: Izd-vo in-ta narodov Severa, 1935, s. 13-15-23, 37, 55, 78-79; I. N. Gemuev, A. M. Sagalae, A. I. Solov'ev, *Legendy i byli taezhnogo kraya*, Novosibirsk, Nauka. Sib. otd-nie, 1989, s. 44-57, 107-34; *İstoriya Sibiri*, s. 591-3; A. I. Solov'ev, *Voennoe delo koren-nogo naseleniya Zapadnoy Sibiri. Epoha srednevekov'ya*, Novosibirsk, Nauka, 1987.

⁵⁵ L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971, s. 77

⁵⁶ Rasonyi, a.g.e., s. 77-78

⁵⁷ Rasonyi, a.g.e., s. 77-78

⁵⁸ P. Hadju, *Fino Ugrian Languages and People*, London 1975, s.124, 127; *İstoriya Sibiri*, Vol, I, 234,303; *İstoriya Sibiri*, s. 493, 572; *Narody Evropejskoj chasti SSSR*, Pod red. V.A. Aleksandrova (i dr.), M., Nauka, 1964., II, ss. 685,687; S. A. Tokarev, *Et-nografiya naradov SSSR*, Moskova 1958, s. 482-83

⁵⁹ Forsyth, a.g.e., s.13

aralarındaki iletişimi zorlaştırır, aynı zamanda dilleri belirlemede de güçlük çıkarır. Bütün bunlara rağmen bu iki grup tarih boyunca yan yana yaşamışlardır; dilleri hariç birbirlerinden ayırt edilmeleri oldukça zordur. Yaşam tarzları, giyim kuşam ve meskenleri, adet ve gelenekleri birbirine çok benzediği için aynı etnik grup içinde zikredilirler.⁶⁰

Mansi ve Hantiler, yarı göçebe olarak yaşıyor, avcılık ve balıkçılıkla geçiniyorlardı. Ağaç kulübeler, dallarla örtülü ahırlar, daimi olarak kaldıkları kışlakları bulunuyordu. Ancak baharla birlikte asıl kışlaklarından ayrılıyorlar, av ve balıkçılık yapıyorlardı. Daha sonra kış için avlarını huş ağaçlarından yapılmış kanolarıyla köylerine taşıyorlar, yere serdikleri dörtgen şiltelerin üzerine seriyorlardı. Bu iki kavmin yaşadığı bölge yılın yarısı yoğun kar yağışına sahiptir, bu nedenle hareket için kızaklar kullanılmaktadır. Baharları ve yazın için nehir ve gölleri bol alanın su kanalları hareket için en uygun güzergâhlardır.⁶¹

Ural'ın en uç noktasında kuzeyde yaşayan Hantiler ve bazı Mansiler, göçebe kültürüyle yaşayan ve küçükbaş hayvanlar besleyen komşuları Samoyedler tarafından benimsenmişlerdir. Orman kenarlarındaki evlerinde yazları deniz kıyısını takip ederek dağ eteklerine göçüyorlardı.⁶² Mansilerin yaşadığı bölgelerden sadece güney kısmı tarım tahıl ve büyük baş hayvanlara müsaitti. Bu bölgedeki karışık orman arıcılık ve tarım ekonomisinin en önemli parçasıydı. Ağaçlardaki yabani arıların kovanları aile tamgalarıyla⁶³ işaretleniyor ve belirleniyor, balları tahta teknelere alınıyordu.

Temel gıda maddeleri balık ve hayvanlardı. Etler tütsüleniyor, kaynatılıyor veya güneşte kurutuluyordu. Hayvan etleri genellikle kuru ve çiğ tüketilse de, bazen taze olarak yiyeceklerde katkı olarak

⁶⁰ *İstoriya Sibiri*, s. 570-1; Z.P. Sokolova, *Puteshestvie v Yugru*, Moskva, Mysl', 1982 s. 52-3; *Yazyki narodov SSSR: v pyati tomah*, Pod. red. V. V. Vinogradova, Nauka, 1966, T. III, s. 316-21.

⁶¹ Forsyth, a.g.e., s. 12.

⁶² Forsyth, a.g.e., s. 12.

⁶³ Türk kökenli topluluklarında kullanılan bu sözcük, işaret ve damga anlamına gelir ve malların hangi boya veya aileye ait olduğunu belirler.

da kullanılıyordu. Çilek, dağ soğanı, kuş kirazı, sedir fındığı gibi yiyecekler orman kanalıyla temin ediliyordu. Kuru veya işlenmiş etler ise avlar sayesinde temin ediliyordu.⁶⁴

Geyiklerin yumuşak derisinden bel kemerleri, botlar, elbiseler, çarıklar ve karda yürümek için tabanlıklar yapıyorlardı. Güney ve kuzey bölgelerde deri üstlüklerin başlıkları da deriden yapılıyor, en üste giydikleri elbise sincap derisiyle süsleniyordu. Bunlara ilaveten kuzey Hantilerinde balık ve kuş derileri de giyim eşyası yapımında kullanılıyordu. Güney Hanti ve Mansilerinde ise hint keneviri giysi yapımında kullanılıyor, hanımlar giysiler üzerine zevkli ve renkli nakışlar işliyor, renkli yünler dokuyor, cam boncuklardan süslemeler yapıyordu. Bu sanat muhtemelen komşuları Türklerden Fin Ugorlara geçmiştir.⁶⁵ Ayrıca el işi sadece elbiselerde değil ağaçtan yaptıkları beşik, tekne, kutu gibi mamullerde de kullanılıyordu. Üzerlerine basit fakat kabilelerinin saygı duyduğu etkileyici hayvan resimlerini ve şekillerini işliyorlardı. Diğer bir dekorasyon sanatı ise dövmeydi. Dövme, sivri uçlu bir iğne veya kemikle yüzlere veya bedene geometrik şekillerin işlenişiyle yapılıyordu. Bazen şamanlar hastalıklarda tedavi yöntemi olarak bu metodu kullanabiliyordu.⁶⁶

Hanti ve Mansilerin dini inanışları tıpkı diğer kuzey Avrasya kavimleri gibiydi. Onların her şeyden sorumlu ulu tanrısı Num Tarem'di. Onlar, ruhların doğada; taş, ağaç, göl, gök gürültüsü, hayvan vs. olarak yaşadığına inanıyordu. Kaz, kunduz, geyik, kartal, kuğu gibi hayvanlara totem olarak inanıyor ve boyların bu totemlerden neşet ettiğini düşünüyorlardı.⁶⁷ Ruhlara saygı törenleri ormanlardaki tapınaklarda yapılıyor, zaman zaman insanlar hususi alanlarda toplanıp muhtelif ritüellerle savalara ve salgın hastalıklara karşı dua

⁶⁴ Forsyth, *a.g.e.*, s. 13.

⁶⁵ Forsyth, *a.g.e.*, s. 13.

⁶⁶ Forsyth, *a.g.e.*, s. 15.

⁶⁷ Rasonyi, *a.g.e.*, s. 22. Totemizm asıl olarak Türk kültür dairesi içinde önemli bir yer işgal etmez ancak diğer iptidai toplumlarda önemlidir. Türklerdeki ad verme kültüründeki ongun yani totem sayılabilecek isimler daha çok kişinin gücüyle ilgili düşünceden kaynaklanmaktadır. Kızılderili gibi iptidai topluluklarda ise yüksek gücü ve bilinmeyi ifade eder.

ediyorlardı. Boyların şaman ve kamları bütün dini ve ibadet faaliyetini ellerinde tutuyor, geyik at veya diğer hayvanlardan kutsal bilinen ağaç altlarında tanrıya kurban kesiliyor, yine kam veya şaman tarafından kurban kanları insanların alınlarına sürülüyordu. Bazen kurban törenleri mezarlıklarda da yapılabiliyordu, ölenlerin mezarına özel eşyaları, silahları, alet ve edevatı konuyordu.⁶⁸

Hayvanların avlanması doğaya saygı çerçevesinde ihtiyaç gözetilerek yapılıyor, özellikle totem olan hayvanların avlanmasından kaçınılıyordu. Bütün Sibiryaya yerlilerinde kahverengi ayı totem kabul ediliyor ve halk bu hayvana büyük saygı gösteriyordu. Kahverengi ayı hak ve adaletin simgesi ve ormanın sahibi sayılıyordu. İsmi doğrudan değil de “pençeli yaşlı adam” vb. farklı şekillerde dolaylı biçimde söyleniyordu. Ancak çok özel durumlarda dini ritüel için bu ayı avlanır ve eti taze olarak tüketilirdi; ayı bayramı diye de bilinen ayların ruhunu kutlamak için yapılan bu ibadet bütün Sibiryaya yerlileri tarafından bilinse de özellikle Hanti ve Mansiler tarafından on ikinci yüzyılın başlarına kadar sürdürülmüştür. Avlanan ayı, köylüler tarafından coşkuyla karşılanır, etrafında danslar edilir, avcının evinde ortaya serilir, iki pençe arası kırmızı bir örtüyle örtülür, yiyecek ve içecekler hazırlanır, her yerden misafirler kabul edilir, insanlar özel maskeler giyer şarkılar söylerlerdi.⁶⁹

Hanti ve Mansiler söz sanatı bakımından da çok güçlü bir geleneğe sahiptir ve kuğu boynundan yapılmış yaylı çalgıları vardır. Müzikteki yetenek ve imkânları bakımından kuzey kavimleri arasında temayüz etmişlerdir. Müzik eşliğindeki kutlamalar birkaç gün devam eder, sonra ayının eti misafirlere ikram edilir ve başı bir kazığa geçirilerek köy meydanına asılırdı. Hanti ve Mansilerin bir diğer ritüelleri ava hazırlık yapan erkeklerin avlayacakları hayvanları taklit etmeleriydi. Savaş dansları ve törenler toplanılan ortak bir mekânda yapılırdı, uzaktaki kabile sakinlerine burada kutsanan ok savaşa davet için gönderilirdi. Sadakat yeminini ise kana bulanmış bir kılıcı öperek yaparlardı.⁷⁰

⁶⁸ Forsyth, *a.g.e.*, s. 15.

⁶⁹ Forsyth, *a.g.e.*, s. 15.

⁷⁰ *Atlas Aziatskoy Rossii, pod rukovodstvom G.V. Glinki, Sankt-Peterburg, 1914, vol*

Tundra Samoyedleri

Hantilerin kuzey bölgesini teşkil eden Kuzey Buz Denizi tundraları Samoyedlerin ata topraklarıdır.⁷¹ Samoyedler, kültürel ve dil özelliklerine göre üç ana gruba ayrılmaktadırlar. Yenisey ile Lena arasındaki Tamir yarımadası hem Tavgilerin hem de Nganasan diye anılan diğer Samoyed kabilelerinin ana toprağıydı. Yine Çağdaş etnonimde Enets kabileleri diye geçen Samadu kabileleri Taz ve Aşağı Yenisey civarında da yaşadılar. Üçüncü grup ise Batı Samoyedler veya Yuraklar, Ural'ın her iki yakasındaki geniş bölgelere yerleştiler ve devamlı surette Yamal, Gidal ve Kanin bölgelerinde orman ve buzul denizin kenarında göçebe olarak dolaşmışlardır. Günümüzde resmi kayıtlarda Nenets diye yazılanlar, bu batı grubudur.

Dilbilim açısından Samoyedlerin Fin-Ugor dil ailesine mensup olduğu iddia edilmektedir. Ancak Nenetsler ile bu dil ailesi arasında benzerlik oldukça azdır. Antropolojik olarak Samoyedler Ugorlara benzerler, Finlerden farklıdırlar; Finler kısa boylu, düz siyah saçlı tipik kuzey Asyalıdır.⁷²

Birçok Samoyed kavminin yaşadığı alan, Kuzey Kutbu Dairesi (66°-33°) olmasına rağmen Ayvasyada, Pyak ve Pebay gibi kabileler orta Ob'un güneyinde bataklık ve ormanlarda tıpkı Hanti kavimleri gibi balıkçılık ve avcılık ile geçinmişlerdir. Umumi olarak kabul edildiğine göre Kuzey Kutbu Samoyedlerinin asıl ana vatanları bugünkü alanın en güneyiydi ve güney Sibiry'a da yaşıyorlardı. Aralarında "akin" dilini kullanan Samoyedler aslında Orta Ob'daki Selkuplardı

I, s. 11-12; Bahrushin, *a.g.e.*, s. 9, 12-18, 26-33, 78; N. N. Grevens, *Kul'tovye pred-mety hantov*, Ezhegodnik MIRA, L., 1960, s. 434-435; İ. S. Gurvich, *Etnicheskaya istoriya narodov Severa*, M., Nauka, 1982, s. 38; U. Holmberg, *The Mythology of All Races, Fino-Ugric, Siberian*, Boston 1927, s. 83-99; *Istoriya Sibiri*, s. 580-591.

⁷¹ L. V. Homich, *Nentsy: Istoriko-etnograficheskie ocherki*, M.; L., 1966, s. 27. James Forsyth, Samoyed isminin Samadu kelimesinden geldiğini, Yenisey kabilelerinden Enetslere bu ismin komşuları tarafından verildiğini düşünmektedir. Forsyth, *a.g.e.*, s. 16.

⁷² Forsyth, *a.g.e.*, s. 16.

**Kuzey Rusya Tipleri: Vogullar,
Sherer, Nabgolts i Ko, Moskva, 1901**

Kaynak: <http://www.gornitsa.ru/item.php?id=15356588&t=20>

ve başlangıçta Doğu Sayan dağlarında yaşıyorlardı. On ikinci yüzyıla gelindiğinde ise bu kavimden çok azı “akin” dilini kullanıyordu.⁷³

Tabii şartların benzerliği nedeniyle Tundra Samoyedleri Sibirya'nın kuzey doğu bölgeleri insanları ile aynı özelliği gösterirler. Yukagir, Çukçi ve diğerleri grupların yaşamları rengeyiği ve vahşi hayvanlara bağlıdır. Tundra Nenetsleri ren geyiğine binmezler, ancak ondan ürün elde ederler, kızığa koşarlardı. Koşulan kızaklar ise olabilecek en hafif şekilde tasarlanırdı. Büyük ren geyiği sürülerini kendi adlarıyla anılan güçlü köpekleri sayesinde kontrol ederlerdi. Bunlara ilaveten Samoyedler, Khantogo, Yenisey, Ob ve Peçoro nehirleri çıkışında mors ve ayıbalığı da avlarlardı.⁷⁴

Samoyedler, ren geyiğinin en nazık yeri olan baldır derisinden yapılan pantolon ve botlar giyerlerdi. Üstlerine giydikleri yelek ve paltolar (kürk) da deriden yapılırdı, eldiven başlıkları da ince deriden imal edilir, üzerleri hanımlar tarafından işlenirdi. Samoyedlerin yaşadığı çadırların yüksekliği yaklaşık 30 fit kadardı ve göçerken yanlarında taşıyabiliyorlardı. Doğudaki Nganasan Samoyedleri, Ne-

⁷³ Dolgih, a.g.e., s. 77–93, 239–4, 260, 64, 272–3; Hadju, a.g.e., s. 217; Homich, a.g.e., s. 20–41; *İstoriya Sibiri*, s. 109, 110, 379, 383, 493–5.

⁷⁴ Forsyth, a.g.e., s. 18.

netslere göre daha ilkeldi ve geyikleri yarı evcildi. Dahası ulaşım için kızak kullanılmaz, yaya yapıldı.⁷⁵

Samoyedlerin birçok boyu vardı. Solander, Kunda ve Ngokatate gibi boylar avlanma alanlarının savunmasında, otlakların kontrolünde ve yardımlaşmada çok önemliydi. Ölülerini tahta tabutlarla sığ kazılan çukurlara gömüyorlardı. Eşyaların diğer dünyada insanlara yardım edeceğine inanıyorlar, geyikleri de ölünün ardından kurban ediyorlardı. Kurbanların baş, boyun ve kemikleri bir yerde toplanıyor, bu yerler tanrının kutsal yeri olarak görülüyordu.⁷⁶

Tundra ve Taygadaki diğer kabilelerin aksine Samoyedler daimi olarak bir başkana sahip değillerdi ve sadece savaş, toplu av, gibi özel durumlarda tecrübeli ve yetenekli birini baş seçiyorlardı. Samoyedler de diğer kabileler gibi Ural'ın batısında Ruslar ve Rusların köleleri Komiler, Ural'ın doğusunda Hanti, Selkup ve Tunguzlar ve diğer komşularıyla mücadele ediyorlardı. Savaş için hazırlanan sözlü kahramanlık destanları irticalî idi ve bu şöenler şaman ve kamlarla yönetilirdi. Savaşların yeri ve nasıl yapılacağı daha önceden tespit edilirdi.⁷⁷

Kuzey Asya kavimlerinin yaşam tarzları arasında yer alan savaş talimi, basit ekonomileri, zaman zaman evlerinden uzakta açlıkla mücadeleleri basit hayatlarının en önemli göstergeleridir. Ancak arkalarında bıraktıkları farklı ana dilleri, süs eşyası olarak kullandıkları eşyalar, gösteri ve merasimleri onların basit yaşam tarzlarıyla çevrenin bir uyumu olduğunu göstermektedir.

Selkup ve Ketler

Batı Sibirya'nın güneydoğu bölümü iki kavmin ata toprağıdır. Günümüzde Ob'un üst kısmından Tom'a doğru yaşayan kabileler Samoyed dilini konuşmakta ve Selkup diye isimlendirilmektedir.

⁷⁵ Homich, a.g.e., s. 114–32; *İstoriya Sibiri*, s. 650–53.

⁷⁶ *İstoriya Sibiri*, s. 623–8; A. E. Nordenskiöld, *The Voyage of the Vega Round Asia and Europe*, London, 1881, C I, s. 93–4, 206–7.

⁷⁷ Homich, a.g.e., s. 144–6.

Ruslar tarafından Ostyak⁷⁸ diye anılan bu grubun on yedinci yüzyılın başlarında nüfusu yaklaşık olarak üç bin iki yüzdür ve Ob nehri ile ona bağlı kollar Tim, Parabel, Ket ve Çulım havzalarında yaşamaktadırlar. Yenisey vadisinin uzak doğu bölümünde yaşayan ve Ket dilini konuşan ikinci grup da onların neslinden gelmektedir. İnбак, Zemşak, Kot, Asan, Arin ve Baykot boylarından oluşan bu topluluk, Yenisey-Tunguz hattında kuzeye doğru 700 mil uzunlukta, bugünkü Minusinsk'e kadar uzanan bir alanda yaşamaktadırlar. Ketlerin günümüzde toplam nüfusları 5.500 kadardır.⁷⁹

Ketler bilinen diğer dillerden farklı ve oldukça izole edilmiş bir dil kullanırlar. Ket dilinde ilk beş rakam şu şekildedir; kogd, inyang, dong, sing, kang; baba "op", su "ul", ağaç "oks" sözcükleriyle ifade edilir. Diğer Sibir dillerinden farklı olarak Ketlerin dilinde sözcüklerde dişillik ve erilik vardır ve bu yapısıyla Tibet ve Kafkasya dilleriyle benzerlik gösterir.⁸⁰

Fiziksel olarak Ketler diğer Asya kavimlerinden farklıdırlar. İnанаşa göre onlar, sarışın mavi gözlü, gözleri çekik; diğer Sibir kavimleri ise düz kahverengi saçlı, kartal burunludur ve bu özellikleriyle Batı Avrupa ve özellikle de Kuzey Amerika yerlilerine benzemektedirler. Son antropolojik çalışmalarda, Ket kabileleri arasındaki fiziksel farklılıkların nedeni olarak Ruslarla yapılan karışık evlilikler gösterilmektedir. Aslında Ketler koyu saçlı, kısa boylu, Asya'nın temel karakteristik özelliği olan Mongolid yüzlüdür.⁸¹

Ketlerin hayatı balıkçılık ve avcılık temellidir. Bu yönüyle Ketler ve Selkuplar tıpkı komşuları Hanti ve Mansilere benzerler. Giysileri ince deriden palto ve botları geyik derisinden ve başlıkları en

⁷⁸ Rasonyi, Ural dağlarının Avrupa'ya bakan ormanlık alanlarında yaşayan ve en doğuda bulunan Ugorların akrabaları olan Ostyak ve Vogulların bugün Mansi olarak bilindiğini, Türklerin batıdaki temsilcileri Ogurlarla birlikte yaşamlarını M.Ö. 700 yılından beri sürdürdüğünü söylemektedir. A.g.e. s. 119.

⁷⁹ Dolgih, a.g.e., s. 85, 89, 93, 101, 178, 219, 272.

⁸⁰ B. Comrie, *The languages of the Soviet Union*, Cambridge [England], Cambridge University Press., 1981, s. 261-6; *Yazyki narodov SSSR: v pyati tomah*, T. V, s. 453-73.

⁸¹ E. A. Alekseenko i dr., *Ketskiy sbornik. Antropologiya, etnografiya, mifologiya, lingvistika*, L., Nauka, 1982, s. 7-15, 77-8, 197-235; *İstoriya Sibiri*, s.110. Tokarev, a.g.e., s. 496-98.

pahalı yaban hayvanları derisinden imal edilmektedir. Bu yönüyle, gündelik hayatları tipik Sibir yaşam tarzının tabii bir parçası olarak değerlendirilebilir.⁸² Yine kuzeyin en ucunda yaşayan Ketler de, komşuları Samoyedler gibi geyik beslemekteydiler.

Ketler, tıpkı Selkuplar gibi denizcilikte çok yetenekliydi, akarsularda ağaçtan yapılmış kanoları kullanırken, çok nadir de olsa altı düz yapılmış kayıklar da kullanıyorlardı. Kışlık daimi evler ağaçtan inşa edilir evin etrafı avlu şeklinde korumaya alınır, ısınmak için ilkel sobalar kullanılır, evin çatısı ise ince dallar ve kamışlarla örtülürdü. Yazın ise koni şeklinde yapılmış, hızlı kurulup sökülebilecek çadırlarda yaşarlardı. On yedinci yüzyılda güneyde yaşayan Ketler az da olsa tarım yapıyor, at ve büyük baş hayvan besliyor, demiri işliyorlardı.⁸³

Ket ve Selkupların dini inanışı tabiat ruhlarının dinginleştirilmesi diye ifade edebileceğimiz Şamanizm'dir. Özel elbiseler giyen şaman bu toplumda çok önemli bir mevkidedir; bu özelliğini, giydiği giysideki metal takılar, kemik parçaları, kuş tüyleri, kanat ve boynuzla hissettirir. Davullarını yüksek, orta ve alt şeklinde sınıflandırmak mümkündür.⁸⁴

⁸² Forsyth, *a.g.e.*, s. 20.

⁸³ Forsyth, *a.g.e.*, s. 20.

⁸⁴ Ye. A. Alekseyenko, "Kategoriye of Ket Shaman" in V. Dioszegi and M. Hoppal (eds.), *Shamanism in Siberia*, Budapest, Akademiai Kiado, 1978, s. 255-64; A. J. Joki "Notes on Selkup shamanism", in V. Dioszegi and M. Hoppal (eds.), *Shamanism in Siberia*, Budapest, Akademiai Kiado, 1978, s. 373-86; *İstoriya Sibiri*, s. 665, 671-77, 679, 691-7.

16. Yüzyılda Batı Sibirya

Sibirya'nın keşfedildiği ve hedef olarak seçildiği on altıncı yüzyıl, Avrupa devletlerinin koloni istilasına başlamak için altyapıyı hazırlamaya başladıkları bir dönemdir. Ticaret isteği ve iştıyakı Batı Avrupalı tacirleri bilmedikleri ama zenginliklere erişeceklerini düşündükleri mümbit yeni topraklara sürüklemiştir. Batı Avrupa devletleri yeni keşfettikleri bu topraklara göçmen nüfus yerleştirerek karakolluk veya ana merkezlik yapacak yeni üsler inşa ederek stratejik alanlar oluşturmuş, yerlileri çalıştırarak hızla ekonomik anlamda gelişme sağlamışlardır.¹

Yine bu yüzyılda Moskova Knezliği Avrupalıları taklit ederek koloni etki alanını yakın doğu ve kuzeyindeki geniş Sibirya toprakları üzerinde kurmayı planlamıştır. Rus sömürgeciliğinin Batı Avrupa sömürgeciliğinden farkı şudur: Rus sömürgeciliği Batı Avrupa sömürgeciliği gibi deniz aşırı değil, sert iklimi olan bölgeye kara yolu üzerinden yapılan bir sömürgeciliktir. İstila nehirlerin ana ve yan kolları takip edilerek yapılmıştır. Ayrıca istila edilen topraklar da ilk defa keşfedilmiş yerler değil, önceden de bilinen ama sahip olunmayan topraklardır. İki sömürgecilik arasındaki benzerlik ise; Ruslar da tıpkı diğer ülkeler gibi istila öncesi ve devamında ordularını yenilemiş, geliştirmiş ve yerlilere karşı ateşli silahlar kullanmışlardır. Silah ve ateş üstünlüğü yerliler karşısında başarının temel unsuru olmuştur.

---

¹ James Forsyth, *a.g.e.*, s. 2.

Dünyada yeni kara parçalarının keşfedildiği ve ekonomik ve siyasi olarak deniz aşırı ülkelerin dünya sistemine dâhil edildiği on altıncı yüzyılın en güçlü devletlerinin birisi Rusya'dır.² On üçüncü yüzyılda Cengiz ordularının istilasına uğrayan Moskova Knezliği³ bu istiladan kurtulur kurtulmaz hızla yükselmeye başlamış en nihayet on beşinci yüzyılda Altın Orda'nın⁴ sukutu neticesi Kırım⁵, Kazan⁶, Astrahan⁷ hanlıklarına bölünmesiyle daha da avantajlı duruma geçmiştir.

Bu sürecin en belirgin olduğu dönem Rus Prensi III. İvan (1462–1505) dönemidir ve Avrupalı tarihçilere göre, ilk defa bu prens zamanında çar unvanı kullanılmaya başlanmıştır.⁸ Ancak Akdes Nimet Kurat ilk çar taç giyme merasiminin III. İvan'ın oğlu Vasiliy'e yapıldığını söylemektedir.⁹ Bir başka taraftan Moskova Rusların başşehri olması yanında III. Roma olarak dini merkez haline gelmeye başlamıştır.¹⁰ On beşinci yüzyıla kadar Moskova Prenslığı, Tatar Hanları özellikle de İdil Ural bölgesini yöneten Kazan Hanlığı kontrolü altında tutuluyordu. Bu nedenle Kazan Hanlığı, Rus Prenslili-

² George Vernadski, *A History of Russia*, London 1961, s. 85–113; Michael T. Florinski, *Russia*, C. I, New York 1965, s. 307–350; N. Brian Chaninov, *A History of Russia*, London 1939, s. 121–147; Edward Acton, *The Present on the Past Russia*, New York, 1986, s. 40–68.

³ Rene Grousset, Çev. Dr. M. Reşat Uzmen, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, Ötügen yayınları, İstanbul 1980, s. 436–442.

⁴ Altın Orda kelimesinin kullanılışı ve Cuci Ulusu için bakınız; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Devletinin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

⁵ Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, s. 420–425.

⁶ Ahmet Temir, "Kazan Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, s. 425–435.

⁷ Reşid Rahmeti Arat, "Astrahan Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, s. 415–417.

⁸ James Forsyth, a.g.e., s. 3.

⁹ A. Nimet Kurat, *Başlangıçtan 1917'ye Rusya Tarihi*, Ankara 1948, s. 124–125.

¹⁰ A. Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 177. "Moskova knezliği yükseldikçe Moskova metropolitlerinin mevkileri ve nüfuzları da yükseldi. 1480'den sonra Moskova tamamen müstakil bir devlet olunca Rusya Ortodoks devletlerinin en büyüğü oldu. III. Roma nazariyesi icabınca Moskova'daki hükümdar Çarın yanında patrikliğin kurulması gerekiyordu. IV. İvan iç çekişmeler nedeniyle patrik unvanını kullanırmamış, ancak bu unvan Boris Godunov'un maharetli yönetiminde Çar Fedor İvanoviç zamanında kullanılabilmektedir."

ğinin doğuya ilerleyebilmesi için ilk hedefi olmuştur. Nitekim bu amaçla 1552 yılında IV. İvan, 1552 yılında Kazan'a saldırmış ve Kazan'ı yerle bir etmiştir.¹¹ Kırım Hanlığı ise bu hadiseden yaklaşık iki yüz yıl sonra Rus devleti tarafından tamamen istila edilmiştir.¹² Kuzeydeki geniş Sibiry topraklarının sadece Batı Sibir diye adlandırığımız bölümü daha önceden Novgord Prenslığı tarafından yönetilmiş, on üçüncü yüzyıldan sonra da yeni yerleşime açılarak yavaş yavaş Rus göçmenler bu bölgeye yerleştirilmeye başlanmıştır.¹³ Sibiry ile ilişkileri daha eskiye dayanan Novgord Prenslığı,¹⁴ Moskova Prenslığından daha önce kurulmuştur ve Slavların başlangıçta en etkili beyliği olmasının yanında kuzey bölgeleriyle yapılan ticaretin de merkezidir.¹⁵

Büyük tüccarlar ve özellikle de Boyarlar onuncu yüzyılda ticaret yolları sayesinde Kuzey Sibir hattında kuzeydoğuya doğru Suhona nehri boyunca üç yüz mil kadar girmişler ve kuzeybatı Sibiry'nın kapısı olan ve rakımı oldukça düşük Beyaz göl bölgesini kontrol altına almışlardı. Novgordlar bu bölgeyi İdil ötesi diye adlandırmışlar ve sonraki tüm kâşifler, Divina'dan Beyaz denize, deniz yoluyla Suhona nehrinden Visegda'ya doğru kuzey yönüyle yaklaşık bin mil olan yol yerine, bu yolu takip etmişlerdir. Visegda'dan kuzeydoğu istikametine Peçora nehrine doğru düşük debi de olsa bir yol vardır. Bu nehrin Ural'dan doğan ve coşkun bir şekilde akan kollarından biri olan Oka vasıtasıyla Kama'ya geçilir; Kama da, bölgeyi baştan-başa bir saat gibi dolanarak güneydeki İdil'e bağlanır. Bu bölge bütünyle taygadır ve iğne yapraklı çam ve köknarlarla kaplıdır.¹⁶

¹¹ *Polnoye sobraniye ruskikh letopisey*, II. Cilt, 1910, II. Bölüm, s. 530. "Efendimiz Kutsal İsa ve efendimizin annesi kutsal Annemiz'in duaları ve baş melek Mihail'in şefaatiyle Kazan zapt edildi, Han tahttan indirildi, İdil ve Ural arasındaki geniş ve mümbit topraklar bizim oldu."

¹² İnalçık, *a.g.e.*, s. 420-435.

¹³ Forsyth, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁴ Kurat, *a.g.e.*, s. 43-44.

¹⁵ Kurat, *a.g.e.*, s. 44-45.

¹⁶ Forsyth, *a.g.e.*, s. 4.

Novgordlar, İdil ardı bölgesine on birinci yüzyılda nüfuz etmişler, kurdukları karakollar vasıtasıyla bölgenin yerli halkı Komilerden vergi almışlardır. Bütün Rus tarihleri bölgenin Rus istilasını sömürge olarak göstermeye pek yanaşmazlar ve bu ilişkiyi sadece düzenli vergi tahsili olarak yansıtmak isterler: “Novgordlarla Kom bölgesinin siyasal ilişkisi sadece düzenli vergi ödemektir, Novgordlar asla Komilerin iç işlerine müdahale etmemiştir.”¹⁷ Ruslar tarafından İdil-Ural bölgesine ve Kuzey Avrupa yerlilerine karşı uygulanan cebri Ruslaştırma ve sömürgecilik metodu, müteakiben Ural’ın batısındaki yerli haklara da uygulanmış, açılan yeni kapı vasıtasıyla daha sonra bütün Sibiry topraklarına model olmuştur.

Komilerin yaşadığı Perm bölgesi kroniklerin anlattığı gibi Ruslara direnç göstermeden teslim olmamıştır.¹⁸ Novgord hükümdarı sadece isyanları bastırmakla kalmamış, aynı zamanda Moskova Prensiğinin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Tatar yönetiminin ilk yüzyılı olan on dördüncü yüzyıl karşılıklı çatışmalarla geçmiştir, ancak 15. yüzyılda bölgede etkisini artıran Rus Prensiğine karşı direnişi seçmiş ve aralarında mücadele başlamıştır.

Rusların geniş Sibiry topraklarının ön kapısı olan bu bölgedeki yerleşiminde en önemli etken kilisedir. On dört ve on beşinci yüzyıllarda Moskova topraklarında yoğun Hristiyanlık faaliyeti görülmektedir. Özellikle Trinitı Sergiyev manastırından misyonerlerin daha bu dönemde Komi ve Permiyak bölgesine giderek çalışmalara başladıkları görülmektedir.¹⁹ 1383 yılında Keşiş Stefan Khrop, Ustyug kabilesinden birçok kimseyi takdis etmiş ve bu bölgede manastır kurmuştur. Daha sonra Aziz Stefan olarak anılacak misyoner gemiyle yola çıkarak Vin nehri ağzında bulunan Yukarı Visegda’ya doğru yola çıkmıştır. Daha sonra buraya bir kilise inşa ettirmiş, Komi dilini öğrenmiş, Komilere alfabe yaparak kutsal metinleri bu

¹⁷ B. N. Ponomarev, ed. *İstoriya SSSR s drevneyshikh vremen do nashikh dnei*, Moskva, 1966, vol II, s. 24.

¹⁸ *Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshego izvodov*, Polnoe sobranie russkikh letopisey. Tom tretiy. Moskva-Leningrad: «Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR», 1950, s. 232, 425.

¹⁹ E. E. Golubinskiy, *İstoriya Russkoy Tserkvi*, Moskva 1900, C. 2, Bölüm 1, s. 1-11.

dilde halka okutmayı amaçlamıştır. Permli Stefan'ın Komilere karşı yürüttüğü misyon faaliyetinden yaklaşık 60 yıl sonra, Moskova piskoposu İon, Komi coğrafyasında misyon faaliyetini yeniden canlandırmıştır. Bu olayı doğrulayan kayıt şu şekildedir: "1472 yılında *Prens Fedor Pestriy Komiler üzerine isyanı bastırmak üzere gönderildi.*"²⁰

Stefan Perm'in öğrettiği Hristiyanlık Komiler arasında geleneksel ata dinlerinden kalan örf, adet ve ritüellerle birlikte yaşamaya başlansa da, Hristiyanlık geleneksel ata dinini bölgeden tamamen atamamıştır. Bu dönemde Moskova Prensligi'nin güney ve doğusu ve Novgord'un yerlileri Sibir Hanlığı'na bağlı yaşamaktaydılar. Bu dönemde tıpkı Ruslar gibi Sibir'in Türk Tatar hanlıkları da Sibirya'nın yerli halkları Hanti ve Mansilerden aldıkları kürk ve derilerle ciddi anlamda zenginleşmiş durumdadırlar.²¹

Rusların Batı Sibirya'yı İstilas

Rusların özellikle on altıncı yüzyıldan sonraki tarihi süreçte dünyanın en güçlü devletleri arasına katılmasında en büyük etkenlerden biri hiç şüphesiz Sibirya'nın zengin kaynaklarının keşfedilmesidir. Bu yüzyılın sonlarına doğru, bütün Sibirya'nın nüfusu iki yüz binden biraz fazladır. Sibirya'nın kuzeyinde, Ural dağlarından tundra bölgesine doğruya doğru Samoyedler (Nenets, Enets, Dolgan ve Nganasan) yaşıyordu ve toplam nüfusları sekiz bin kadardı. Samoyedlerin doğusunda mukim Yukagirlerin toplam nüfusu beş bin, Çukçi ve aynı bölgede yaşayan Koryaklar ise on bin nüfusa sahipti. Daha doğuda Sibirya'nın uç bölgesinde bulunan Kamçatka'daki Kamçadalılar ise on iki bin kadardı. Ural dağlarından başlayarak doğruya doğru Tayga bölgesinde yaşayan yerliler ise Hanti ve Mansiler on sekiz bin civarındaydı. Ostyak-Samoyed üç bin; Ketler iki bin; Tunguz otuz bin; Yakutlar otuz bin, ayrıca bu bölgede Amur

²⁰ S. M. Solovyev, *İstoriya Rossii s drevneyshikh vremen*, 1962–6, c. III, s. 73.

²¹ N. Ya. Bichurin, *Sobraniye svedeniy o narodakh obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena*, St Petersburg, 1851, yeniden basım Moskova, 1950; A. G. Malyavkin, *İstoričeskaya geografiya Tsentralnoy Azii: metaryali i issledovaniya*, Novosibirsk, 1981.

nehri kenarında yaşayan küçük kabilelerden Nanay, Ulçı, Udeghey ve diğerleri toplam beş bin kadardı. Bozkırda ve ormanlık bozkırda Sibirya Tatarları yirmi beş bin; Teleütler sekiz bin; Kırgızlar sekiz bin ve Sayan dağının küçük Türk kabileleri Tofalar ve diğerleri iki bin; Buryatlar yirmi beş bin; Daur ve Diyuçer'in nüfusu ise yaklaşık on bin kadardı.²²

Ekonomik olarak Sibir toplulukları yerleşik, geyik çobanları ve göçebe olarak üçe ayrılmaktaydı. Yerleşik hayat süren topluluklar, Ural ve Amur'dan başlayıp Sibirya'nın kuzeyindeki deniz kıyısına uzanan geniş kıyı alanında yerleşen gruplardır ve bunların başlıca geçim kaynağı balıkçılıktı. Rengeyiği besleyen topluluklar ise tayga ile ormanlık tundrada yaşıyor, avcılık, balıkçılık ve geyik sürüleriyle uğraşıyorlardı. Göçebeler ise; bozkır ve ormanlık bozkırda yaşıyorlardı. Bu gurubun en önemli geçim kaynağı ise büyük baş hayvan yetiştiriciliği idi. Sosyal olarak Sibirya toplulukları arasındaki akrabalık, kan bağı üzerine teşekkül etmişti; bu gruplar içinde sadece Sibirya Tatarları ve Yenisey Kırgızları sosyal anlamda daha ileriydiler. Bütün Sibirya halkları köle kullansalar da kullandıkları köle sayısı oldukça sınırlıdır.²³

Sibirya toplulukları büyük çoğunlukla geleneksel ata dini olarak nitelendirebileceğimiz şaman kültürüne inanıyorlardı. Ancak Sibirya Tatarları tamamen Müslümandı. Moğol Buryatları ise Budist idiler. Kabileler arası mücadele ve savaş Sibir insanlarının yaşamında çok önemli bir yere sahiptir. Sert ve olumsuz iklim şartları nedeniyle, geniş ve zengin kaynaklarına rağmen nüfusun çok seyrek olduğu Sibirya, göçer konar hayat tarzı sürdüren yerlilerini yurt edinme hususunda savaşa mecbur kılmıştır. Kabile ve boylar arasında daimi silahlı çatışmalar meydana gelmiş ve neticede güçlü gruplar zayıf olanları hâkimiyeti altına alarak asimile etmiştir.²⁴

Ruslar, on birinci yüzyılın başlarında Ural dağlarının doğusunda

²² Naumov, a.g.e., s. 48; Elena Varneck, *Siberian Native People after the February Revolution*, Slovanic and Eastern European Review, Vol 2, No. 1 (Mar., 1943), pp 70-88.

²³ Naumov, a.g.e., s. 48.

²⁴ Naumov, a.g.e., s. 49.

geniş ve zengin topraklar olduğunu öğrenmişlerdi.²⁵ Bununla ilgili ilk kayıt *Novgord kroniklerinde* 1032 yılında geçmektedir.²⁶ Ruslar bu bölgeyi Yugorskaya Zemlitsya (Yugar vatanı veya Yugra) diye adlandırmaktadır. Bu isim bütün bölgeyi içermektedir ki; bu bölge Peçora nehrinin doğusu Batı Sibirya'nın kuzeyini kapsar. Novgord Prenslığı on ikinci yüzyılın başlarında bu bölgede tarım yapmak teşebbüsünde bulunsada başarılı olamamıştır.²⁷

Novgordlar Sibirya'ya iki kol vasıtasıyla ulaştılar: Birincisi Suhona nehri üstündeki Veliki Üstyüg kasabasıydı. İlk yol, Kuzey Divina nehri kollarından olan Suhona ve Visegda ile yol olarak kuru alan Peçora nehri alanına ulaşıyordu. Buradan bu kollar, Usa nehri yoluyla Ural dağlarına ulaşıyor ve düşük rakımlı Ob nehrinde sona eriyorlardı. İkinci rota Kuzey Divina'dan başlıyor, Ob nehrinin ağzındaki Kuzey denizine doğru uzanıyordu.²⁸

Novgordların Sibirya'yla ilgilenmelerinin iki temel nedeni vardı: Bunlardan ilki ticari, ikincisi ise askeri ilişkilerdir. En önemli ticari emtiaları demir mamulleri ve deri olarak kayıtlarda yer almaktadır. Özel bir ticari şirket olan Yugorşicina on dördüncü yüzyılda Sibirya ile ticaret yapmak için Novgord'da kurulmuştur. Ancak asıl ilişkiler askeri seferler vasıtasıyla bölgeyi yağmalamak veya vergi almak üzerine kurulmuştu. Novgordların yaptıkları bu tür akınlara karşı Yugra sakinleri kroniklerin kayıtlarına göre 1187 ve 1193 yıllarında başarıyla ülkelerini savunmuşlar ve akınları püskürtmüşlerdir.²⁹

Novgord Prenslığı'nin 1478 yılında Moskova Knezliği tarafından istila edilmesiyle bu sefer merkezi Moskova'da bulunan prenslik Yugor topraklarında hak iddia etmeye başlamıştır. Prens İvan III,

²⁵ M. M. Balzer, "Etnicity without Power: The Siberian Hanty in Soviet Society", *Slavic Review*, Vol. 42, No. 4, (Winter 1983), pp. 635-6.

²⁶ B. N. Ponomarev, *a.g.e.*, s. 24.

²⁷ George V. Lantzeff and Richard A. Pierce, *Eastward to Empire Exploration and Conquest with Russian Open Frontier to 1750*, London 1973, ss. 21-23; S. A. Korf, "Russia in the Far East", *The American Journal of International Law*, Vol 17 No. 2 (April 1923), pp 252-284.

²⁸ Forsyth, *a.g.e.*, s. 2; Atlasi, *a.g.e.*, s. 24; Lantzeff and Pierce, *a.g.e.*, s. 38-39.

²⁹ *A Source Book for Russian History from Early Times to 1917*, eds. George Vernadskiy and friends, Yale University Press, New Haven and London 1972, ss. 44-45.

1483 yılında Sibirya'ya keşif amaçlı Prens Feodor Kurbskiy kumandasında büyük bir ordu sevk etti. Ordu, Kama nehri yoluyla devam ederek Ural'ı aşmış ve İrtiş, Tobol ve Tavda nehirleri yoluyla Ob nehrine ulaşmıştır. Bu sefer neticesinde Yugor bölgesi şefleri Moskova Knezliği'ne tabi oldular ve hem kürk hem de belli oranda vergi ödemeyi kabul ettiler. Ancak Ruslar geri dönünce kabileler verdikleri sözden dönerek taahhütlerini yerine getirmediler.³⁰

1499–1500 yılında yine III. İvan, Prens Semyon İvanoviç Kurbskiy kumandasında başka bir ordu göndermiştir. Bu ordu, Novgordların Yugor geçidi denilen yolunu takip etmiştir. Ruslar bu yol vasıtasıyla Ob'un düşük rakımlı topraklarına ulaşmış 40'dan fazla yerli kabileden çok miktarda vergi alarak geri dönmüştür. Ancak Rus hükümeti bu seferleri devam ettirmemiş ve önemli bir sonuç alamadan bitirmiştir.³¹

16. yüzyılın ortalarına kadar Rus seferleri genellikle kuzey rotası takip edilerek yapılmıştır. Moskova ve Novgord arasındaki Kuzey Divina ve Ural'daki güç mücadelesi ve burada yaşayan yerli Komi, Ziryanlar ve Samoyedlerin 1456'da Moskova prensliğine boyun eğmesiyle bu mücadele bitmiştir. III. İvan döneminde Moskova devleti kuzeydoğuda hâkimiyetini tamamen sağlamış, Ural ötesi değerli kürklerin geldiği bölge Komilerle komşuları olan Yugralar arasındaki düşmanlık kullanılarak Rus devletinin kontrolüne girmiştir.³²

Ruslar, bölgede askeri seferler yapmadan evvel bölge kabileleri hakkında bilgiler toplamış, rakip kabileleri kullanarak hâkimiyet kurmaya çalışmıştır. Nitekim 1465 yılında düzenledikleri ve başarılı oldukları ilk seferde Komilerden asker topladılar ve Yugraları onların yardımıyla yendiler. Merkezi Üstyüg olan bu sefer neticesinde Yugra şefleri Kalpik ve Teçik halkından topladığı derileri vergi olarak Ruslara vermeyi kabul etmiştir.³³ Büyük bir Rus kuvveti 1483 ve

³⁰ Atlasi, a.g.e., s. 44.

³¹ Atlasi, a.g.e., s. 45.

³² Gregory L. Freze, *Russia: A History*, Third edition, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 25.

³³ *İstoriya Sibiri*, s. 368.

1499 yılında Ural ötesinde yaşayan hakları hâkimiyet altına almak için gönderilmiş, bu seferler neticesinde Pelim kıyısı toprakları, Kuzey Sosva, Ob ve İrtiş nehri toprakları üzerinde yaşayan Hanti, Mansi ve Samoyedler taktik olarak Rusya'nın egemenliğini kabul ederek vergi vermeyi kabul etmişlerdir.³⁴

Sibir Hanlığı'nın merkezi (bugünkü Tobol şehri) ve Ob nehri arasındaki mesafe yaklaşık yedi yüz mil kadardır ve dolayısıyla Sibir Hanlığı'nın tesiri özellikle yakın çevredeki Mansi-Hanti kabilelerinden Koda ve Obdor Hantilerinde kuvvetlice hissedilmiştir.³⁵ Özellikle on beşinci yüzyıl boyunca Rusların işgal ettiği ve kullandığı alan sadece kuzey Sibir bölgesidir. Orta ve güneyde yani İdil-Ural bölgesinde Kazan Hanlığı tarafından durdurulmuşlardır.

Ancak özellikle on beşinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede şartlar değişmeye başlamıştır. Ruslar aynı zamanda kuzey yoluyla Sibirya'ya doğru sızarken, güneydeki tuz ticaret merkezi Solikamsk yoluyla da Ural'a doğru ilerlemişler, Komilerin yerleştiği Perm bölgesini 1472 yılında işgal etmişlerdir. Bağımsız Novgordların Vyatka boyunda kontrol edilişiyle Ruslar tekrar Kazan ve Sibir Hanlıklarıyla karşı karşıya geldiler. Yarım asır sonra yani miladi 1552 yılında Kazan Hanlığı Korkunç İvan'a teslim olmak zorunda kalınca Sibir Hanlığı Rusların en önemli hedefi haline gelmiştir. Aynı zamanda Kazan Hanlığı'nın düşmesi Sibir Hanlığı geçiş yollarının da Rusların eline geçmesi demekti. Nitekim daha güney enlem dairesi yani aşağı Ural bölgesi, Çusova vadisine geçiş için uygun coğrafi şartlar sunuyordu. Sibir Hanlığı'nın ve Mansilerin etki alanı Ural dağlarının batısına kadar uzanmaktaydı. Bu nedenle Ruslarla Sibir Hanlığı arasındaki ilk çarpışmalar Ural'ın batısındaki alanlarda meydana gelmiştir.³⁶

Kazan Hanlığı'nın sükûtuyla Perm, Rus yerleşimcilere ve maddencilerine açılmıştır, bilhassa özel yatırımcıların buraya gelenler arasında çoğunluk teşkil ettiği görülmektedir. Bu yeni Rus tacir ve

³⁴ Atlasi, a.g.e., s. 45; *İstoriya Sibiri*, I. Cilt, ss. 368-370.

³⁵ Bahrushin, a.g.e., s. 38.

³⁶ Forsyth, a.g.e., s. 29.

köylü nüfus önce madenleri keşfettiler ve çıkarmaya başladılar, ardından çıkardıkları madenleri işlediler ve bölgede yeni sosyal yaşam tarzı oluşturdular. Bu yeni istilacıları Rus devletinin fermanıyla büyük sülaleler yönetmeye başladı; bu şekilde önce Stroganov ailesi oluştu ve bu aile uzun yıllar Divina bölgesinde ticaret yaptı.³⁷ 1558 yılında Grigoriy Stroganov, Korkunç İvan'dan boş toprakları olan Kama bölgesini atıye olarak almış, bu toprakları işlemiş, çiftlik evleri yapmış ancak vergi vermemiştir. Yeni istilacılar bölgedeki zengin ve gürbüz ormanın ağaçlarını kesip yerleşime açarken bölge yerlileri olan Komileri köle yapmışlar ve tarımda ve madencilikte zorla çalıştırmışlardır.³⁸

Devletin Rus nüfusunu artırmak için yerleştirdiği diğer öncü kuvvetler gibi Stroganovlara da ciddi imtiyazlar verilmiştir. Stroganovlar, Rus devletinin verdiği vergi dâhil bu imtiyazların karşılığı olarak devleti, Nogay ve diğer orduların saldırılarına karşı koruma görevini üstlenmişlerdir. Bu amaçla, ateşli silahlara sahip sınır karakolları görevini yapabilecek askeri kasabalar inşa etmişlerdir. Bizatihi Çar'ın verdiği fermanla, Kama bölgesinin valiliği de Stroganovlara verilince Ural dağları sınır boylarındaki etki alanları Ural ötesine taşmış, Sibiry'a doğru genişlemiştir. Silva ve Çusova nehirleri üzerindeki Stroganov bölgesi, Mansi bölgesini de içine almaktaydı ve yerli halk Rus akınları neticesinde yapılan yeni kasabalara rıza göstermemiştir. Ayrıca Sibir Tatarları bu bölgenin kendilerine ait olduğunu iddia ediyor, Rusların her hareketini takip ediyorlardı. Korkunç İvan'ın Kazan'ı istilasıyla birlikte kendisine verilen unvanlardan birisi Sibiry imparatoru unvanıdır. Bütün bu sebepler yeni yerleşen Rus yerleşimcilere karşı savaşı zorunlu kılmakta, bölgedeki yerli halklar ve Türk hanlıkları devamlı surette teyakkuz halinde bulunmaktadır.³⁹

On altıncı yüzyıldaki Rus istilası, Ural'ın ötesine köylülerin ve zanaatkârların göçmesine neden oluyor, aynı zamanda bölgedeki

³⁷ Hadi Atlasi, *Sibir Tarihi*, Türk Tarih Yayınları, 2016, ss. 45-46.

³⁸ Naumov, a.g.e., s. 49; Forsyth, a.g.e., s. 30.

³⁹ *Sibirskie letopisi*, St. Petersburg, 1907, ss. 2-7; Solovyev, a.g.e., C. III, ss. 688-91.

Sibir Hanlığı içindeki mücadeleyi tetikliyordu.⁴⁰ 1563 tarihinde Batı Sibir’de hüküm süren Küçüm Han, Cengiz soyundan geldiğini iddia ederek, Taybuginlerden iktidarı devralıp İrtiş boyunda Kaşlığı kendine başkent yaparak karargâhını kurmuş ve vergi toplamaya başlamıştı. Çok geçmeden batıdaki Fin-Ugor kavimlerini de kontrol ederek Rusların en büyük rakibi haline geldi.⁴¹ Dahası Sibir’in yeni sahibi Küçüm Han, Rusya ile bütün münasebetleri keserek vergi kendinden önce taahhüt edilen vergiyi vermeyi de reddetmiştir. Ayrıca Sibir’de bulunan Rus elçisi T. Çubukov, 1573 yılında öldürülmüştü. Yine aynı yıl Han yeğeni Mametkul, emrindeki Sibir ordusuyla Kama bölgesine sefere çıkınca Rusya ile Sibir Hanlığı arasındaki savaşlar kaçınılmaz olmuştur.⁴²

Çar IV. İvan bu yıllar içinde Küçüm Han ile anlaşıp kendi adına bölgede bir yönetim karşılığında barış teklifinde bulunsa da Küçüm Han bağımsızlıktan taviz vermeyeceğini bildirmiş ve görüşmeler olumlu netice vermemiştir. Nihayet bölgeyi istilaya karar veren Çar Korkunç İvan’ın bu iş için Stroganov ailesini görevlendirdiğini daha önce söylemiştik. Stroganovlar, geleneksel olarak sınırda bulunan Kardegen ve Konkor kalelerini ileri harekta hazırlamakta gecikmediler. Çar tarafından profesyonel askerle destekli Stroganov ordusu Rus topraklarını Ural’ın doğusuna doğru büyötmeye başladı. Küçüm Han ise Türk sultanı ile Buharalı Müslömanlar tarafından desteklenmiş Ruslara karşı ölüm kalım savaşına girmiştir.⁴³

Rus Çarı VI. İvan, Stroganovlara Sibirya’yı istila görevi verince, Stroganovlar sınır karakollarında görevli olan Rus Kazaklarını organize ettiler. Kazakların lideri olan Yermak Timofeyeviç⁴⁴ bozkırda

⁴⁰ *İstoriya Sibiri*, Cilt II, s. 25.

⁴¹ *İstoriya Sibiri*, s. 26; Miller, a.g.e., s. 338.

⁴² Naumov, a.g.e., s. 58.

⁴³ *İstoriya Sibiri*, s. 26.

⁴⁴ Kosakların kabile reisi olan Yermak (ö. 1585), Rusların Sibirya’yı keşfi ve Sibir Hanlığı’nı ortadan kaldırmada önemli rol oynamış bir kabile reisiydi. Bazı araştırmacılara göre Don bölgesinden, bazılarına göre ise Ural ötesi topraklardan gelmişti. Yermak Litvanyalılar’la olan savaşa iştirak etti ve akabinde ise Ural bölgesinde eşkıyalık yapmaya başladı. Daha sonra 1579 yılında Stranagovlar tarafından orduda göreve çağrıldı. Önce Sibirya keşif heyetinin hazırlanmasını üstlendi,

eşkıyalık yaparak ün kazanmış, cesaretli ve mahir bir savaşçıydı. Stroganovların desteğiyle Yermak'ın ordusu İdil boyuna yerleşmiş, özellikle Rus garnizonunun Kazan'a yerleşmesinden sonra, idari boşluktan faydalanarak Moskova, İran, Buhara arasında mal taşıyan gemilere saldırılar düzenleyerek savaş pratiğini de geliştirmişti.⁴⁵

Küçüm Hanın Ruslarla Mücadelesi

1572 yılında Sibir Hanı Küçüm Han, devamlı ilerleyen Ruslarla desteklenmiş Kosak ordusunu tarihi Türk topraklarından çıkarmak için saldırmaya karar verdi. Ancak şüpheleri çekmemek için önce Moskova'ya elçi göndererek Çar'a saygılarını sundu ve Hanti, Mansi, Başkurt ve Marilerden müteşekkil ordusunu Çusova bölgesindeki Stroganovlar üzerine sefere çıkarmış gibi yaparak Rus yerleşim yerlerini harap etti.⁴⁶ Küçüm Han'ın bu geri püskürtme harekâtı, 1581 yılına kadar bölgeyi kasıp kavurmuş, Tatar Türkleri ve yerli halk Ruslara karşı direnmenin mümkün olacağına inanmıştır. Sadece Çusova değil aynı zamanda Mansi prensi Begbeli, Çerdin ve Solikamsk'ı yağmalamış, bir diğer Mansi prensi Kihek de Perm köylerini yakmıştır.⁴⁷

Küçüm Han'ın ilerleyişini durdurmak için Stroganovlar, Rus

---

daha sonra bu seferin başına geçti. Kaşlık şehrini ele geçirince Çar'a raporla birlikte değerli hediyeler gönderdi ve neticede Korkunç İvan Sibiryâ bölgesinin Rus topraklarına katılması için talimat verdi. 1582–84 yıllarında Yermak'ın başarılı akınları neticesinde Sibiryâ Hanlığı zor duruma düştü ve Sibir toprakları Ruslara açılmış oldu. Kuraklık ve açlığın hüküm sürdüğü 1585 yılında Yermak, bir grup tacirin büyük bir malla Buhara'dan yola çıkarak Kışlak şehrine doğru yola çıktıkları haberini almıştı. Ancak bunun Küçüm Han'ın kendisine kurduğu bir tuzak olduğunun farkında değildi. Bu düzmece kervanı yakalamak için 150 adamıyla yola çıkmıştır, ancak 1585 yılının Ağustosunun beşini altıya bağlayan akşamı yakalanarak öldürülmüştür. Efsaneye göre; Yermak su botuna ulaşıp kurtulabilmek için yüzmek zorundadır. İrtiş nehrinde zırhı ağır olduğu için yüzememiş ve boğulmuştur. (Naumov, a.g.e., s. 58.)

⁴⁵ *Sibirskie letopisi*, ss. 7–8, 367–8.

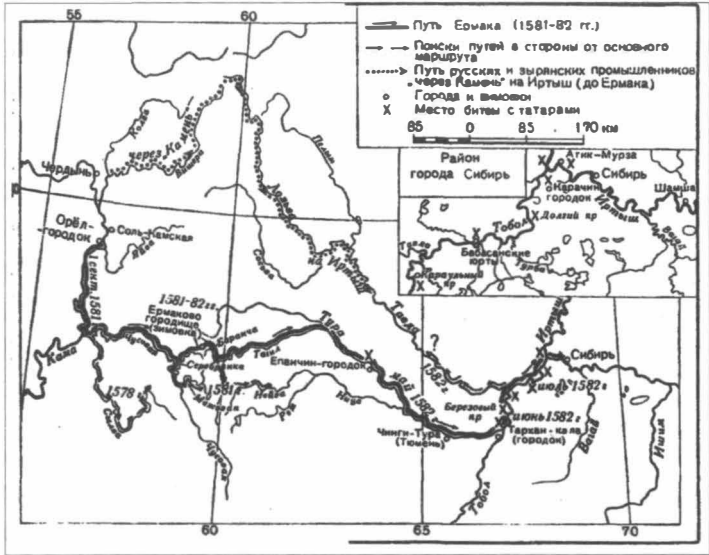
⁴⁶ *Atlasi*, a.g.e., s. 49.

⁴⁷ *İstoriya Sibiri*, C. II, ss. 26–7; *Sibirskie letopisi*, ss. 9–12; Solovyev, a.g.e., ss. 691–2, 697.

Kazaklarıyla anlaşarak kurdukları ordunun komutanlığına Ataman Yermak Timofayeviç'i getirdiler. Yermak, önce Çusova yoluyla Ural'ı aştı; Tagil boyunca yoluna devam etti ve Tura'ya ulaştı. Ye-pançiskiye'de üç gün engellense de savaşı kazanarak ileri hareketla, Tümen Han'ın memleketi ve başkenti olan Çimgi Tura'ya ulaşmıştır.⁴⁸ Kazak ordusu Babasan yurduna ulaştığında Küçüm'ün ordusu Tobol sahilinde onu karşıladı ve aralarında çok kanlı bir savaş oldu, ancak iki ordu yenilemedi. Küçüm'ün peşinden Yermak'ı takip eden Küçüm Han'ın yeğeni Mametkul'un ordusu tekrar Rus Kazaklarına saldırırsa da başarılı olamadan geri dönmek zorunda kaldı. Ancak Müslüman Tatar Türkleri savaşmaktan kaçmıyordu; bu sefer Dolgiyar denilen mevkide Mirza Karaçî'nin askerleri istilacı Rus Kazaklarını karşıladı, ancak o da muvaffak olamadı. Tatarlar yenilse de yaptıkları mücadeleyle Rus Kazaklarını zayıflatmış ve ilerlemelerini durdurdular. Ataman Yermak birçok askerini kaybetmiş ve ordusu zayıflamış halde Sergey komutasında olan Rus ordusunu beklemek zorunda kalmıştı. Çok geçmeden İvan Koltsa da Çarın emriyle Ataman Yermak'ın ordusuna dâhil oldu ve taze kuvvetle yeniden Tobol boynunu takip ederek İrtiş'in yukarısına doğru ilerlemeye devam ettiler.⁴⁹ Rus ordusunun ilerlediği topraklar yani İrtiş'in yukarı boyları Atika Mirza'nın topraklarıydı; yapılan savaşta Atika Mirza da Ruslarla tahkim edilmiş Kazaklara yenildi ve daha içlere çekildi. Bu savaştan sonra güç toplamak için bir müddet mücadeleye ara verildi; ancak 20 Ekim 1582'de Çuvaş burnunda yeniden mücadele başladı. Bu savaşların birinde Küçüm'ün yeğeni Mametkul yaralanınca ordusunda bulunan yerli kavimlerden Hanti ve Mansiler Tatarlardan ayrılıp Kazaklar karşısında onları yalnız bıraktılar. 1582 Ekim ayından sonra Han Küçüm'ün ordusu Türkistan bozkırlarına doğru çekilirken Yermak'ın Kazakları başkent Kaşlık'a yerleşti. Bu çekiliş, diğer yerel halk ve Tatar boyları arasında çok çabuk yayıldı. Özellikle Hanti ve Mansiler Ataman Yermak'a hediyeler gönderme-

⁴⁸ V. İ. Sergeev, *K voprosu o pohode v Sibir družiny Ermaka*, Voprosy İstorii, 1959, no. 1, s. 126.

⁴⁹ *Sibirskie letopisi*, SPb., 1907, s. 35, 36, 81, 146, 147.

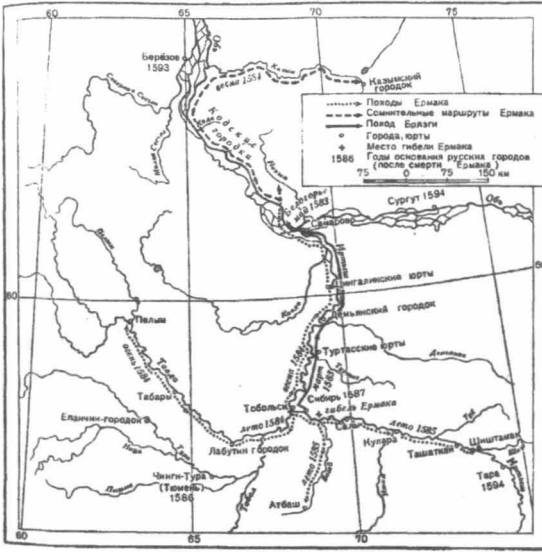
1581–1582 yılında Yermak'ın Seferi

Kaynak: Tsys' O.P., Zubov V.N. (sost.), Istoriya Sibiri: sbornik kart i metodicheskikh materialov k nim, Nizhnevartovsk, Izd-vo Nizhnevartovskogo gumanitarnogo universiteta, 2009, s. 24.

yi ihmal etmediler; bu süreçte Tatar beylerinden Sükleme gibileri hediye olarak kürk ve yiyecekler göndererek Rus devletine bağlılıklarını bildirdiler.⁵⁰

Küçüm Han boyların ve yerlilerin zaman zaman ihanete varan ayrılıklarına rağmen Ruslara karşı topraklarını savunmaya devam etti. Bu mücadele onu en çok yoran ve zayıf düşüren kendi boyundan olan beylerin iktidar mücadelesi olmuştur. Öyleki, Küçüm Han savaştığı Rus ordusuna rağmen isyan eden Mametkul ile 1583 yılında mücadele etmek zorunda kalmış; bu mücadele de birçok yiğit askerini kaybetmiştir. Yapılan iktidar mücadelesinde Küçüm'ün ordusu galip gelse de çok yıpranmıştır. Mametkul yenilince mücadele bitmemiş, bu sefer de Bekbulat'ın oğlu Seydak isyan etmiş, bu mücadele sonucunda Küçüm'ün ordusu biraz daha yıpranmıştır. Bu savaşların bir diğer olumsuz etkisi ise Mirza Karaçi'nin Küçüm

⁵⁰ Miller, a.g.e., cilt 1, s. 343-344.

1583–1585 yılında Yermak'ın Seferi

Kaynak: Tsys' O.P., Zubov V.N. (sost.), *Istoriya Sibiri: sbornik kart i metodicheskikh materialov* k nim, Nizhnevartovsk, Izd-vo Nizhnevartovskogo gumanitarnogo universiteta, 2009, s. 25.

Han'dan ayrılması olmuştur. Bununla da yetinmeyen Mirza Karaçi Yermak'a müracaat ederek Nogay ve Küçüm ordusuna karşı birlikte savaşmayı teklif etmiştir. Bu isteği yerine getiren Ataman Yermak, Rus Komutan İvan Koltsa komutasında kırk askeri ona yardım için göndermiştir. Ancak Mirza Karaçi, Rus ve Rus Kazaklarına verdiği sözü tutmamış, 1583 sonbaharında yardıma gelen Kazakları pusuya düşürüp öldürmüştür. Mart 1584'te ise Kaşlık'ta karargâh kurarak Yermak'ı diğer Tatar beylerinden oluşan kuvvetlerle kuşatmıştır. Ancak bu kuşatmadan herhangi bir sonuç elde edilememiştir.

Tüm bu savaşlar neticesinde Rus Kazakları da iyice gücünü yitirmiştir; 1584 yılının sonbaharında Rus ordusu üç yüz asker ve iki komutanla birliği tahkim edince biraz nefes alabilmiştir. Bu yılın kışında karargâhın bulunduğu Kaşlık'ta büyük bir kıtlık olmuştur.⁵¹ Letopislerin kayıtlarına göre bu kıtlıkta Moskova'dan gelen asker-

⁵¹ Miller, a.g.e., s. 344-345.

lerle Kazakların büyük bir kısmı telef olmuştur; hatta komutan Semyon Volhovskiy de ölenlerin arasındadır. Bununla birlikte Tatar, Ostyak ve Voguliçler avladıkları hayvanları onlarla paylaşmış ve kalan askerlerin yaşamasına yardım etmişlerdir.⁵²

Bu arada Küçüm Han, bozkırda yeniden Tatar mirzalarını toplayıp gücünü tazelemiştir. Yermak ise yüz elli askeriyle birlikte İrtiş'in yukarı bölgesine doğru harekete geçmiş, Şıştamah Tatar yurduna ulaşmıştı. Bölgede hareket halinde bulunan Rus Kazaklarının Tatar ordusunu arama çabası sonuç vermemiştir. Bu yılın devamında Küçüm Han, Rus Kazak ordusunu Vagay yakınlarında pusuya düşürmüştür. Ataman Yermak dahil bütün askerleri ya esir olmuş, ya da bu savaş neticesinde yok edilmiştir. İrtiş nehrinde yaralı olarak yüzmeye çalışan Yermak ise ağır zırhı nedeniyle boğulmuştur.⁵³

Yermak'ın öldürülmesiyle Rus ve Kazak ordusunun komutanlığına Matvey Meşaryak getirilmiş, İvan Gluhov ise bölgede Moskova'yı yani Rus devletini temsil etmiştir. Geride kalan yüz elli kadar Rus askeri Kaşlık'tan çıkıp İrtiş boyunca aşağı hareketle Ob kıyılarına, oradan Ural yoluyla Rusya'ya döndüler.⁵⁴ Bu yol Letopislere göre farklıdır. "*İrtiş boyunca Tobol'a oradan Tura'ya sonra Ruslarla buluşup İrtiş'e geçtiler. Burada Kışı geçirdiler ve Ob yoluyla Rusya'ya döndüler*" şeklinde kayıt edilmiştir.⁵⁵

Bu mücadeleden sonra Küçüm bölgeye hükmetti, ancak çok geçmeden Rus ordusu yeniden toparlanınca Tatar boylarıyla birlikte geri çekilmek zorunda kaldı.⁵⁶ 1586 yılının yazında komutan vali Vasiliy Sukin emrinde üç yüz kişilik profesyonel askerlerden kurulu bir Rus ordusu Sibiry'a'ya gönderildi ve bu orduya Glukov'un ordusuyla Meşeryak katıldı. Temmuzda, Sukin'in ordusu Tobol kıyısındaki Tatarlar tarafından Çimgi Tura diye adlandırılan Tümen garnizonuna ulaştı.⁵⁷ Böylece Ruslar daimi olarak Sibiry'a'ya yerleş-

⁵² *Sibirskie letopisi*, s. 31, 32, 37-40, 77, 83, 86, 142, 148-49, 288, 339, 344.

⁵³ *Sibirskie letopisi*, s. 154, 257.

⁵⁴ *İstoriya Sibiri*, cilt 2, s. 30.

⁵⁵ *Sibirskie letopisi*, s. 31, 32, 37-40, 77, 83, 86, 142, 148-49, 288, 339, 344.

⁵⁶ Miller, a.g.e., s. 346-54.

⁵⁷ N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, C. 9, St. Petersburg 1843, C. 9, s.

miş oldu. Yine ertesi yıl yani 1587 yılında, profesyonel askerlerden oluşan beş yüz kişilik diğer bir askeri güç, Vali Danyel Çukov komutasında Sibirya'ya ulaştı. Onlar Tümen'den başlayarak deniz yoluyla Tura ve Tobol nehirlerini kullanarak Tobol'un ağzında hemen karşı tarafa düşen ve İrtiş'in sağ kıyısındaki Tobol karakoluna ulaşılar. Bu tarihten itibaren Tobol Sibirya'nın istilasında ana karakol görevini ifa etmiştir.⁵⁸

Ruslar bölgeye kürk için gelmişti, bu nedenle Tobolsk'tan kürkün bol olduğu yere doğru harekâta devam ettiler. On altıncı yüzyılda Sibir'e giden en önemli yol Kama'ya dökülen Vişera nehriydi. Ural'ın doğu yakasındaki Lozva ve Tavda'da bu yol devam ediyordu. 1590 yılında Ruslar bu yolu emniyete almak için Lozvinskiy karargâhını kurdular.⁵⁹ Kışın kızakla buraya kadar gelen Ruslar burada dinleniyor, ilkbaharda Tavda, Lozva, Tobol boyunca kayıklarla Sibir'in içine ve kuzeye ulaşıyorlardı. Tobol'dan ise İrtiş ve Ob'u takip ederek Berezov ve Surgut'a kadar devam ediyorlar; Surgut'tan kuzeye dönüp Narım ve Ketskiy garnizonuna ulaşıyorlardı. Tobol'dan İrtiş'e dönenler ise takip sonunda Tora'ya ve yine Tobol'u takip ederek Tümen'e ulaşabiliyorlardı. Ruslar, 1593 yılında artık Küçüm'ü destekleyen diğer boylara da saldırmaya başlamıştı. İlk olarak Abılaygerim'in oğlu ve torunu esir alınarak Moskova'ya gönderildi. Tavda ırmağı boyunca Pelimsk kasabası inşa edildi ve Lozinsk ile Pelimsk arasındaki yol emniyeti sağlandı. Pelimsk'e sadece Rus askerleri değil onlarla beraber köylüler de getirildi ve her birine yeterince toprak verildi.⁶⁰

Batı Sibirya'da Küçüm Han yenilip çekilince bölge yeni yerleşime müsait hale geldi. Bölgede önce Rus askeri garnizonları oluştu; sırasıyla Tura, Tavda ve Tobol'un güneyine köylüler ve zanaatkârlar yerleştirilip ziraat yapmaları istendi. Bununla birlikte Rusya'da çıkan şayialar neticesinde birçok gönüllü aile yeni istila edilen top-

347; Forsyth, *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁸ Atlasi, *a.g.e.*, s. 106.

Miller, *a.g.e.*, s. 270.

İstoriya Sibiri, cilt 2, s. 33.

raklara yerleşmeye başladı. Bu yerleşim neticesinde sırasıyla 1594 Surgut, 1597 Narım, 1602 Ketskiy garnizonları yeni ticari hayatın başlangıcı oldular.⁶¹

1590'larda Küçüm Hanla yapılan mücadelenin alanı Batı Sibirya'nın ortalarına doğru kaymıştı. Bu alanlara da Ruslar, yeni yeni askeri garnizonlar kurmakta gecikmediler. 1594'te Torskiy, 320 kişiyle faaliyete geçti. Tobol'dan Taraya olan bölge Torskiy Uyezd⁶² olarak isimlendirilip bu alana bin beş yüz aile gönderildi. İlk yıllarda bu alandaki aileler hem Ruslara hem de Küçüm'e vergi verdi, ama Küçüm Han çok geçmeden bu bölgeden de uzaklaştırıldı.⁶³

Torskiy Uyezd'in bir yönetim birimi olarak kurulması iki amaca yönelikti; birincisi, Türk göçebelere karşı yeni istila edilen toprakları muhafaza etmek, ikincisi Küçüm ordusu ile mücadele ederken vergiyi toplayabilmek.⁶⁴ 1597 yılında Ruslar diplomatik olarak bir atak yapıp Küçüm Han ile ilişki kurmak istemiş; ona kendi topraklarında egemenlik kaydıyla bağlanma teklif etmişlerdi. Ancak bağımsız olmayı yeğleyen Küçüm Han bu atağa ve teklife olumlu cevap vermemiştir. Küçüm Han'ın cevabında Nogay ve Buhara hanlarının desteği göz ardı edilmemelidir. Nihayet aynı yıl Rus ordusu Küçüm'ün ordusunu Ob nehrinin sol kıyısında zayıf bir durumda yakalamıştır. Çat Tatarları ve Kalmıklar, Küçüm'e karşı kıyıda olduğu için yardım edemediler. Küçüm Han talihsiz bir şekilde yenildi ve ailesi esir düştü. Ordusunda bulunan ve kaçmak için Ob nehrine atlayan yüz askeri boğuldu. Ancak bu saldırıdan Küçüm Han kurtuldu. Bazı kaynaklar Küçüm Han'ın Ob nehrinde boğulduğunu yazarlar. Bazılarına göre ise Küçüm Han Buhara'ya sığınınca

⁶¹ A.g.e. s. 33.

⁶² uyezd (Rusça: уезд) Moskovitler döneminde idari birime verilen isimdi; Rus Çarlığı ve Sovyetler döneminde de bu adlandırma aynen devam etmiştir. Vilayetin alt birimi olarak 13. yüzyıldan itibaren kullanılan bir adlandırmadır.

⁶³ P. N. Butskinskiy, *K istorii Sibiri: Surgut, Narım, İketsk do 1645 g.*, Harkov, 1893, s. 24-28.

⁶⁴ *İstoriya Sibiri*, cilt 2, s. 35.

oradakiler tarafından öldürülmüştür. Remezov'a göre ise Nogaylara sığınmış ve orada ölmüştür.⁶⁵

Küçüm'ün 1598 yılında Ruslara yenilmesi, Sibirya Hanlığı'nda büyük bir etki yaptı ve Batı Sibirya'da yaşayan Türk boyları, Rusların egemenliğine girmek zorunda kaldı. Ancak Güney Sibirya'daki göçebe halklar olan Oyrat, Özbek, Nogay ve Kazak Türkleri mücadeleye devam ettiler. Çat, Baraba ve Terenin Tatarları ise Rusya'ya boyun eğdiler. Bu boylardan Tor Tatarları mücadeleye devam eden gruba dâhildi, ancak on yedinci yüzyılın başında yenilip bağımsızlıklarını kaybettiler.⁶⁶

Tobol'un kuruluşu ve Tatarların yenilişinden sonra Batı Sibirya'nın istilası hızla tamamlanmış; Pelim ve Beriozoz garnizonları peşinden sırasıyla Surgut, Verkhoturiye ve Narım, Mangazeya ve Tomsk kaleleri yapılarak; Batı Sibirya bölgesinin büyük bir bölümü Rus topraklarına katılmıştır. Rusların Sibirya'ya doğru ilerleyişleri doğal olarak gelecek yüzyıllarda devam etmiş ve Pasifik Okyanusu kıyılarına kadar ulaşmıştır.⁶⁷

Ruslar kazandıkları savaşlarla on yedinci yüzyıl boyunca topraklarını mütemadiyen genişlettiler; 1604 yılında Tom'un sağ kıyısında Tomsk şehrini kurdular, bu şehir on yedinci yüzyılın başında Rusların en doğusunda bulunuyordu. Bu şehre nispetle Tomskiy uyezdz idari bir birim olarak kuruldu. Devamla 1618 yılında Kuznetsk garnizonu⁶⁸ yanında daha küçük kaleler olan Meleskiy ve Açinskiy ostroglarını yaptılar. Rusların karşısına bu topraklardan itibaren İrtiş ve Ob'un ötesindeki göçebeler çıktı. Oyrat ve Moğollar on altıncı yüzyıl boyunca İdil'den başlayıp Kama ve diğer su yollarıyla İrtiş, Ob ve Tobol nehirleri boyunca dizilmiş Batı Sibirya'nın steplerindeki Türk-Tatar kabilelerini birer birer yenip ya alanı boşaltmışlar, ya da yasak vergisiyle kontrol altına almışlardı. Aslında bu tarihi sü-

⁶⁵ A.g.e. s. 35.

⁶⁶ A.g.e. s. 36.

⁶⁷ Naumov, a.g.e., s. 59.

⁶⁸ 17. yüzyılın başından itibaren kurulan ostroglar, askeri amaçlı korunmanın ve bölgeyi idare etmenin unsuru olarak kullanıldı. Ayrıca toplanan vergilerin merkeze gönderilmesinde de en önemli görevi ifa etti.

reç 1552’de Kazan’ın istilasıyla başlamış, oradan devamla 1600’lü yılların başına kadar tüm Batı Sibirya bu istilanın devamı olarak Altay bölgesine kadar ulaşmıştır. Oyratlar ve Moğollar bu sınırlardan itibaren başlamaktadır. On yedinci yüzyılın başı itibariyle Moskova’dan başlayıp Sibirya’ya giden yollarda da değişiklikler meydana gelmiştir.⁶⁹

---

⁶⁹ S. V. Bakhrushin, *Russkoe prodvizhenie za Ural*, Nauchnye trudy, t. III, ch. 1, M., 1955, s. 147.

17. YÜZYILDA SİBİRYA

17. Yüzyılda Sibirya

Sibirya'nın Doğusuna İlk Rus yerleşimi

Sibirya'nın doğu uçlarına önce kürk tüccarları gelmişti; bu tacirlerin peşinden keşfedilen yeni alana askerleriyle hükümetin görevlendirdiği Rus devlet adamları yerleşti. Doğu Sibirya'nın ilk misafirleri 1600 yılının yazında gelen Şahavskoy ve Hripunov komutanlığındaki yüz elli kişilik Rus ordusuydu. Bölgeye daha önceden gelen tacirler bu orduya karşı Samoyedleri kışkırttılar ve ordu yenildi, ancak ordu yine de bu bölgede tutunmayı başardı. 1601 yılında Taz kıyısında Mangazey şehri idari ve ticari bir merkez olarak bu dönemde ortaya çıktı.¹ Burada Kuzey Samoyedlerin Nganasan kabileleri, tundra ve orman Entsileri, Ket, Ostiyan, Evenk ve Tunguzlar yaşıyordu. Bölgeyi 1630 yılına kadar yasağa bağlama süreci devam etti. Aynı yüzyılın otuzlu yıllarında ticari ve askeri merkezi Mangazey'den Turuhans'a taşındı. Burası balıkçılığın merkezi olduktan sonra Ruslar daha da doğuya doğru ilerlemeye başladılar. Doğuya doğru ilerleyen Rus ordusu aynı zamanda tutunabilmek askeri şehir anlamına gelen ostroglar yapıyordu. Sırasıyla 1594 Surgut, 1596 Narım, 1602 Ketsk, 1604 Tomsk, Ob nehri üzerinde kurulan önemli ticari ve askeri merkezler oldular. Sonra Ruslar orta Yenisey'e doğru ilerlediler. Tunguz, Buryat, Oyrat ve Kırgız beyleri Ruslara karşı savaşılmaya başladılar. 1628'de P. Beketov Tunguzları yendi ve

---

¹ *İstoriya Sibiri*, s. 42.

burayı ele geçirdi.² Bu tarihten sonra Rusların en uç savunma hattı Yenisey oldu. Neticede 1620'li yıllarda Yeniseyskiy Uyezd kurularak bölge idari bir taksime kavuştu. İlk yıllarda bu idari birimde yüz yirmi köy ve on sekiz bin nüfus vardı.³

Mangazey'in nüfusu umumiyetle kürkçü idi. Yenisey ise göç veya sürgün ile gelen Rusların yaşadığı bir yerleşim yeri idi. Burada küçük Türk boyları Tubalar, Arinler, Kamasinler, Motorinler yaşıyorlardı. Kırgız beyleri Batı Moğolistan Hanı Altın Han'dan destek alıyordu. On yedinci yüzyılın ikinci yarısı itibariyle de Cunga Hanlarından yardım almaya başladılar. 1640 yıllarına kadar bu topraklarda Buryat Hanı Oylan hâkimdi ve bölge topraklarını o kullanıyordu. Bu nedenle Ruslar kendilerini daha sonraki dönemlerde yerli halkların kurtarıcısı olarak göstererek bölgedeki varlıklarını bu iddia üzerine oturtacaktır.

1628 yılında Yenisey'in güneyini savunmak için Krasnoyarsk şehri kurulmuştu; ancak 1642 yılına kadar bu garnizon devamlı surette Kırgız Türklerinin saldırısına uğramıştır. 1642 yılında N. Tuhaçevskiy, İvan Koltsov ve Kolovskiy önderliğindeki kumandanlar, Kırgızları yendiler ve bu yenilgi neticesinde 1647'de Arin ve Kaçınler Rusya'nın egemenliğini kabul etmek zorunda kaldılar. 1645 yılının Ağustos ayında Krasnoyarsk garnizonundaki askeri birlikler Arin ve Kaçın ve Kants askerleri sınırda bulunan Oylan'ın ordusunu yendiler ve 1652 yılından itibaren diğer Oylan boylarını itaat altına aldılar. Böylece Kants garnizonunun etrafı tamamen yerel kabilelerden temizlenmiş oldu.

Buna rağmen bölgede Ruslara karşı direniş hiç durmadan devam etmiştir; 1660 yılında Kırgızlar sınır kasabalarına tekrar saldırdı. Kırgız Hanı Erinak 1667 ve 1679 yıllarında iki kez Krasnoyarsk'ı kuşattı, ancak başarılı olamadı.⁴ Savaşlar sürerken Rusların bölgeyi yerli ve Türk boylarına karşı tahkimi de sürdürdü; 1707 yılında Abakan ostrog, 1709 yılında Sayanskiy ostrog kuruldu. Ancak bu dönemde

² Aleksandrov, a.g.e., s. 40.

³ İstoriya Sibiri, s. 45.

⁴ İstoriya Sibiri, s. 43-44.

acımasız istila nedeniyle bölgedeki tarım ve hayvancılık geçmiş yıllara oranla geriledi, ahali kıtlıkla yüz yüze geldi.⁵

Sibirya'nın en kuzeyinde bulunan Türk topluluğu Yakutların vatanları Yakutistan'a daha 1620 yıllarında Mangazey'deki kürkçüler gelip ticaret yapmaya başlamışlardı. Askeri olarak Rusların adına bölgeye ilk gelen Ataman Golkin oldu ve 1631 yılının ilkbaharında Yakut'a ulaştı. Yakut beyleriyle bir dizi anlaşmadan sonra bölgeye yerleşti; peşinden aynı yıl Yenisey'in komutanı P. Begetov da bölgeye asker çıkardı. Böylece Yakutistan Rusların egemenliği altına girerek vergi vermeye başladı. Yakut beyleri istilacı askerlere karşı geliyor, zorlamalara boyun eğmeyeceklerini dile getiriyorlardı. Zorla toplanan vergiler ve yapılan baskılar, ayaklanmaya sebep oluyordu. 1632 senesinde bölgeyi tahkimli hale getirmek için yeni bir ostrog kurulmuş, ancak sel yüzünden taşınarak günümüzdeki Yakut şehrinin temelleri atılmıştır. Hemen ertesi yıl 1633 yılının sonlarına doğru Yakutlar, Buryatlar ile anlaşarak birleştiler ve 1634 yılının Ocak ayında Rus Kazakları ordu komutanı Golkin'i yenerek Lenskiy ostrogu kuşattılar. Bu kuşatma 1636 yılının başlarına kadar devam etti, ancak teknik yetersizlik nedeniyle Rus ordusunu kaleden çıkarıp imha edemediler. Rus devleti askerlerin kuşatıldığını duyunca bölgeye Tobolsk'tan Komutan Şahov'u yardıma gönderdi ve yerli birlikleri kontrol altına alma emrini verdi. 1634–38 yılları arasında Şahov bölgede kaldı; bu zaman diliminde yerlilerin üstünde Rus nüfuzu kuvvetlendirildi, karşı gelenler yok edildi ve zamanla Rus hâkimiyeti tamamen sağlandı.⁶

Tarihi toprakların sahibi Yakutlar, 1635–37 yıllarında kürk ticaretine başladı. Bölgedeki zengin kürk faunası nedeniyle özellikle bu yüzyılın 30 ve 40'lı yıllarında ilk göç dalgası bölgeye gelmeye başladı. İlk gelen grup Rusya adına yasak toplayan devlet memurları oldu. Daha sonra Rus hükümeti 1641 yılında komutan P. P. Golovin'i bölgeye atayarak Yakutskaya Voyevostvo adıyla sınırlarına dâhil etti.

⁵ *İstoriya Sibiri*, s. 44.

⁶ *İstoriya Sibiri*, s. 45.

Bir başka Rus ileri karakolu komutanları olan Ribrov ve Pervilyev, yanında kürkçülerle birlikte 1633 yılında Lena yolunu takip ederek Kuzey Buz Denizi'ne çıktılar. Oradan Yana nehrini takip ederek kıyıya ulaştılar. Bölgede 1638 yılında Vrhoyankoe Zimovye'yi, 1642'de ise Nijniy Yanskoe Zimovye'yi (kışlık) kurdular. İndigirka ve Alazeyka kışlıkları da bu arada kuruldu. Ayrıca M. Stadukhin Kolıma'ya ulaşarak kışlığını bu tarihlerde kurmuştur.⁷

Rus komutanlardan S. İ. Dejnyev ve A. Papov 1648 yılında kuzeyden başlayarak doğu sınırını takip ettiler ve güneye doğru askeri keşif gezisi yaptılar; oradan Pasifik'e ulaşp Anadır'a ulaştılar ve orada bir kışlık kurdular. Peşlerinden hareket eden M. Stadukhin ve S. Motora 1650'li yıllarda bu bölgeye kara yoluyla ulaşmıştı. 1640–50 yılları arasında bölgenin kuzeyine doğru nehir yoluyla genişleyip Yana, İndigirka, Alezeyka, Kolıma ve Anadır sakinlerini yasağa bağladılar.⁸

Sibirya'nın en doğusu ve kuzeyinde yer alan Kamçatka, Çukçi, Koraki, Eskimo, Telmen, Kuril ve Aykı bölgelerine yine ilk olarak kürkçüler ve Rus Kazakları ulaşmıştı. On yedinci yüzyılın sonlarına doğru burada yaşayan kavimler Rus devletine yasak ödemeye başladı. İlave olarak, 1697–99 yılları arasında V. Atlasov Kamçatka yarımadasına ulaşarak yer bilimine ait bir araştırma yürüttü. 1720'li yıllarda ise İ. P. Kozirevskiy ve Filkeyev Tatanov, deniz keşifleri yaparak Kuril ve Şantar adalarını Rusya'ya bağladılar.⁹

Buryat ülkesine Ruslar, 1620 yılında geldiler ve istilalarını 1650'ye kadar sürdürerek Buryat topraklarını tamamen ele geçirdiler. Buryatlar topraklarını kaybetmeden evvel Angara Evenklerinin gelirinden vergi alıyordu. Bölgede yaşayan hem Oryat hem de Moğol beylerinin devamlı tehdidini görüyor, zaman zaman talana uğruyorlardı. Bu nedenle Buryatlar, bölgenin yeni efendisi Ruslarla iyi geçinip bölgede tutunmak stratejisini izlediler.¹⁰

⁷ *İstoriya Sibiri*, s. 45.

⁸ Aleksandrov, a.g.e., s. 113-117.

⁹ *İstoriya Sibiri*, s. 48.

¹⁰ *İstoriya Sibiri*, s. 50.

Ruslar, 1641 yılında Verholenskiy garnizonunu Kazak Türklerine karşı bölgeyi savunmak için kurmuştur. Bu kale vasıtasıyla Buryatları Kazaklara karşı koruma bahanesiyle bölgeye yerleşen Ruslar çok geçmeden hami olarak geldikleri toprakların sahibi olup vergi almaya başladılar. Buryatya'nın hâkimiyetini tam olarak sağlamak üzere sırasıyla 1654 yılında Angara'da Balaganskiy ve 1661'de İrkutsk ostrogları kuruldu. Rus tarihçiler, Buryatları bölge kavimlerine karşı Rusları koruyucu olarak düşünmekte; bu nedenle eserlerinde sadece bu yönüyle bilgiler vermektedirler. Bu iddialarını Buryatların Moğol baskısından Ruslara sığınmalarından sonra, yani 1672'den 1735 yılları arasında nüfuslarının iki kat artışıyla desteklerler.¹¹ Ancak 1620'lerden 1672'ye yaklaşık elli yıl gösterdikleri direnişi ve ayaklanmaları görmek istemezler. Sonuç olarak Rusların Buryatya'yı istilasını tıpkı diğer yerler gibi zorla gerçekleştirmiş, savaşlar neredeyse elli yıl sürmüş ve topraklar iskâna açılarak yasak toplanmaya başlanmıştır.

Moğol ve Zabaykal Bölgesi

Rusların Baykal ardı bölgesine gelişleri 1638 yılında başlamıştır. Bu tarihten altı yıl sonra Kolosnikov ile İ. Pohabov bölgeye kürkçüleri getirdi ve yerleştirdi. 1645 ve 47 yılları arasında bölgede yaşayan Buryat ve Tunguz beyleriyle iyi ilişkiler kurarak ticareti geliştirdiler. Bölgenin geleneksel yöneticileri Moğollar; Buryat ve Tunguzların Ruslarla ticaret yapıp beraber hareket etmesine engel olamadılar. Yeni gelen Ruslar, bölgedeki beyleri Moğollara karşı bir hatta toplama ve bölgeye yerleşme stratejisinde başarılı oldular, bu sayede geleneksel Moğol yönetimine karşı bölgede böl parçala yönet sistemiyle kuvvetli bir hat kurdular.¹²

Bu yüzyılın ortalarına doğru askeri olarak sakinleşen bölgeye Rus kürk tüccarları akın etmeye başladı. Sırasıyla 1647'de Verh-

¹¹ *İstoriya Sibiri*, s. 51.

¹² A. D. Tsybiktarov, *Buryatiya v drevnosti. Istoriya (s drevneyshikh vremen do XVII veka)*, Ulan-Ude, Izd-vo Buryatskogo gosuniversiteta, 1999, s. 156.

niy Angarskiy, 1648'de Barguzinskiy, 1652'de Bauntovski, 1653'te İrgenskiy, Nerçinskiy, 1658'de Telebinskiy, 1662'de Kuçitskiy, 1666'da Udinskiy ve Selengeyskiy, askeri üsleri kurulmuş, bunlar hem garnizon olarak hem de ticari merkez olarak bölgede önemli üsler olmuştur. Bu kasabalarla birlikte bölge eski geleneksel yaşam tarzından çıkarak dünyaya doğal varlıklarını açmış, toplanan kürkler ve öldürülen hayvanların etleriyle ciddi oranda ham madde sağlamıştır.¹³ Sibirya'nın zenginliklerinin Moskova'ya ve oradan Avrupa pazarına aktarılmasında her zaman Rus tüccar aileleri rol oynamıştır.

Amur bölgesi ise 1643–46 yılları arasında Vasiliy Poyarkov'un çabalarıyla Rusya'ya dâhil edilmiştir. Onun peşinden 1649 yılında Habarov Svyatitskiy Amur'a bir askeri keşif gezisi daha yaptı ve Amur resmi olarak Rus toprağı sayılmaya başlandı. Özellikle Yakut'un Olegma nehri sakinleri yeni bölgeye göç etmeye başladı. Çok geçmeden 1658 yılında Nerçinskiy ostrog merkezi idarenin sorumluluğu bölgesi oldu. Bu sıralarda Mançur Hanı Tsın, Amur'da Ruslara karşı savaş açtı bir müddet Rusları oyalasa da sonra yenilerek bölgeden çekildi. Amur'un ele geçirilmesiyle 1665 Alabazinskiy ostrog kurularak Baykal ötesi ve Amur bölgesi bütünüyle kontrol altına alınmıştır.¹⁴

Batı Sibirya'da Rus Nüfusu ve Bölge Yerlilerin Mücadeleleri

Rusların kolonilerine karşı zalim ve acımasız olmalarındaki en önemli faktör *kormleniye* yani ita sistemi¹⁵ sistemiydi. Bu sisteme göre bölge valileri Moskova tarafından herhangi bir maaş bağlanmadan atanıyor, iâşe ve ibadesinin aldığı vergilerden kendisi tarafından karşılanması isteniyor ve hazineye gerekli malları göndermesi emrediliyordu. 1555 yılında bu sistem bozulmasına rağmen, yeni

¹³ *İstoriya Sibiri*, s. 52.

¹⁴ *İstoriya Sibiri*, s. 53.

¹⁵ Forsyth, a.g.e., s. 34;

istila edilen Sibiry topraklarına askeri vali olarak atanan seçkin sınıf, bölge şefleri olan askerlere gerekli olan bahşış ve ödeneği kendi ceplerinden karşılıyorlardı.¹⁶

Ruslar, Sibiry topraklarında istila ettikleri yerlere kaleler inşa edip Kosakları bu uç garnizonlara yerleştirmiş, devlet profesyonel askerlerini de bu kuvvetlere destek amaçlı görevlendirmiştir. Tatar Türklerinin kasabaları ise yeni yapılan Rus kasabalarının yakınında bulunuyordu. Bunlardan birincisi, Tümeni ve 1586 yılında Çimgi Tura harabelerinin yakınında yapılmıştı. Daha sonra 1587 yılında Tobolsk, Sibir alanı içine inşa edildi. Tura ise 1600 yılında Tümen'den doğuya doğru İrtiş nehrinin yukarı ağzına inşa edildi. Tura, Baraba steplerini istila etme amacıyla bölgedeki Çatlar tarafından desteklenen Küçüm'e karşı direnç merkezi olarak ana kargâh olarak kurulmuştu.¹⁷ Kendi bölgelerinde eskisi gibi egemen kalmak isteyen Mirzalara, Rus ordusuna bölgedeki diğer asi yerli halklara karşı gerekli yardımı yapmaları karşılığında vassallık vermek tipik bir Rus yönetim tavrıdır. Bu işbirlikçi yönetim anlayışı 'Tatar servisi' olarak isimlendirilmektedir¹⁸ ve bu işbirlikçiler 1598 yılında Baraba bozkırında yaşlı Küçüm'ün ordusunu son defa bozguna uğratan Rus ordusu arasında yer almıştır.¹⁹

Ural dağlarının doğusundaki topraklarda Rus istilasına karşı direnenler sadece Sibir Tatarları değildi, diğer yerli halk da bu direnişe iştirak etmiştir. Bazı Samoyed ve Mansi kavimleri bölgedeki Tatar Türklerinden etkilenip İslamlaşmıştır ve beyler isimlerini değiştirmişlerdir. İslamlaşan unsurlar bölgedeki direnişin ana gücünü teşkil etmiştir. Mesela; Ural'daki stratejik noktaları elinde bulunduran Pelim'in Mansi beyi Ebu Kerim, ordusu yenilinceye ve 1590 yılında Lozva'da Rus garnizonu kuruluncaya kadar teslim olmayı kabul etmemiştir. Ebu Kerim ve ailesi tutsak olarak Moskova'ya gönderilmiş, Pelim topraklarını kontrol altında tutabilmek için Rus

¹⁶ Ogorodnikov, *a.g.e.* C. I, s. 5; Lantzeff, *a.g.e.*, ss. 19-24.

¹⁷ *İstoriya Sibiri*, C. II, ss. 34-5; Dolgih, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁸ Dolgih, *a.g.e.*, s. 39; Lantzeff, *a.g.e.*, ss. 69-70, 91-2.

¹⁹ *İstoriya Sibiri*, C. II, ss. 35-6, 94, 130, 309.

kasabası inşa edilmiştir.²⁰ Buna benzer başka bir sefer bir yıl sonra Konda Mansilerine yapılmış; Konda'nın Hanti beyi Alaş'ın isteği üzerine vassallık verilerek Rus ordusuna dâhil edilmiştir. Bu olaydaki "Ostyak servisi" tıpkı "Tatar servisi" gibi çalışmıştır. Ancak Moskova'nın tercihi üzerine yarı müstakillik olarak varlığını devam ettirmeye izin verilmiştir. Bu şartlar altında Koda Hantileri 1643 yılına kadar devam edebilmiştir, bunu da komşularını istila eden Rus ordularını destekleme şartını yerine getirerek sağlamışlardır.²¹ Daha güneydeki Mansi gruplarının zaptı, bazı Başkurt kabileleri ile birlikte, Tura nehrinin yukarı bölgesinde Rus kasabası olan Verhoturye kasabasının kuruluşuyla hareketlenmiştir ve bu hareket, Ural- lar boyunca Solikamsk'dan yönetilmiştir.²²

Stroganov-Yermak macerası Rus kâşif ve yerleşimcilerinin Ob körfezine gelmeleri ilk özel teşebbüs olmasına rağmen on altıncı yüzyılın sonlarında Rus devleti bölgeyi ele geçirme ve haraç almakla cidden ilgilenmeye başlamıştır. Bu nedenle Kosak ve Zıryanlarla destekli yeni bölgeler keşfetme ve öncü kaleler yapmak için ordu hazırlanarak Tobolsk ve Berezov'dan bu bölgelere sevk edilmiştir. Onların bu hareketleri ilk olarak yerli halkların yani Samoyed ve Nenetslerin mukavemetiyle durdurulmuştur. 1601 senesinde ilk Rus askeri kalesi başarıyla Taz nehrinin ağzına yüz mil uzaklıkta kurulmuştu. Bu bölgenin Samoyed kabilelerinden Mongkansi ve Mangazeya olduğu bilinmektedir. Bu tipik Rus şehirleri müstahkem hisarları, valilik konağı, kilise, hapishane ve askeri barakalarıyla sur içinde; gümrük evleri, ticaret binaları, kiliseler ve evlerle de sur dışında hızla gelişmiştir.²³

Temel askeri üsleri olan Mangazeya ile Rus istilacılar, Artık sahasının etrafını ele geçirdiler, başta Samoyedler olmak üzere yerlilerden haraç toplamak için *zimovya* olarak isimlendirilen kışlık karakollar kurarak bir ulaşım ağı oluşturdular. Her an doğu daha

²⁰ Forsyth, a.g.e., s. 35.

²¹ Bahrushin, *Ostyackie i vogul'skie knjazhestva v XVI - XVII vv.*, ss. 40-1, 46-62, 75-6.

²² Forsyth, a.g.e., s. 34; *İstoriya Sibiri*, C. I, s. 357.

²³ Forsyth, a.g.e., s. 36.

doğuyu deneyerek Yeniye ulaştılar; 1604 yılında Turukhan'da ve 1620'de Hantas'ta öncü karakollar teşkil ettiler. Bu olaydan tam yedi yıl sonra Mangazeya, Merkezi Sibirya'nın en önemli merkezi olmuş, Yenisey'i kolları dâhil içermiş, doğudaki Tunguz dağlarına kadar etkisini göstermiş, aynı zamanda etkisi Lena'nın döküldüğü bölgeye kadar ulaştırmıştır.²⁴

Aynı zamanda Rus istilacılarının ilerleyişi daha güneye doğru daima devam etmiştir. İrtiş ve Ob nehrinin birleştiği doğu noktasındaki Hantilerin zapt edilmesi 1594 yılında Surgut kasabasının kurulmasıyla pekiştirilmiştir. Rus tarihçiler Hanti beyi Baradak'ın gönüllü olarak Rus devletine bağlandığını belirtse de, yabancı istilasına karşı Orta Ob bölgesindeki Hanti kabilelerinden birçoğu başkaldırmıştır.²⁵ Surgut ötesinde Ruslar, Selkup bölgesine girdiler, Rusça *pegaya orda*'yı "alacalı ordu" yahut "Alaş orda" diye çevirebiliriz. Onların beyi Vonya, Küçüm Han'ın yanındadır. Çok sert bir direniş teklif etmiş, ancak nihayetinde yenilmiştir. 1596 yılında Narım kurulmuştur, bundan altı yıl sonra Selkup topraklarına diğer bir askeri şehir olan Ketskiy, Ob nehrinin kollarından olan Ket nehri kıyısına inşa edilmiştir. Ket askeri garnizonu Rusların doğudaki düşük rakımlı Yenisey boyunca Sibirya'ya nüfuz etmelerinde çok önemli bir rota olmuştur. Yenisey'in yukarı kısmında Ket kabileleri sakindi, buradaki kabileleri kontrol amaçlı Makovskiy ileri karakolu 1618 yılında Yenisey'in kollarından birisi üzerinde geçiş elverişli bir yerde kurulmuştur. Bu operasyonda ordu içinde yardımcı kuvvetler olarak Koda Hantileri vardı. Yenisey üzerinde ise, Angara nehri ile birleştiği noktada çok önemli bir konumda olan Yenisey askeri karakolu 1619 yılında inşa edilmiştir.²⁶

Ketlerin güneye doğru itilmeleri ve Rusların Ob'a doğru ilerlemeleri, nihayetinde onları Baraba bozkırının iğne yapraklı ormanına getirdi ve bu alanda yumuşak tüylü postlarla ilgilendiler. Buna karşın güneydoğudaki bozkırda, Çat Tatarlarının ilerisi Altay kabi-

²⁴ Dolgih, *a.g.e.*, ss. 18, 119–20.

²⁵ *İstoriya Sibiri*, C. II, s. 34; P.A. Slovtsov, *Istoricheskoe obozrenie Sibiri*, s. 35.

²⁶ *İstoriya Sibiri*, C. II, s. 34; *Narody Sibiri*, s. 573.

lelerine mensup Türkler tarafından kontrol ediliyordu. Güçlü Batı Moğolları Oyratların vassalları ise Teleütler idi.²⁷ Sonuç olarak, Rus İmparatorluğu'nun öncü kaleleri on yedinci yüzyılın başında Ob ve İrtiş üzerinde yüzyılı aşmayan bir zaman dilimi içinde kurulmuştur.

Ancak Altay dağlarının etrafındaki barınaklarıyla Moskova devleti güneye doğru istilayı Tom nehrinin bereketli vadilerine doğru genişletti. Buradaki yerli Türk kabileleri Eushta, Çat ve Kuznetsk Tatarları olarak bilinen Tatar Türkleriydi ki, bunlar demir dövme sanatında mahirlerdi. Bölge 1604 Tomsk ve 1618'de Kuznetsk askeri kasabalarının kurulmasıyla aşama aşama işgal edilmiştir. Eushta Tatarları'nın lideri Tayan, Rus tahakkümünü kabul eden ilk kişidir ve bu nedenle diğer kabilelere örnek olması için yasak mecburiyetinden muaf tutulmuştur.²⁸ Tomsk kasabasının kuruluşuyla Rus askerleri, Tobol ve Koda Hantileri tarafından desteklenebilmiştir.²⁹

Teleütler ise on yedinci yüzyıl boyunca Tomsk ve Kuznetsk bölgesinde Rusları sıkıştıran, bir asır boyunca ilerlemelerini engelleyen Yenisey Kırgızlarına karşı istilacılarla ortak hareket etmiş ve bölgedeki yerli direncin kırılmasında önemli unsurlardan birisi olmuştur. Sibiry'a'nın güney kısmının işgal edilen bölümü ise; 1620'li yıllarda Yenisey ve Ob nehrinin yukarı kısmına doğru dağılıp dillerin kullanıldığı 250 millik bir alan olan Tomsk-Kuznetsk bölgesini içermektedir. Özellikle bu yeni Rus bölgesi on yedinci yüzyılın tamamı ve on sekizinci yüzyılın başlarında Türk kabilelerinin akınlarına maruz kalmıştır. Türk kavimleri tarafından ablukaya alınan bu bölgenin Rus topraklarıyla bağı sadece Tom vadisi kanalıyla ve burada yapılan istihkâmlı askeri karakollarla sağlanabilmiştir.³⁰

Rusların Sibiry'a'nın doğusuna doğru genişlemeleri bütün yüzyıl boyunca kesintisiz devam etmiştir. Daha da uzak doğuya, yani tundra, bataklık ve sık ormanların ülkesine zorlu şartlar altında ilerlemelerinin temel sebebi dönemin kritik maddesi olan kürke olan

²⁷ Forsyth, *a.g.e.*, s. 37.

²⁸ Dolgikh, *a.g.e.*, ss. 94, 101-2, 116; *İstoriya Sibiri*, C. II, s. 36.

²⁹ Forsyth, *a.g.e.*, s. 37.

³⁰ *İstoriya Sibiri*, C. II, s. 269-70.

ihtiyaç olarak görülebilir. 1619 yılında doğuya keşiflerde merkezi üs görevini görecektir olan Yenisey şehri kurulur, bu tarihten yaklaşık 13 sene sonra 1632 yılında ise Peter Bekotov, Yakut garnizonunu kaşifler ve tüccarların kullanacağı bir yer haline dönüştürür. İvan Perliyev burada hazırlıklarını yaparak Lena'nın ağzına doğru bir keşif yapar. Araştırmalar daha da gelişerek 1639 yılında İvan Moskvitin Orhotsk denizine, Kurbat İvanov Baykal'a ve Vasiliy Piyarkov da Amur nehrine ulaşır. On yedinci yüzyılın ikinci yarısında daha da hızlanan araştırma ve yeni askeri üst kurma faaliyeti, Baykal ve Kamçatka'yı tamamen kapsar, bu arada 1651'de Albazin, 1654'te Nerçinsk, 1661 yılında ise İrkut askeri garnizonları bu araştırma ve mal edinme faaliyetine üst olarak kurulurlar.³¹ Ancak özellikle Sibirya'nın güney bölümünde yerleşik olan Kırgız ve Buryatların direnişleri bu yüzyıl boyunca Rus kâşif ve askerlerinin Türkistan merkezlerine ilerleyişini durdurmuştur.

Bu askeri ve ticari keşiflerin dünyaya yeni bilgiler ve erimler kazandırdığı da bir gerçektir. Örneğin; Lena, Amur, Yenisey, Lena ve Ob nehirleri keşfedilmiş, Asya'nın doğu sınırları olan Kamçatka ve Çukotka ile birlikte Asya ve Amerika arasındaki boğaz da bu seferler neticesinde bilimsel literatüre girmiştir. Yine Sibirya'nın kuzey ve doğu kıyıları da bu seferler neticesinde keşfedilmiştir.

17. Yüzyılda Sibirya'da Yönetim

Sibirya'nın batısının yönetimine dair ilk merkez, Kazan'da on altıncı yüzyılın sonlarına doğru açılmıştır. 1599 yılından itibaren bütün doğu toprakları Kazan ve Astarhan Hanlığına bağlı Kazan ofisinden yönetilmeye başlanmıştır. Ancak doğuya doğru hızlı yayılma çok geçmeden Sibirya yönetim merkezinin kurulmasını gerekli kılmıştır. Sibirskiy Prikaz diye isimlendirilen bu yönetim birimi 1637 yılında Çar Mihail Feodoroviç tarafından kurulmuştur. Sibirskiy Prikaz'ın misyonu 1708 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten

³¹ Naumov, a.g.e., s. 61.

1730 yılına kadar bölgede idari bir boşluk doğmuştur, ancak 1730–68 tarihleri arasında bölge yeniden aynı sistemle yönetilmiştir.³²

Sibirya ofisinin başında Çar’a yakın Boyar mensubu yani etnik olarak bölgeye ait bir bey bulunuyordu. On yedinci yüzyılda sırasıyla; B. M. Lubov (1637-43), Dük N. İ. Odeyevski (1643-6), Dük A. N. Turmbevski (1646-62), R. M. Streşnev (1663-80), İ. B. Repin (1680-97) ve en son Boyar meclisi üyesi A. A. Vinnus (1697-1703) bölge sorumlusu olarak görevde bulunmuştur.³³ Bu zaman dilimi içinde Sibirya Ofisi bölgede devlete ait olan güvenlik, vergi, adalet, askeri ve bilumum diğer işlerden sorumlu bir merkezdir. Ayrıca Kazak Orda ve Çin ile ilişkileri de Rusya adına yürütmektedir.³⁴

Sibirya Ofisi bölgesel yönetim planı, razradniya stola ve palata olmak üzere iki alt birime ayrılıyordu. Her bir alt birimde bölgesel yönetimler vardı. On yedinci yüzyılın sonlarına doğru Tobol, Tom, Yenisey ve Lensk olmak üzere sayıları dörde çıkmıştır. Her idari bölge kendi ekonomik kürk ticaretini yönetmeye malikti. Sibirya ofisinde üç ana bölüm vardır. Birincisi; kürk ve diğer hammaddelerin fiyatından sorumlu; ikincisi hangi tacirlerin izinli olup olmadığını kontrolden sorumlu ve üçüncüsü de ticari ilişkilerden sorumluydu. Her bölüm, bir (diaki) denilen üyeyle yönetilirdi. Müdürler aynı zamanda *padiyashi* denilen bir kuruma da üyeydi.³⁵

Sibirya da tıpkı Rusya gibi uyezd adı verilen idari bölgelere ayrılmıştı. Bu aynı zamanda devasa büyüklüğe sahip, coğrafi ve fiziksel şartlar itibariyle farklılıklar gösteren Sibirya’yı kontrol için gerekli bir taksimatlandırma biçimiydi. On altıncı yüzyılın sonlarında Tobolsk kurularak bölgenin yönetimi buradan sağlandı. Tobolsk’un askeri valisi de bütün bölgenin askeri komutanı oldu ve diğer askeri şehirler yani ostroglar ona bağlandı. Tobolsk’un komutanı aynı zamanda yabancılarla ilgili ticari alışveriş ve siyasi ilişkilerde de tam yetkili olduğu söylenebilir. Tobolsk’un bu dönemde en etkili askeri

³² *İstoriya Sibiri*, C. II, s. 270–71.

³³ Naumov, a.g.e., s. 69.

³⁴ *İstoriya Sibiri*, C. II, s. 270–71.

³⁵ Naumov, a.g.e., s. 70.

valileri Yu. Yu. Suluşev (1623–5) ile P. İ. Godunov (1667- 70) olarak dikkat çekmektedir.³⁶

Sibirya'da genişleme devam ettikçe doğuya doğru, 1629'da Tomsk, 1639'da Lensk ve 1677 Yenisey askeri şehirleri teşekkül etmiştir. Yeni vilayetler kurulsa da Tobolsk bu yüzyıl içinde önemini yitirmedi ve yeni idari birimler buraya bağlı kalmıştır.³⁷ Bölgesel askeri valiler Sibirya Ofisi tarafından üç yıllığına atanıyordu. Bu valiler, bulundukları vilayetlerin askeri, ticari ve sosyal işlerini düzenliyorlardı ve işlerinde Sibirya ofisine karşı sorumluydular. Aynı zamanda Prikaznaya palata üyesi olarak bölgesini uygun şekilde yönetmekle yükümlüydüler. Bu kurulda başkan Sibirya genel valisi altında iki yardımcısı ve onun altında bölgesel askeri valiler şeklinde planlanmıştı. Ayrıca her vilayete bağlı kasabalar vardı ve bu kasabalara da üçer yıllığına Sibirya Ofisi tarafından askeri valiler atanıyordu.³⁸

Kasabaların askeri valileri üç yıllığına Sibirya Ofisi tarafından atanıyor, bu valiler ticari ve diğer devlet işlerini kasaba meclisi tarafından belirlenen kurallarla uyarak uyguluyordu. Ayrıca askeri valiler kasaba meclislerini de kontrol etme yetkisine sahipti. Kasaba meclisi ekmek komitesi, vergi toplama komitesi, finans komitesi vb. kurulların birleşiminden oluşuyor; idari olarak meclisin kendi aralarından seçtiği bir müdür tarafından yönetiliyordu.³⁹

Ancak devlet görevlilerinin hükümetten yıllık veya aylık bir ücret alamamaları ve merkezden de çok uzakta bulunmaları nedeniy-

³⁶ Geniş bilgi için bakınız Naumov, *a.g.e.*, s. 70; Suluşev, Kırım Tatar beylerinin sülalesine mensuptur ve ailesi Kırım'dan gelmiştir. Sibirya bölgesindeki yönetim reformlarının birçoğu onun döneminde yapılmıştır. İlk nüfus sayımı, ekilebilir arazilerin hesaplaması ve taksimi de onun zamanlarına aittir. Yine maaş düzenlemesi ve maaş düzenine göre devlet memurlarını tasnif onun getirdiği yenilikler arasında gösterilebilir.

³⁷ Naumov, *a.g.e.*, s. 70.

³⁸ 17. yüzyılda Sibirya'da dört bölge valiliği vardır. Tobolsk, Tomsk, Lensk ve Yenisey. Tobolsk'a bağlı kasabalar şunlardı: Beriozovsk, Verhatursk, Pelmymsk, Tarsk, Tobolsk, Turunsk ve Tümenek; Tomsk'a bağlı olanlar ise; Ketsk, Kuznetsk, Narımsk, Surgutsk, Tomsk; Lensk'e bağlı olanlar İlimsk ve Yakutsk; Yeniye bağlı olanlar ise Albazinsk, Yeniseysk, İrkutsk, Krasnoyarsk, Mangazek ve Nerchinsk.

³⁹ Geniş bilgi için bakınız; *İstoriya Sibiri* c. II, Forsyth, *a.g.e.*, s. 154–155.

le kontrolsüz vergi toplamaları ve toplanan vergileri zimmetlerine geçirmeleri neticesini doğuruyordu. Yine dönemin Rusça tabiriyle Karmleniya⁴⁰ yani ita sistemi rüşvet almayı kolaylaştırmıştır. Ancak merkezi yönetim bu açığı kontrol ve teftiş mekanizmasıyla kapatmaya çalışmıştır.⁴¹

Sibirya kasabalarında bu yüzyılda, prisudki⁴² ve yasak⁴³ adında iki tip vergilendirme vardır. Ruslar askeri kasabalar (ostrog) veya bunlara bitişik köylerde (sloboda) ikamet ederdi. Kasabaların yöneticileri ise bölge valisinin ataması veya seçimle iş başına gelirdi. Kasaba ve köy ahalisi kendisini obşçiny⁴⁴ diye adlandırır, başkanlarına da starosty⁴⁵ derlerdi.⁴⁶ Yasak diye isimlendirilen vergi bölgede yaşayan yerel kabilelerden merkeze gönderilmek üzere kasaba valilerinin görevlendirdiği vergi memurları tarafından toplanırdı. Her kabile şefi bu işte kabilesine düşen miktarı ödemek zorundaydı. Askeri valiler, merkezi hükümetin sonsuz yetkisine sahip, vergi işini tanrının isteği olarak kusursuzca yerine getiren görevliler olarak karşımıza çıkmaktadır.

17. Yüzyılda Sibirya'da Yerleşim ve Sosyal Yaşam

Sibirya'nın bir yüzyıl içinde güneyi hariç tamamen Ruslar tarafından keşfedilip işlenmeye başlaması bölgede sosyal, siyasal ve ekonomik olarak büyük değişikliklere neden olurken yeni bir kültüre de kapılarını aralamıştır. Değişim ilk olarak nüfus yapısında görülmektedir. On altı ve on yedinci yüzyıl boyunca bölgeye devamlı surette bir göçün olduğu açıkça görülebilir. Bölgeye göçler; ya hü-

⁴⁰ Karmleniya; ing. Feeding system; Türkçe toplama yöntemiyle bir valinin yerlilerden vergi alması, istla edilen topraklarda hak sahibi olma, bizdeki ita sistemine benzer Rus sistemi.

⁴¹ Naumov, a.g.e., s. 71.

⁴² Forsyth, a.g.e., s. 154; Naumov, a.g.e., s. 71-72.

⁴³ Vergi sistemi; Rusların 17. ve 18. yüzyılda Sibirya'dan topladığı verginin adı.

⁴⁴ Yerli köylüler.

⁴⁵ Sonradan gelip yerleşenler.

⁴⁶ Naumov, a.g.e., s. 71.

kümetin isteğiyle yerleştirme ya da zorla sürgün şeklinde olabildiği gibi gönüllü gruplar şeklinde de olabiliyordu.

Gönüllü göçler kendi arasında devletin müsaadesiyle gösterdiği alanlara düzenli yerleşme şeklinde gerçekleşebiliyor, ancak bazı köylüler devletten izin almadan bu geniş coğrafyaya kaçak olarak ikamet edebiliyordu. Özellikle bu iki yüzyılın en önemli sosyal problemi göçlerdi; göçmenlerin çoğunu Çar tarafından hizmetle görevlendirilen gruplar oluşuyordu. Bu yerleşim modelinden en çok etkilenen de ekilebilir araziyi kullanan köylülerdi. Sürgün olarak gelenler ise genellikle siyasi suçlulardan müteşekkildi; Türk ve Polonya kökenli halklar ile İsveçliler bu dönemde bu coğrafyanın sürgün göçmenleri olarak görülmektedir. İstiladan sonra bölgenin ilk sürgün muhaciri ise 1591 yılında Ugliç'e gönderilen Prens Dimitriy'dir.⁴⁷

Rus Çarlığı'nın Sibirya üzerindeki nüfus politikası ilk iki yüzyılın sonunda etkisini göstermiştir, zira on sekizinci yüzyılın başındaki tahmini olarak verilen beş yüz bin rakamının üç yüz binini göçmenler oluşturmuştur. Bu aslında büyük bir değişimdi ve bölgenin yerleşik kavimleri artık kendi topraklarında azınlık olarak yaşamaya başladığını göstermektedir. Daha da vahimi, Batı Sibirya, Rusların merkezine yakın olduğu için daha fazla göç almış, nüfus dengesi yüzde seksen Rusların lehine değişmiştir. Bu dönemde Rus kaynakları bölge sakinlerini (tiaglo lyudi) vergiyle mükellef yerleşik halk, (gulyaşıe lyudi) konar-göçer ve (slujiye lyudi) devlet hizmetlileri olarak üçe ayırmaktadır.⁴⁸ Tioglo olarak isimlendirilen grup devlete vergi vermek ve bağlılığın gereklerini yerine getirmekle mükellefti. Konar-göçer grup ise herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmadığı ve belli bir mesleği olmadığı için bazen bu gruba katılabilir, zaman zaman da nerede boşluk bulursa oraya yerleşirdi. Dolayısıyla bu grubun hayatını belirlemek ve anlatmak sosyal bilimciler açısından da problemli alan olarak görülebilir. Merkezi hükümet de bu grubu daha çok askeri ihtiyacını karşılamak üzere değerlendirmeyi düşünmüştür.⁴⁹ Devlet hizmetlisi olarak görülen grup ise, görev itibarıyla net olmasa

⁴⁷ Naumov, *a.g.e.*, s. 73.

⁴⁸ Naumov, *a.g.e.*, s. 73.

⁴⁹ *a.g.e.*, s. 74.

bile genel itibariyle askeri ve ekonomik işleri merkezi otorite adına yürüten gruptur. İlaveten yolları, yeni yerleşimi sürgüne gelenleri, bina yapımını ve suyuolları ile ilgili işleri takip ediyorlardı. On yedinci yüzyılın sonlarında bölgenin en kalabalık nüfusu köylülerin diğerlerine oranı yüzde elli civarındadır. Köylüler de kendi arasında ernoşestniye⁵⁰ ve monastriskiye⁵¹ olarak ikiye ayrılıyordu. Toprak işleyen birinci kısım çoğunluktadır ve bu yüzyıl itibariyle oranı yüzde doksana yaklaşıyor; vergi vermek ve diğer tüm görevler bu grup tarafından yapılıyordu. İkinci grup ise, bölgeye yeni gelen halklar arasında kurulan manastırlarda çalışan insanlardan oluşuyordu.⁵²

On yedinci yüzyılda yerleşik şehirli nüfusun çoğunluğu sanatkâr ile işçilerden müteşekkildi. Bu grup merkezi hükümetin emirleri doğrultusunda; inşaat, sanayi ürünleri ve nakliye işlerinin gerçekleştirilmesiyle görevliydi. Ayrıca avcı diyebileceğimiz bir sosyal grup daha vardı ki, hayvanlarını değerli kürkleri için avlayıp kazançlarından devlete vergi ödüyorlardı. Bu grup özellikle on yedinci yüzyılın sonunda değerli kürke sahip samurların azalmasıyla Rusya'ya geri dönmüş veya toprak işleyicisi olarak bölgeye yerleşmiştir.⁵³

Devlet hizmeti sınıfında bulunan insanların büyük bir çoğunluğu Kosaklardı; dönemin özelliği dolayısıyla bölgede asker kaçaklarının tümüne bu ad veriliyordu ve farklı gruplardan müteşekkil bir sınıfı teşkil ediyorlardı. Yine bu yüzyılda bölgede bizzat çar tarafından görevli askerler çok miktarda yoktur. Özellikle Küçüm Han'ın yaptığı başarılı savaşlar neticesinde merkeze çekilmişlerdir. Devletin görevlendirdiği gruplar arasında özel sınıflara mensup boyar yani bey çocuklarının olduğu ve bu kişilerin yönetici olarak bölgeyi yönettiği bilinmektedir. Rus kaynaklarında Kosakların liderleri için 'ataman', boyar liderleri için de 'dvoryan' terimi kullanılmaktadır. Yine boyar çocukları 1864'te çıkan bir kanunla *Sibirskiye dvoryaniye* yani Sibir valileri unvanını kullanmaya hak kazanmışlardır.⁵⁴

⁵⁰ Naumov, a.g.e., s. 74.

⁵¹ Forsyth, a.g.e., s. 109-113.

⁵² Forsyth, a.g.e., s. 109-113.

⁵³ Forsyth, a.g.e., s. 100-7.

⁵⁴ Naumov, a.g.e., s. 73; geniş bilgi için bkz. *İstoriya sibiri* c. II, Forsyth, a.g.e., s. 180-5.

Rusya İmparatorluğu'nun Sibirya bölgesinde on yedince yüzyıl boyunca geniş toprakların yeniden düzenlenmesi, köylülerin yeni topraklara belirli kurallar dâhilinde yerleştirilmesi, desyatın⁵⁵ olarak toprakların taksimatı ve köylülerin vergi sisteminin yapılandırılması gelişerek devam etmiştir. Köylüler ektiği her dört desyatın toprağın birini devlete vermek zorundaydı. Bu sistem Rus Avrupası'ndaki serflik sistemine benziyor, serfler toprak sahiplerinin toprağını ekip biçiyor ve karşılığında ürünün belli bir kısmını toprak sahibine ve devlete ödüyordu. Ancak Sibirya köylüler için çok kazançlı bir bölge olmamıştır, zira ilk yüzyılda köylüler devletten yardım almaya muhtaçtır.⁵⁶

Rusların bölgeye yerleşmesi beraberinde Rusların geleneksel tarım bilgilerinin de yerleşmesine vesile olmuş, aynı zamanda teknik olarak da bölge eskisine nazaran modernleşmiştir. Ruslarla birlikte bölgede en çok ekilen ürün çavdardır ancak, buğday, arpa, fasulye, nohut, karabuğday, yulaf, sebzegillerden özellikle yer altı ürünleri olan lahana havuç patates vb. ekilmeye başlanmıştır. Bölgenin yeni yerleşimcileri Rusların tarım alanları batıdan nehir vadilerini takip ederek doğuya doğru bir seyirle devam etmiştir. Bu çerçevede; Tura, Tobol, İrtiş, Ob, Ket, Yenisey, Angara, İlim, Lena Şilka, Argun ve Amur vadileri boyunca uygun alanlarda muhtelif ürünler denemişlerdir.⁵⁷ Her ne kadar Batı ve Doğu Sibirya'da zamanın teknikleriyle tarım yapılmaya çalışılsa da zorlu iklim ve fiziki şartlar bölgedeki ürünün insanlara yetmesini sağlayamamış, eksikler Batı Rusya'dan temin edilmiştir.

İkinci olarak yeni gelenler Sibirya'nın yer altı ve yer üstü endüstriyel zenginliğine göz dikmişlerdi. En önemli kritik mamul bölgede bolca bulunan değerli hayvan kürkleri idi.⁵⁸ Yine tuz ve balık da bolca

⁵⁵ Bir desyatın 2400 metrekare; çarların toprak taksimatında kullandığı ölçü birimi.

⁵⁶ Naumov, *a.g.e.*, s. 76.

⁵⁷ Naumov, *a.g.e.*, s. 76.

⁵⁸ İ. Topsakal, *17. yüzyılda Sibiryada Kürk Yönetimi*, Tarih ve Kültür Dergisi, Nisan 2011, s. 53-57.

bulunan endüstriyel ürünlerdi. Bu alanda da Ruslar yenilikler getirerek bölgenin zenginliğini hızla tüketmeyi başarmışlardır. Örneğin avlarda özel yetiştirilmiş köpek ve tuzaklar kurarak topluca hayvan avlamayı başarmışlar, böylece büyük miktarda Avrupa'da hayli değerli olan kürk ve zenginlik sahibi olmuşlardır. Balık avını artırmışlar, tuz fabrikaları kurarak daimi tuz çıkaran işçiler istihdam etmişlerdir.⁵⁹ Özellikle samur avlamada o kadar hızlı hareket etmişlerdir ki, 17. yüzyılda Batı Sibirya'da samur bırakmamışlardır ve 1684 yılında artık Yenisey ve Lena'da samur avlamak yasaklanmıştır.⁶⁰

Rusların bölgeye getirdiği üçüncü yenilik ise yeni inşa tekniği ve binalardır. Bölgede on yedinci yüzyıl başından itibaren belli stratejik mesafelerde kurdukları ostrog yani askeri şehirler, kilise, ev, ticarethane, depolar inşa ederken ana malzeme olarak bölgede bolca bulunan keresteyi kullanmışlardır. Rusların geleneksel meskenlerine izba denirdi ve 30–40 metre karelik bir alanda tek katlı, pencereleri mikadan yapılmış, soğuktan korunaklı bir tekniğe sahipti. Evde kullanılan malzemelerin çoğu deridendi ve kapı tarafı daima çıkabilecek yangınlardan kurtulmak için kaçmaya elverişli yapıldı. Yine her izbanın bir banyo yani hamamı olur ve evin yakınında bulunurdu.⁶¹ On yedinci yüzyılın sonuna doğru Sibirya'da binalarda taş kullanılmaya başlanmış, ilk taş bina St. Sofia Katedrali 1686 yılında bitirilmiştir.⁶²

Yine bölgeye gelen yeni yerleşimler, ticaret ve zanaat gibi çok önemli iki alanda yenilikler getirmiştir. Özellikle ticaret bölge için hayati öneme sahipti; günlük ihtiyaçların hemen hemen hepsi değiş tokuşla elde edilebiliyordu. Rus hükümeti 1594 yılında bölgeden yapılan ithalata gümrük vergisi uygulamaya başlamıştır.⁶³ Ancak Ruslara uygulana gümrük daha sonra 1687 yılında ticareti zayıflat-

⁵⁹ Forsyth *a.g.e.*, s. 201–203; Naumov, *a.g.e.*, s. 77.

⁶⁰ Aynı yer

⁶¹ Naumov, *a.g.e.*, s. 78.

⁶² Naumov, *a.g.e.*, s. 79.

⁶³ Rusya bölgeye bir sınır tespit etmiş ve gümrük kurmuş, Ruslardan rayiçten %10; Buharalı tüccarlardan %5 gümrük vergisi almaya başlamıştır. Gümrük, bölgenin askeri valisi tarafından atanan gümrük müdürü tarafından yönetiliyor, gerekli

tığı için kaldırılmış, yabancı ülkelere uygulanmaya devam etmiştir. Sibiry'a'da uygulanan yeni sistem ve özellikle gümrük bölgenin de kalkınmasına olumlu etki yapmış, ithalata bağlılığı zamanla azaltarak üretimi desteklemiştir. On yedinci yüzyılın başında sekiz yüz seksen küsur mal ithal ederken bu yüzyılın sonunda rakam 1700'lere kadar gerilemiştir.⁶⁴

Rus yerleşimi neticesinde yeni yerleşim yerleri de büyükten küçüğe farklı isimlerle kayda geçmeye başlamıştır. Rus yerleşimleri büyükten küçüğe; ostrog, slobada ve malodvorka diye sıralanıyordu. En büyük kasaba ostrog diye isimlendiriliyor, iki yüz veya üç yüz ailenin yaşadığı bu yerlerin etrafı tahtadan surlarla çevriliyor, bu surlar hendek ve toprak engelleriyle müstahkem hale getiriliyordu ve komutan tarafından yönetiliyordu. Slobada terimi ise ostroglara göre daha az ailenin birlikte yaşadığı kasabalar için kullanılıyordu ve kendi içinden oluşan bir meclise sahipti; seçilen bir müdür tarafından yönetiliyordu. Malodvorkas tipi yerleşim yerlerinde ise birkaç aile yaşıyordu.

---

düzenlemeleri malın cinsisine göre yapıyordu. Geniş bilgi için bakınız Forsyth, *a.g.e.*, s. 129.

⁶⁴ Naumov, *a.g.e.*, s. 80.

18. YÜZYILDA SİBİRYA

18. Yüzyılda Sibirya'da Rus Yerleşimi

On sekizinci yüzyıla kadar Sibirya'nın güneyi dediğimiz Mançu, Moğol ve Cungarların hüküm sürdüğü bölgeler hariç bütün Sibirya, Rusların egemenliği altına girmiştir. On yedinci yüzyılda Ruslar aslında Mançurlar, Moğol ve Cungarlara komşu olmuşlardı, ancak bu kavimlerin direnci nedeniyle bir yüzyıl güneye inmek için lojistik destek sağlanmasını beklemek zorunda kaldılar. Bölgenin istilasına bu sebeple ancak on sekizinci yüzyılda başlayabilmiştir.¹

Ruslar bölgenin askeri güçlerine karşı İrtiş savunma hattını tamamlayınca Rus göçmenler için tarıma daha elverişli orman steplerine göçmek güvenli hale gelmiştir. İrtiş savunma hattının inşası 1730 yılında tamamlanabilmiştir ve yaklaşık altmış askeri garnizondan müteşekkildir. Yine aynı bölgede ikinci hatta yani İşim nehri boyunca ikinci bir Rus tahkim hattı vardır ki; bu askeri hat da aynı İrtiş gibi askeri garnizonlardan ve yeni göçmen Rus ahali-den oluşmaktadır. Arkada Rus askeri desteğiyle sırasıyla bölgede Omsk, Çernolutsk, Slabada Bolşaya, Kulaçinsk, Malaya Kulaçinskaya, Krasnoyarsk ve Miletin göçmen kasabaları hızla kurulmuştur.²

Hatlar yıllar içinde hem nüfus hem de askeri anlamda ileriye harekât yapabilme kabiliyetine ulaşınca Rusların İrtiş hattından güneye doğru inme stratejisi yeniden canlanmıştır. 1745 yılında Cungar hanı Galdan Tseren (?-1745) ölünce Cungar beyleri arasında iç çatışma başlamıştı. Noyanlar fırsattan istifade ederek Kazakların

¹ *İstoriya Sibiri*, cilt 2, s. 181.

² Gromyko, *a.g.e.*, s. 124.

topraklarına girdiler; bunun üzerine Cungar sakinlerinin bir kısmı kuzeye İşim ve İrtiş bölgesine doğru göç etmek zorunda kaldı. Cungarya'daki bu olaylar yüzünden Ruslar güney sınırlarını daha da güçlendirerek idari olarak zayıflayan Cungar ülkesine saldırdı. İlk olarak 1745 senesinde Rus hükümeti General Kinderman önderliğinde büyük bir ordu gönderdi. Bu ordu Cungarların topraklarını istila etti ve onun açtığı yol üzerine 1752 yılında Presnogorskovskaya Gorkaya savunma hattı yapılmaya başlandı ve 1755'te bu hat tamamlandı. Bu hat İrtiş'teki Omsk kalesinden başlıyor, batıya doğru Pokrovskaya, Nikolayeskaya, Lebejya, Poludennaya, Petropavlskaya, Skopinskaya, Stanovaya, Presnovskaya, Kabanya'yı takip ederek Presnogorskovska kalesine ulaşıyor ve Zverinogolovskaya kalesinde sona eriyordu. Presnogorskovskaya hattının kurulmasıyla İşim hattı önemini yitirdi.³ İşim ve Presnogorskovskaya hatları arasına Tobol, Tümen ve diğer kasabalardan gelen Rus köylüleri yerleşti.

Ayrıca güneyin güçlü siyasal yapılarına önlem olarak 1750'lerde ikinci bir hat devreye girdi; bu hat Kolivanskaya Savunma Hattı olarak isimlendirilmiştir. Hat, İrtiş'ten başlayıp Şemanayha'dan geçiyor ve Morlaykha köyüne kadar uzanıyordu. 1760 yıllarında ise Altay bölgesindeki hatlar daha da güneye doğru kaymıştır. Güneydeki bu hattın adı; Kolivano-Kuznetskaya hattı idi. Hattın sınırları; Üst-Kamenogordsk'tan başlıyor, Kuznetsk'e kadar uzanıyordu. Yapılan askeri nitelikli hatlar, bölgenin zenginliklerini düzenli olarak merkeze iletiyor, yeni gelişen madencilğe gerekli insan gücünü sağlıyordu.⁴

Bu yüzyılın özellikle ikinci yarısında Batı Sibirya'nın güneyindeki verimli topraklar, Rus göçmenlerin en fazla rağbet ettiği yerler olarak göze çarpar. Yeni göçmenlerin çoğu kaçak Rusya'dan kaçan ve serf olarak topraklarda çalışmak zorunda kalan çiftçilerdir. Toprak işinde çalışan ve Doğu Avrupa'dan zorla getirilen serflerin kölelerden farkı yoktur. Ayrıca tüm bu ilişkileri tam anlamıyla açıklayacak bölgede sakin yerli ve göçmen nüfusu tespit etmek kaynakların

³ *İstoriya Sibiri*, cilt 2, s. 182.

⁴ Gromyko, a.g.e., s. 126.

yetersizliği nedeniyle de imkânsızdır. Ancak ortalama olarak verilen rakamlara göre, 1719 yılından 1795 yılına kadar Sibirya'nın nüfusu 2,4 kat artmıştır ve bu artışta köylülerin oranı hayli fazladır.⁵ Ruslar, 18. yüzyılda Batı Sibirya'nın doğusuna doğru ilerlemeye devam ettiler; özellikle 1760–80 yılları arasında Rus göçmenleri birçok yeni yerleşim yeri kurdular.⁶

Sibirya'nın güneyindeki Altay bölgesi 18. yüzyılın ilk yarısında Cuncarların etkisindeydi ve bu dönemde bölge Cuncarlara vergi veriyordu. Ruslar Altay'ın kuzeyini istila edip güneye doğru inince Altay Türk boyları Ruslara da vergi vermeye başladı. Güney Altay'da ise tamamen Cuncar hâkimiyeti vardı ve Ruslar henüz bu bölgeye erişememişlerdi. 18. yüzyılın ortalarına doğru Cuncarya iç savaşlar neticesinde zayıfladı ve Altaylılar güneyde dâhil olmak üzere yapılan Rus tahkimatının içine dahil olmaya başladılar. Çinliler, 1758 yılında Cuncarları yense de bölge sorunsuz istila edilemedi. Ruslar askeri yığınağa devam ederek, askeri şehirler kurmaya devam ettiler ve bölgede varlıklarını kuvvetlendirdiler. Nihayet, Cuncar devleti ortadan kalkınca Rusya, güney Altay'ı da istila ederek topraklarına kattı. Altay'ın ele geçirilmesinden sonra 1763 yılında Buhtarma nehrinde yeni bir kale kurulmuştur ancak sıralı istihkâm hattı yapılamamıştır.⁷

Savunma hatlarının dışında kalan Altay dağlık bölgesinin adı; Belovodye'dir. Rus kaynaklarına göre 18. yüzyılda bu yörenin halkına Kamenshiki (taş ülkesinin ahalisi) denirdi. Ayrıca burada kaçak fabrika işçileri ve askerler vardı. Yerel halk ise; genelde Buhtarma nehri kenarlarında avcılık ve balıkçılıkla geçiniyordu. Ruslar 1784 yılında Buhtarma vadisinde bakır madeni buldu. Bölgedeki yerel ve kaçak Kamenshikler fabrikalarda çalışma karşılığında vatandaşlık hakkı kazandılar.⁸

⁵ *İstoriya Sibiri*, cilt 2, s. 183.

⁶ *İstoriya Sibiri*, cilt 2, s. 184.

⁷ V. M. Kabuzan, *Materialy reviziy kak istochnik po istorii naseleniya Rossii XVIII — pervoy poloviny XIX v. (1718–1858 gg.)*, Istoriya SSSR, 1959, № 5, s. 128–140.

⁸ *İstoriya Sibiri*, cilt 2, s. 185.

Rusların ele geçirdiği yeni bölgeleri tarım alanı haline getirmek oldukça zor bir işti; zira hem merkezden çok uzakta olmaları hem de iklim ve doğa şartları Rusların oldukça yabancı olduğu şartlardı. Buna rağmen 1752 yılında Senatonun emriyle kurulmakta olan yeni kalelere göç emri çıkartıldı. Gönüllü olarak gelen köylüler, üç yıllıkına vergiden muaf olacaktı. Ancak avantajlarına rağmen gönüllü bulunamadı, zira gönüllü köylülere gidecekleri alanı seçme hakkı tanınmamıştı. Ayrıca sınır bölgesinde huzur ve güvenlik de bulunmuyordu. Bu nedenle olacak; Rus hükümeti on sekizinci yüzyılda serflerin kölelikten kaçıp bölgeye gelmelerine ses çıkarmamış, bölgenin nüfusunun artmasını dolaylı olarak desteklemiştir.⁹ Sibiryâ'nın güneyinde 1730–80'li yıllarda yeni birçok yerleşim yeri ve işçi kasabaları, fabrikalar, köyler kuruldu. Bunun neticesinde Sibiryâ'nın güneyinde idari birimler de zorunlu olarak faaliyete başladı. İşim, Kurgan, Yalutorovsk, Omsk, Kansk ve, Açinsk idari bölgeleri bu idari taksimatın merkezleri oldular.¹⁰

Rusya, Doğu Sibiryâ'nın güney taraflarına yavaş ilerlemiştir, zira Amur'daki sınır istihkâm hattı oldukça zayıf ve güvensizdi. Ayrıca Batı Sibiryâ'dan bölgeye göç edecek yeni gönüllüler bulunamıyor, yeni gelenlerin çoğunluğunu kaçaklar oluşturuyordu.¹¹ Bu nedenle Rus hükümeti kanunlarla bölgeye zorla yerleşim yapıyordu. Bölgeye göç edenlerin çoğu, Lena kıyısında bulunan verimli alanı tercih ediyordu. On sekizinci yüzyılın sonunda Lena'nın kıyısında otuz dokuz Rus köyünde toplam iki bin yüz erkek nüfus ikamet ediyordu. Ohotsk denizin kıyısında ve Kamçatka'daki Rus nüfus ise daha azdı. Ancak yine de uygun yerlerde az da olsa Rus yerleşimciler vardır. Mesela 1647 yılında kurulan Ohotsk, 1730 yıllarda Rus limanı haline gelmiştir. Ohotsk'un kıyısına 1739'da Yamsk, 1752'de Gijginsk ve Aklansk ostrogları kurulmuştur. Kamçatka'da ise; Tigilsk, Boliyeretsk, Nijniy Kamçatsk ve Verhniy Kamçatsk ostrogları aynı

⁹ *İstoriya Sibiri*, cilt 2, s. 188.

¹⁰ *Polnoye sobraniye zakonov*, cilt 20, no. 14868, s. 814–16.

¹¹ *İstoriya Sibiri*, cilt 2, s. 193.

amaçla faaliyete geçti. Yine 1730-40 yılları arasında Ohotsk kıyılarına birkaç yüz aile zorla yerleştirilmiştir.¹²

Bu bölgeye yerleşenler, uygun ortam olmadığı için tarım yapamıyorlar, tarım yerine avcılık ve balıkçılıkla geçiniyorlardı. Kuzey Buz Denizi'ndeki adalar, Ohotsk'un kıyısı, Şantraskiye, Kurilskiye, Komondorskiye, Alautskiye adaları ve Alaska, tüccarların ve kürkçülerin ilgisini çekiyordu. Özellikle 1740 yılından sonra bölgeye kürkçü ve tüccarlar gelip yerleşmeye başlamıştır.¹³ Rus köylüler, Rus Kazakları ve yerli halklarla kaynaşıyorlar, evlilikler oluyordu. Ruslar yerliler, balıkçılık ve avcılığı yerli halktan; yerli halk da Ruslardan tarımı öğreniyordu. Sonuç olarak, 1780'li yıllarda Sibirya'nın nüfusu bir milyonu aşmıştı. On binlerce yerleşim yeri ve Altay ve Nerçin bölgelerinde büyük maden ocakları vardı.¹⁴

18. Yüzyılda Sibirya'nın Siyasal Yapısı

Rus Çarlığı'nın on sekizinci yüzyıl boyunca Sibirya'da en önemli siyasi amacı; Argun nehrinin batısını Rusya-Çin sınırı olarak belirlemektir. Bundan sonra Çin ile ilişkileri ilerletmek, Sibirya'nın bütünüyle insan yerleşmesine uygun koşulları olan güney bölgelerini Rusya'ya ilave etmek, Sibirya'ya güneydeki göçmenler tarafından yapılan saldırıları durdurmak ve Sibirya'nın kuzeydoğusundaki Çukçi, Kuryak, Kamçadal vb. kabileleri tamamen kontrol altına almak ve uzak bölgelerdeki güvenliği sağlamak hedefleniyordu.¹⁵

Moğolistan topraklarında Çin'in hak iddia etmesi ve yayılma politikası on sekizinci yüzyılda Rusya-Çin sınırı meselesini gündeme getirmiştir. I. Petro Sibirya'nın güvenliği için sınır sorununun tamamen çözülmüş olmasını önemsiyordu. Ayrıca Petro, 1692 ve 1719'da iki kez Çin'e, görüşmeleri için elçi gönderdi. Fakat Çin görüşmekten kaçındı. I. Petro'nun 1725'te ölümünden sonra Ro-

¹² F. G. Safronov, *Okhotsko-kamchatskiy kray*, Yakutsk, 1958, s. 39-52.

¹³ Bahrushin, *Russkoe prodvizhenie za Ural*, cilt 3, s. 158.

¹⁴ *İstoriya Sibiri*, cilt 2, s. 197.

¹⁵ Naumov, a.g.e., s. 83.

guzinskiy¹⁶ yeni elçi olarak Çin'e gönderilmiştir. Roguzinskiy, 21 Ekim 1727'de Rusya-Çin Kiyahta Barış Anlaşmasını imzaladı. Bu anlaşmaya göre; 1689'da kararlaştırılmış Rusya-Çin hudutları genel olarak yeniden teyit edildi. Argun'dan Yenisey'e kadar (Argun'dan Sayan dağlarına kadar, daha sonra da doğu-batı Sayan Dağları boyunca Yenisey nehrine kadar) Rusya-Çin sınırı olarak kabul edildi. Rusya-Çin ticaretini düzenleyici bir de prosedür belirlendi. Pekin'de imtiyazlı Rus Ortodoks Kilisesi heyetine kalıcı temsilci ile bir kilise, pazar ve elçilik inşa edilmesine karar verildi. Kiyahta Barış Anlaşması ile Rusya Sibirya'nın güvenliği yanında Çin ile ticari ilişkilerini de güvence altına almıştır.

Rusların bölgede yoğun olarak yerleşmesi zamanla güneydeki Türk boylarının verimli toprakları üzerindeki emellerini tetiklemiştir. Altay, Kuznetsk ve Sayan dağlarındaki bereketli topraklar ve zenginlikler Rusları güneye doğru çekmiştir; bu yöne Rus ilerlemesi üç kol vasıtasıyla gerçekleşmiştir. İlk rota; Yenisey'in ana koluydu; 1671 yılında başlayan Rus saldırıları neticesinde Kırgızlar yenildi ve bölgenin verimli arazisi kullanıma açıldı. Bölgede kalan

¹⁶ Savva Lukich Roguzinskiy – Vladislavich (doğum yılı bilinmiyor- 1738) Bosna'da önde gelen tüccar ve Bosna dükünün soyundan bir ailede dünyaya geldi. Gerçek ismi Vladislavich olan Roguza, 18.yy'ın sonlarında Roquza'da yerleştiği için bu adla anıldı (bugünkü Dubrovnik). Çifte soyadı ve Roquza Cumhuriyeti Kontluk ünvanını burada aldı. 1742'de Akdeniz ülkelerinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda I. Petro'nun ajanı olarak görev yaptı. I. Petro hizmetine karşılık ona verimli araziler ve ticari imtiyazlar verdi. 1708'de Rusya'ya yerleşti. 1711'de Petro'nun başarısız Pruth seferinde bulundu. Söylentiye göre Türk komutanlarına arz edilecek rüşveti organize eden grubun üyesidir. Miladi 1716-1722'de Venise ve Roquza'da diplomatik görevlerde bulundu. I. Petro'nun ölümünden sonra, imparatorun ölümünün bildirilmesi ve Çin'le yeni bir anlaşma imzalama vazifesini üstlendi. İki yıl boyunca önce Beijing'de daha sonra da Kiakhta nehri yakınlarında Çin hükümetiyle görüşmeleri yönetti. Çin ile zorunlu olmadıkça savaşmanın mantıksız olacağı istihbaratına sahipti. Raguzinski konuşmaları yönettiği alanda bir pazar yeri ve gümrük noktasıyla birlikte Troitskosovsk kalesini kurdu. 1728'de Rusya'ya döndü. Rus hükümeti tarafından kendisine Kiyakhta Barış Anlaşması'nı başarıyla yürüttüğü için Alexander Nevskii madalyası verildi. Geniş bilgi için bakınız; <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Savva+Lukich+Raguzinski-Vladislavich> erişim: 12 Mayıs 2016.

Kırgız boyları da yenilgi üzerine alanı boşaltıp Tiyan-Şan'a göç ettiler. Ruslar ileri harekâta devam ederek 1707'de Abakan, 1709'da Sayan garnizonunu kurdular. Böylece Ruslar Sayan dağlarına kadar ulaşım Yenisey'in üst bölgelerini kontrol altına aldılar.¹⁷

Rusların ikinci rotası; Ob'un ırmak kollarına dayanarak güneye inen vadilerdi. İlk olarak bu yönde 1709 yılında Katun ve Biy nehirlerinin kesiştiği noktaya Bikatun kalesini yaptılar. Cungar Hanı gelişen tehlikeyi görerek anında Rus saldırılarına karşı 1709'da Kuznetsk'i, 1710'da da Bikatun kalesini kuşatarak yaktı. Rusların yeni yerleşime açtığı bölgelerdeki karşı koyuşları yetersiz kaldı ve buralarda Ruslara yenildiler. Ob yoluyla ilerleyen Ruslar 1716'da Berdsk'de bir kale, 1718'de ise Bikatun kalesini yeniden inşa ederek Altay dağlarına ulaştılar.

Rus ordularının üçüncü ve esas rotası ise İrtiş'in güneye doğru uzayan kollarıydı. 1715'te bir Rus ordusu Tobolsk'tan İrtiş'in sağ kıyısını takip ederek güneye doğru ilerlemeye başladı. 1716'da Ruslar Omsk kalesini inşa ettiler. 1718'de Semipalatinsk, 1720'de Üstkamenigorsk kalelerini inşa ettiler. Bir taraftan lojistik olarak askeri kasabalar yaparken diğer taraftan teknolojik olarak üstün ordularıyla bölgedeki düzenli orduya sahip Cungarları etkisiz hale getirdiler. 1700'ün başlarından 1760'lı yıllara Ruslar güney Sibiry'a'nın büyük bir bölümünü istila etmeyi başardılar.¹⁸

Ancak yeni alınan güney Sibiry'a'nın verimli toprakları eski sakinlerinden korunması, en önemli güvenlik sorunu olarak düşünülmüştür. Bu nedenle Başkurt, Kazak, Cungar, Moğol, Altay boylarına karşı 1720 ila 1760'da Ural'daki Çelyabinsk'ten başlayan ve Kuznetsk'e ulaşan Sibiry Müstahkem Hattı inşa edilmiştir. Bu hat, elli yıllık bir süreçte inşa edilen küçük kaleler ve tabyalar sisteminden oluşuyordu. Hattın içinde toplam olarak yüz yirmi dört istihkâm vardı ve üç bölümden mürekkepti: Ural nehrinden İrtiş'e geçilen İşim birinci bölümü, İrtiş'ten başlayıp sağ kıyı boyunca uzanan İrtiş

¹⁷ Naumov, a.g.e., s. 86.

¹⁸ *Sibir' v sostave Rossiyskoy imperii*, L. M. Dameshek, A. V. Remnev (red.), M. Novoe literaturnoe obozrenie, 2007, s. 201.

bölümü ve son olarak da İrtiş'ten Tom nehrine kadar olan Kolivano-Kuznetsk bölümüydü. Bu yüzyıl içinde mevcut askeri hatları Rus Kazakları ve gönderilen 6,000 piyade Rus askeriyle korundu. Rus Kazakları 1808'de Rus Kazak ordusuna dönüştürülmüştür.¹⁹

Rus orduları Sibiry'a'nın güneyini ele geçirirken Sibiry'a'nın kuzeydoğusunun istilasına da devam etti. Bölgede sırasıyla Bolşeretsk, Nijniy Kamçatsk ve Petropavlovsk'ta kaleler yapıldı. Rus ordusuna karşı isyan eden Kamçadallar ve Karyaklar bastırıldı. Bölgenin en güçlü sakini olan Çukçilerin direnişi uzun sürmüş ve başarılı olmuştur; Ruslar Anadır karargâhını Çukçilere bırakmak zorunda kalmıştır. Ruslar bu yüzyılın ortalarından sonra taktik değiştirerek Çukçilerle savaş yerine ticaret yapma stratejisini belirlemiştir. Bu yüzyılın sonlarına doğru Çukçiler Rus egemenliğine razı olsa da vergi vermeyi reddetmişlerdir.

Çukotka ve Kamçatka'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesi, peşinden Amerika kıtasına doğru Alaska'nın keşfine kapı aralamıştır. 1740-70 yılları arasında kürk tüccarları ve kâşifler sık sık Aleution adasını ve Alaska'yı ziyaret ettiler.²⁰ Tüccar G. I. Şelikov Alaska'nın keşfinde önemli katkılarda bulundu ve Rusya'nın ilk sürekli yerleşim yeri olan Kodyak adasını keşfetmiş ve kolonisini kurmuştur.

18. Yüzyılda Sibiry'a'nın İdari Sistemi

Sibiry'a'da yönetim sistemini kuran Çar I. Petro'dur. Bölgenin ilk resmi idari merkezi Tobolsk guberniyası olarak tespit edilmiştir.²¹ Bölgenin ilk valisi, I. Petro'nun yardımcısı Dük M. P. Gagarin'in uygulaması şöyle işlemiştir: Sibiry'a bölge valisi, 1741 yılında ismi Senato olarak değişen İmparator Meclisi tarafından seçiliyor, imparatorun atamasıyla göre başlıyordu. Vali bölge üzerinde senato ve

¹⁹ Naumov a.g.e., s. 88.

²⁰ a.g.e., s. 88- 89.

²¹ *Guberniya* (Rusça: губерния) - Rusya'da (Rusya Çarlığı, Rusya İmparatorluğu, Rusya Cumhuriyeti, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, SSCB dönemlerinde) 1708-1929 yılları arasında var olan yönetim bölümü. *Guberniya* sistemi ilk kez I. Petro tarafından uygulanmıştır.

imparatorun kendisine verdiği sonsuz yetkiyi kullanmakta özgürdü; yetkisi çerçevesinde yaptığı uygulamalardan sadece imparatora hesap vermek zorundaydı. Yönetim, emniyet, askeri işler, adli mekânizma, finans ve ekonomi yani devletin bütün birimleri kendisine bağlıydı. Ayrıca, Sibirya umum bölgesini guberniyalara bölmek, her guberniyaya yönetici atayıp kendi içinde birimler oluşturarak guberniya yöneticilerini sorumlu tutmak onun göreviydi. Sistem 1724 yılında değiştirilmiştir; zira bu zaman zarfında Ruslar bölgede devasa toprakların sahibi oldular. Yeni yerler için üç merkez teşkil edildi. Yeni isimlendirmeye uyezd terimi kullanılmaya başlandı. Bu yeni küçük idari birimlere yardımcı valiler atandı. Yardımcı valiler, merkez valisinin kontrolünde yönetim işini görmeye başladılar. Kendi bulundukları alanların siyasal, kültürel, ekonomik, polisiye, adli ve askeri işleri üstlendiler ve merkez valisinin yükünü hafiflettiler. 1736 yılında İrkutsk büyüyerek bağımsız bir vilayet haline geldi ve valisi doğrudan Moskova'dan atanmaya başlandı.²²

Bu yıllarda en küçük idari birim volost adıyla bilinmektedir. 18. yüzyılda volostlar (köy) Rus ve Rus olmayanlar olarak ikiye ayrılmaktaydı. Her bir Rus bölgesinde halkın seçtiği bir prikazçık -askeri vali tarafından da kabul edilme şartıyla- köyü yönetiyordu. Prikazçık, amirlerince kendine buyrulan işleri askeri valiye rapor etmekle mükellefti. Volostlarda ayrıca yönetim bürosu (pikanaya izba) ve halk bürosu (volostnoya izba) bulunurdu. Bu bürolarda saymanlar ve (şçetçiki) pisariy (yazıcı, münşi) bulunurdu. Yönetim ofisi, bölgesindeki bütün resmi işlemlerden sorumluydu, hatta yeni yerleşimcilerin kimlik ve mal edinme işlemlerini bile organize etmek durumundaydı. Yine bu birim, halkın köylerde yaşama tutunması için destek de sağlamaktaydı. Kırsal alanlardaki köylerde idareciler kabile başkanlarından seçilirdi.²³

Özellikle 1722 yılından itibaren Sibirya'da sulh hukuk mahkemeleri yerel ve göçmen nüfusun adli vakalarında hizmet görmeye başlamıştır. Bu gelişmeye istinaden belediye hizmet binaları inşa

²² Naumov, a.g.e., s. 90.

²³ Naumov, a.g.e., s. 91.

edilmiş; ilk mahkeme binası Tobolsk'ta kullanıma açılmıştır. Belediye meclis üyeleri ve mahkeme azaları itibarlı kasaba halkından seçiliyordu. Bu azalar vergi işlerinde ve her türlü idari ve hizmet işinde yöneticilere yardımcı oluyordu. Azalar işlerinde kurul başkanına, başkan ise kasaba yöneticisine, o da yaptığı işlerden genel valiye karşı sorumluydu. Sibirya, 1730 sonrası yani I. Petro'nun ölümüyle birlikte, idari olarak yeniden yapılandırıldı. Kasaba ve askeri sistem, bölge ve Sibirya ofisi, Sibirya valisine değil de doğrudan Moskova'ya karşı sorumlu oldu. Moskova ofisindeki Sibirya genel valisinin vazifesi, bölgeyle ilgili kürk ve Çin malları için yönergeleri yürürlüğe koymakla sınırlandırıldı.²⁴

Özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren birkaç kez bölgenin idari sisteminde değişiklik oldu. Rus Çariçesi II. Katherina 1763 yılında bölgeyi Tobolsk ve İrkutsk olmak üzere iki ayrı idari bölgeye ayırdı. Çok geçmeden 1775 yılında bölge yönetimi tekrar değişerek güçlerin kurumlar arasında paylaşımı bir düzene bağlandı. 1782 yılında bölgede üç alt idari birim vardı; Tobolsk, Kolivan, İrkutsk merkezler olarak Sibirya valiliğinin temelini oluşturdu. 1893 yılında yeniden düzenleme yapıldı ve bu sefer alt bölgeler feshedilerek bütün Sibirya İrkutsk'ta kurulan Sibirya Umum Valiliği tarafından temsil edilmeye başlandı. 1804 Sibirya valiliğine yeni idari bölge olarak Tomsk eklendi.²⁵ Sistemin devamlı surette yenilenmesinin en önemli sebebi bölgenin büyüklüğü sebebiyle rüşvet ve istismarı önleme gayretleri olmuştur.

Bu yüzyılın önemli valilerinden olan F. İ. Saymanov Sibirya'nın gelişmesi için bölgede önemli işler yapmıştır. 1819 yılında bölgeye I. Aleksandr tarafından vali olarak atanan M. M. Separanskiy ise geçmiş rüşvet ve hırsızlık vakalarından tecrübe kazanarak yeni idari programı yapan idareci olarak temayüz etmiştir. En önemli icraatı yeni kurduğu hesap denetmenliği teşkilatıdır. Yeni kurduğu teşkilatın başarılı çalışmasıyla bölgesindeki iki vali ve kırk sekiz yüksek rütbeli memurun usulsüzlüklerini ispatlayarak hapse atmış; altı

²⁴ *Sibir' v sostave Rossiyskoy imperii*, s. 209.

²⁵ Naumov, a.g.e., s. 94

yüz seksen birine işten el çektirmiştir. Separanskiy rüşveti önleme teşkilatlarına ilaveten Sibirya bölgesindeki idari mekanizmada iyileştirmelere gitmiştir. Bunun neticesinde 1822 yılında çıkarılan kanunların onu özellikle Sibirya ile ilgilidir. Bu kanunlar Sibirya'daki geleneksel yönetim biçiminde kökten değişiklikler yapmıştır. Öncelikle merkezde Devlet Duma'sının altında Sibirya komitesi teşkil edilmiştir. Bu komite merkez ile Sibirya'daki bütün işlerin düzenli olarak yürütülmesine aracılık edecektir. 1838 yılında I. Nikolas bu komiteyi ilga etse de 1852 yılında yeniden açılmıştır.²⁶

İkinci olarak Vali Separanskiy Sibirya'yı doğu ve batı olmak üzere iki ana bölüme ayırmıştır ve her ikisine birer vali atamıştır. Doğu Sibirya valisi İrkutsk'ta; Batı Sibirya valisi ise önce Tobolsk'ta, 1838 yılından itibaren de Omsk'ta oturmuştur. İrkutsk ile birlikte ona bağlı Yenisey bölgesine bağlı Krasnoyarsk ve Yakut oblastları kurulmuş; yanında sınır bölgesi olan Kray'da ise Kamçatka, Ohotsk ve Troitskosavsk askeri kaleler olarak görev yapmıştır. Tobolsk'taki vali, Omsk ve Tomsk bölgelerini kontrol ile görevlendirilmiştir.²⁷

Genel valilerin yetkileri sınırsızdı; idari, askeri, ekonomik ve adli işlerin bütününden sorumluydular. Genel idareye yardımcı olarak kurulan "glavniye uprovleniye" adlı ofis bütün işleri takip ediyordu. Bizzat Çar tarafından bu kuruma atanan memurlar, iç işleri, mali işler ve adli vakalarda valiye yardım ediyordu. Yine bu birimde diğer bütün atamalar genel vali tarafından yapılmakta ve işleri vali adına takip etmekteydi.

Bu yüzyılda Sibirya'da hukuk sistemi de değişmiştir. Kasaba ve merkezi hukuk dairesi kapatılmıştır. Kasabalar büyük orta ve küçük olmak üzere üçe ayrılmıştır. Büyük kasabalarda Duma teşkil edilmiş, başında bir vali, bir şehir başkanı (gorodskiy glova), dört aza aynı zamanda kasaba mahkemesinin üyeleri ve başkanlarına 'starostiy' adı veriliyordu. Orta kasabalarda; kasaba adliyesinin iki üyesi olurdu; küçük kasabalarda hâkimlik işini üyeler arasından

²⁶ Naumov, a.g.e., s. 95

²⁷ Naumov, a.g.e., s. 96

seçilen bir kişi yürütürdü. Bütün eyaletler vali tarafından sıkı bir denetimle yönetilir, devlet memurları bu işte ona yardım ederdi.

Sibirya'nın yerlileri de on sekizinci yüzyılda bu sistem içine dâhil edildiler. Bu yerli grubu üçe ayırmak mümkündür; bunlardan ilki yerleşik olan gayri Ruslar ki, bunlar Sibir Tatarları; az da olsa Altay, Şor, Hanti ve Mansilerdi. Göçebe olan gayri Ruslar; Buryat, Yakut, Teleüt, Altay'ın önemli bir kısmı bu tasnife giriyordu. Gezici ve avcı toplayıcılar; kuzeyde ve kuzeydoğu Sibirya'da yaşayan geyik çobanları ve Sayan kabileleri de on sekizinci yüzyılda Rus sistemi içindeydi.²⁸

Yerleşik gruplar içinde Ruslarla aynı idari sistem işlemekteydi. Onlar da sistemde kendilerini temsil ediyorlardı. Rus olmayan göçebe kabileleri için kabile başkanları Bozkır Duma'sında kendi kabilelerini temsil ediyorlar; kabilelerindeki işlerden ve devlete karşı yükümlülüklerden haberdar oluyorlardı. Ayrıca yarı göçebelerde işleyişte de farklılık gözetilmiyordu. Vali Separanskiy Rus olmayan yerli ve göçebe gruplar ile ilgili yeni açılımlar yaparak onların eğitimine imkân sağlamıştır. Dini alanda özgürlükler vererek çocuklarını okutmuş, sisteme katmıştır. Ayrıca Separanskiy yerlileri de hukuk sistemine dâhil ederek bir ilki hayata geçirmiştir.

Yine bu dönemde Rusya içindeki sürgünler de bir sisteme oturtulmuştur. Devletin yürürlüğe koyduğu sürgün kurallarına göre Sibirya'da altmış bir bölge tespit edilmiştir. Avrupa Rusya'sından Sibirya'ya toplanma bölgeleri her türlü lojistik destekle donatıldığı için ulaşım, güvenlik içinde sağlanmıştır. 1822'de yürürlüğe konan Sibirya'nın idari sistemi çok az değişikliklerle 1917 yılına kadar devam etmiştir.²⁹

18. Yüzyılda Sibirya'da Sosyo-Ekonomik Hayat

Rusya Sibiryası'nda yerleşim on sekizinci yüzyıl boyunca özellikle gelen yeni göç ve sürgünler nedeniyle arttı. Yeni yerleşimciler, geniş arazileri değerlendirmek isteyen gönüllüler ve sürgün edilen

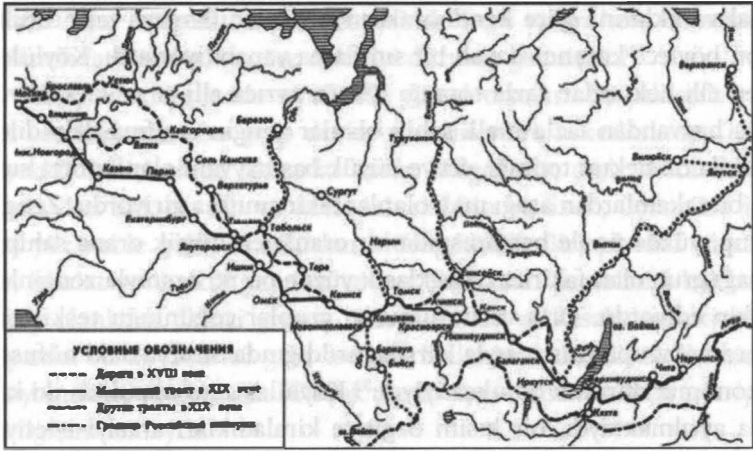
²⁸ *Sibir' v sostave Rossiyskoy imperii*, s. 211

²⁹ Naumov, a.g.e., s. 98

topluluklardan müteşekkildi. Yeni nüfusun yaklaşık yüzde seksen beşini gönüllüler oluşturuyordu. Yerleşimcilere devlet ev ve işlerini düzene koymak için kredi imkânı sunuyordu. Ayrıca vergilerden muaf olmak da bir diğer avantajlarıydı. Zorla bölgeye gelenlerin en önemli kısmını askerler oluşturuyordu; yine zorla gönderilen köylüler ve sürgüne gelenler de bir diğer önemli yekûndü. Bu durum, on sekizinci yüzyıl boyunca ve biraz da on dokuzuncu yüzyılın başında devam etti, bölgeye sürgüne gönderilenlerin sayısı her geçen gün artarak devam etti. On yedinci yüzyılda binlerle ifade edilebilen sürgün sayısı; on dokuzuncu yüzyılda dört yüz bine ulaşmıştı. Sürgünler, Sibirya'nın çetin tabii şartlarında 'katorga' (baraka) denilen özel alanlarda yaşama tutunmaya çalışıyorlardı. Yine eski inananlar bölgeye zorla sürülen dini bir gruptu ve özellikle Hakas ve Tuva bölgesine doğru sürüldüler. Sürülenler arasında Liberaller, Polonyalı, Litvanyalı, Ukraynalılar ve Kafkaslılar da önemli bir yekûn tutmaktaydı; ilave olarak savaş esirleri ve fikir suçluları da bölgeye zorla gönderilen sürgünler arasındaydı. Neticede Sibirya'nın nüfusu on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında sürgünlerle birlikte yaklaşık dokuz kat artmıştı ve bu güzel toprakların kamuoyundaki genel algısını maalesef bir sürgün yeri olarak perçinlemiştir.³⁰

Sibirya'nın yeni keşfedilen yerlerine yapılan gönüllü yerleşim de nüfusun artışında önemli bir etkendi. Daha on sekizinci yüzyılın başında güney Sibirya'da Rus nüfus, yerli nüfusu geçmişti. Özellikle Güney Sibirya insan yaşamı için çok uygun şartlara haizdi; bu nedenle bu bölgeye diğer bölgelerden daha fazla yerleşim oluyordu. Kuzeyden gelenler Ural dağlarını aşarak Güney Sibir'e akın ediyor, Verhotorya, Tobol, Yenisey, İrtiş, Barabin, Altay ve Minusisk gibi yoğun Rus yerleşim bölgelerine ilave kasabalar kuruyorlardı. İrkutsk bölgenin büyük başkenti olarak ticaret şehri olurken Yenisey, Verhature, Tobol ve diğerleri küçülmeye başladı. 18. yüzyılın başlarında şehirli nüfus yaklaşık seksen bindir. Bu yüzyılın sonunda rakam yüz otuz bini bulmuştur. Takip eden yüzyılın ortasında ise rakam yüz doksan bine yükselmiştir. Bölgede 19. yüzyıl ortalarında

³⁰ *Sibir' v sostave Rossiyskoy imperii*, s. 212.

18. ve 19. yüzyıllarda Sibirya'da Kara Yolları

Kaynak: Tsys' O.P., Zubov V.N. (sost.), Istoriya Sibiri: sbornik kart i metodicheskikh materialov k nim, Nizhnevartovsk, Izd-vo Nizhnevartovskogo gumanitarnogo universiteta, 2009, s. 40.

nüfusu on bini aşan şehirler; Irkutsk, Omsk, Tobolsk, Tomsk, Barnaul, Tümen, Petropolsk ve Krasnoyarsk'tır.

Sibirya'nın nüfusu özellikle Rusların bölgeye gelmeleriyle beraber zenginlik ve çeşitlilik kazanmıştır. Büyük grubu teşkil eden Ruslar; köylü, zanaatkâr, din adamı, Rus kazakları, tüccar, göçebe ve sürgünler şeklinde sınıflandırılabilir. Ayrıca yerli gayri Rus halk diğer ana grubu oluşturur. Bölgedeki sayıca en kalabalık grup köylülerdir ve bu grup yıldan yıla sayısını artırarak büyümüştür. On sekizinci yüzyılın başlarında Rus nüfus içindeki oranı yüzde altmışlara yaklaşır. Bu yüzyılın sonunda yüzde seksen ikide olan oranları on dokuzuncu yüzyılın ortalarında yüzde doksana yaklaşmıştır.

Rusya Sibirya'sının köylüleri devlete iki çeşit vergi vermekteydiler; birinci vergi yıllık vergi ve kiraladıkları arazinin icarıydı. On sekizinci yüzyılda vergi dilimi aşağı yukarı üç buçuk ile sekiz ruble arasında değişmekteydi. Ayrıca bölge idarelerine bölgesel hizmetler için yıllık beş ruble kadar hizmet vergisi ödüyorlardı.³¹ Köylüler de

³¹ Naumov, a.g.e., s. 101.

mal varlıklarına göre kendi aralarında bir sınıflamaya tabi tutuluyor, böylece kazanca dayalı bir sınıflama yapabiliyorlardı. Köylülerden elli hektardan fazla toprağı işleten ayrıca elli at ve kırk büyük baş hayvandan fazla mala sahip olanlar zengin sınıfına dâhildiler. Elli ila on hektar toprağı, atı ve büyük baş hayvanı olanlar orta sınıfı; bu rakamlardan aşağı malı olanlar fakir sınıfına giriyordu. Zengin grup, yüzde üç ile beş arasında bir oranla en düşük orana sahipti; aşağı grup olan fakirler de yaklaşık yüzde on iki oranıyla zenginleri takip ediyordu. Orta ve durumu iyi gruplar çoğunluğu teşkil ediyordu. Avrupa Rusya'sıyla karşılaştırıldığında Sibiry'a'daki nüfusun ekonomik durumu oldukça iyiydi.³² Köylüler sınıf olarak da iki kısma ayrılmaktaydı, bir kısım özgürce kiraladıkları araziye işletiyor ve devlete vergi veriyordu; diğer kısmı ise manastırların toprağını kilise adına işletiyordu. Köylüler elde ettikleri ürünün yüzde yirmisini devlete vergi olarak veriyordu. Daha sonra 1764'te yapılan değişiklikle bu ayırım kalkmış bütün köylüler birinci sınıf olarak özgürleşmiştir.

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Rusya'nın merkezinden getirilen köylüler bir müddet sonra Altay, Baykal ve Kuznetsk bölgelerindeki maden alanlarına yerleştirildiler. Hem burada yeni yapılan fabrikalarda çalıştırıldılar hem de toprağı işletmek üzere kullanılmaya başlandılar. Özellikle büyük toprak sahipleri ve işletilen fabrikalar neticesinde zenginleşen bir grup oluştu. Bu grup zenginliğin büyük payını alıyor, köylü ve işçi sınıfı sadece bu gruba hizmet ediyordu. Bölgedeki Pugaçev ayaklanmasının rağbet görüp yayılması sosyal dengenin bozukluğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu ayaklanma neticesinde merkezi hükümet büyük ailelerinin mal varlığına kısıtlama getirerek orta sınıfı güçlendirmeyi amaç edinmiştir. Altay bölgesinde her aileye yüz hektar toprak vererek bu grubun hızla zenginleşmesini temin etmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında orta sınıfın nüfusu üç yüz bine yaklaş-

³² Naumov, a.g.e., 101.

mişti. Altay bölgesi bu grup sayesinde hem tarım hem de sanayi anlamında diğerlerine göre daha iyi duruma gelmiştir.³³

Sibirya'daki asilzade sınıfı 19. yüzyıl ortalarında yaklaşık yüz elli bin kadardır. Bu grup devlet görevlileri ve askerlerinden müteşekkildir; içlerinde tüccarlar azdır. Bölgede üç çeşit lonca vardı; bunlardan ilki, on bin ve üzeri ikincisi bin ve üzeri, üçüncüsü ise beş yüz ruble geliri olanlardan müteşekkildi. Birinci sınıf tüccarlar, ithalat ve ihracat yapıyor ve her çeşit malı pazarlama hakkına sahip olanlardı. İkinci grupta, Rusya içinde ve kasabalarda ticaret yapanlar vardı. Üçüncü grup ise belirli alanlarda küçük ölçekli ticaret yapmakla yetiniyordu. Birçok tüccar aynı zamanda hayır işleriyle de ilgilenmekteydi.³⁴

Sibirya'da nüfus olarak en az orana malik grup din adamlarıydı; bu gruba dâhil olan kara rahipler evlenmezlerdi, beyaz rahipler ise evlenirlerdi. Sibirya'da Rus kültürünün gelişiminde en önemli rolü şüphesiz aynı zamanda bilime de katkı yapan din adamları ve misyonerler oynamıştır.³⁵

³³ K. Arsenyev, *Statisticheskie ocherki Rossii*, SPb., 1848.

³⁴ a.g.e.

³⁵ Naumov, a.g.e., s. 102.

19. YÜZYIL SİBİRYASI

19. Yüzyıl ve Sibirya'da Yerleşimin Artması

Göçmenlerin on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Sibirya'ya yerleşim oldukça sıkı denetim ve kurallar çerçevesinde gerçekleşmiş, istila edilen topraklar devletin öngördüğü bir program dâhilinde bilinçli olarak ve bütün şartlar gözetilerek tedricen yerleşime açılmıştır. Ancak alınan tüm tedbirlere rağmen göçmenlerin gittikçe artan bir şekilde yerleşimine engel olunamamıştır. Bu durum, izinsiz göçlerin hızla artması sonucunu beraberinde getirmiştir.¹

İzinsiz yerleşim miktarı 19. yüzyılda öyle artmıştır ki; artık yüzdelik hesapta oran kayıtsız şartsız gayri nizami yerleşimciler lehinedir. Mesela; 1894 yılını istatistiklerine göre bütün göçmen nüfus içinde izinsiz yerleşim oranı yüzde yetmiş sekizlere ulaşmıştır. Bu rakam daha sonraki yıllar yüzde kırklara çekilse de oldukça yüksektir.² Göçmenlerin önemli bir bölümü orta sınıf köylülerden müteşekkildir. Göçmenlerin geldiği bölgeler açısından da oldukça çeşitlik vardı; Avrupa Rusya'sının hemen hemen her bölgesinden yeni istila edilen yerler yerleşim için seçilmişti. Ancak Çernozemiye bölgesi bu bölgeler arasında özellikle dikkat çekiciydi; bu bölgeden daha yoğun bir göçmen kitlesi bölgeye gelmişti. Bu dönemde Rusya'da serflik sisteminin çok sert şekilde uygulanıyor olması, bölgeye olan nüfus akışını hızlandırmıştır.³

Rusya hükümeti göçmenlerin sayım işini, 1885 yılından sonra

¹ *İstoriya Sibiri*, 3. cilt, s. 22.

² *Kolonizatsiya Sibiri v svyazi s obshchim pereselencheskim voprosom*, SPb., 1900.

³ V. A. Stepynin, *Kolonizatsiya Eniseyskoy gubernii v epokhu kapitalizma*, Krasnoyarsk, 1962, s. 74.

sistematik bir hale getirmiştir. Ancak çok düzenli olmasa da bu tarihten önce bölgeye yapılan yerleşimler kayıt altına alınmıştır. 1861 ile 1891 yılları arasında bölgeye gelen göçmen sayısı dört yüz elli bin kadardır. Bunların üç yüz otuz bini Batı Sibirya'ya, kalanı ise Doğu Sibirya'ya yerleşmiştir.⁴

Zenginlik isteğiyle yapılan yeni yerleşim, birçok zorlukları da beraberinde getirmiştir. Örneğin; toprağın eski sahipleri göçmenleri kabul etmek istemiyor, toprakları yeni gelenlerden korumayı tercih ediyordu. Bunun neticesinde yeni köy ve kasabaların özellikle on sekizinci yüzyıldan sonra hızla arttığı, hatta hükümetin bu süreçte dâhil olamadığı yerleşim yerlerine rastlanmaktadır. Yerleşimde batıdan doğuya doğru artan bir oran olduğu söylenebilir. Örneğin, Altay bölgesinde 1800'lü yılların sonlarında eski yerleşimcilerin oranı yenilerine göre yüzde atmışlara ulaşmıştı. Aynı dönemde Yenisey idari bölgesinde bu oran yaklaşık yüzde seksenlerdedir.⁵ İrkutsk ve civarında yerleşim genellikle eski kasabalara yapılırken, Amur ve Primorskiy'de yeni köy ve kasabalar kurulmuştur.⁶

Yine bu yıllarda uzak bölgelere özellikle Doğu Sibirya'ya göç maliyeti oldukça yüksektir; göçmenler bu meseleyi aşmak için vapur yolunu tercih etmişlerdir. Devlet Bakanlığı, 1880–90 arasında göçmenleri, Amur bölgesine deniz yoluyla göndermeye başladı. Takriben her yıl on iki ila on dört bin göçmen deniz yoluyla bölgeye ulaşıyordu. 1894 yılı rakamlarına göre eskiye oranla göçmen nüfus aşağı yukarı dokuz misli artmıştır. Ayrıca göçmenler, birbirlerinden çok uzak mesafelerde; İrkut-Yakut yol boyuna, Lena kıyısı yol güzergâhına, Moya ve Viluy kıyıları yoğun olarak yerleştirilmişti. Yine Kuzey Buz Denizi sahili Kamçatka ve Ohotsk denizi sahili diğer alanlara göre tercih edilen alanlar olarak bu dönemde öne çıkmaktadır.⁷

⁴ Doğu Sibirya'ya yerleşim Yenisey'e 50 bin, İrkutsk'a 20 bin, Amur ve Primorsk'a ise 30 bin civarındadır. Batı Sibirya'da ise en yoğun yerleşim Altay bölgesine olmuştur. 1884–92 yılları arasında 195 bin kişi bölgeye yerleşim için gelmiştir. Geniş bilgi için bakınız; *Kolonizatsiya Sibiri*, s. 24–25.

⁵ Stepynin, a.g.e., s. 103.

⁶ *İstoriya Sibiri*, C. 3, s. 24.

⁷ *İstoriya Sibiri*, C. 3. s. 25.

Kuzey bölgelere gelen göçmenler daha çok zorla göçe tabi tutulan köylülerdi; hükümet bölgenin az olan nüfusunu dengelemek için sürgün politikası çerçevesinde bölgeyi kullanıyordu. Köylüler zorunlu olsalar da daha çok Orta Lena'yı yerleşim için tercih etmiştir, zira diğer alanlara göre Orta Lena tarıma ve yaşamaya biraz daha elverişliydi, ayrıca destekleyici hayvansal ürünleri burada bulmanın yanında iklim de diğer yerlere göre biraz daha yerleşime uygundu. Bölgede on dokuzuncu yüzyılda altmış dört posta istasyonu, yirmi beş köy vardı ve buralardaki toplam köylü nüfusu on bin kadardı.⁸ Orta Viluy vadisinde ise 19. yüzyılda köylü nüfusu ancak beş yüze ulaşabilmişti; zamanla yerlilerin katkısıyla nüfus artmaya başlamıştır.⁹ Kuzey Buz Denizi sahilinde nüfus genellikle Olenika, Yana, İndigirka ve Kalima gibi küçük küçük yerleşim birimlerinde meskûndu ve bu yüzyılın sonunda bu kasabalarda bin iki yüz kişi yaşıyordu.¹⁰

Rus hükümeti on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kamçatka bölgesinde tarımı geliştirmek için projeler hazırladı. Bu amaçla 1850 yılında bölgeye Doğu Sibirya'nın çeşitli yerlerinden tarım yapmayı bilen iki yüz aile getirilip yerleştirildi. 1890'lı yıllarda aile sayısı iki bine ulaşsa da proje gelişemedi ve elverişsiz tabiat şartları nedeniyle akim kaldı. Yine Ohotsk Denizi sahilinde de rakam oldukça düşük kaldı. On sekizinci yüzyılda bölgeye gelen birkaç yüz aile, Utskiy garnizonu ve Ohotsk bölgesinde yerleşime tutunabilmişti.¹¹

Çarlık Rusya'sı hükümetleri göçmenlere toprak dağıtırken aynı standartları uygulayamamıştır. Mesela; Amur ve Primorskiy bölgesine yerleşim, diğer alanlara yerleşimden daha ucuz ve daha kolaydı. Bu bölgede yaklaşık kişi başı verilen toprak yüz desyatin¹² iken aynı dönemlerde diğer bölgeler de verilen miktar ancak on beş desyatindir. Ayrıca toprak mülkiyeti ailelere değil, kasabaya ait oluyordu.

⁸ Geniş bilgi için bakınız; F. G. Safronov, *Russkie krest'yane v Yakutii (XVII – nachalo XX vv.)*, Yakutsk, 1961, s. 137–143.

⁹ Safronov, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁰ Safronov, *a.g.e.*, s. 142.

¹¹ *İstoriya sibiri*, 3, s. 25.

¹² Desyatına; bir dayatana 1.09 hektar alanı ifade eder.

Yapılan yeni reformla 1880'lere kadar aile başı işlenen toprak alanı hedeflenerek dağıtım yapılmıştır.¹³

1885 yılında Usiriskiy kraya gelen göçmenlere aile başı altı yüz ruble devlet kredisi sağlanmış, ancak 1886-93 yılları arasında kredi iki yüz rubleye kadar düşmüş ve nihayet kaldırılmıştır. Sibiry'a'nın diğer bölgelerinde de krediler, 1889 yılından sonra verilmeye başlanmıştır. Ancak kredi imkânı bulmayan göçmenler, eski yerleşimcilere hizmet edip yerleşim yerleri edinmeye çalışmışlardır. Bu göçmenlerin çoğunluğu gittiği yerleri benimseyip yerleşti ve kalıcı oldular. Demiryolu yapıncaya kadar gidenlerden geri dönenler oldukça azınlıktaydı, ancak Sibir demiryolu ulaşımı kolaylaştırdı ve dönüşler de bu tarihten sonra arttı. Mesela; Tomsk bölgesine yapılan göç 1884-94 yılları arasında kırk üç bin aileden müteşekkildi, bu ailelerden on yıl içinde sadece yedi yüz ellisi geri dönmüştür.¹⁴

Rus Çarlığının Sibiry'a bölgesinde yaptığı 1858 nüfus sayımına göre yerli nüfusun toplamı altı yüz kırk sekiz bindir. 1897 yılında ise yerli sayısı sekiz yüz yirmi iki bine ulaşmıştır.¹⁵ Bölgenin kuzeyinde yaşayan kabileler, yani Nenets, Hanti, Mansi, Çukçi, Evenk, Selkup, Ket ve Yukagirler, avcılık, balıkçılık ve geyik yetiştiriciliği yapıyorlardı. Batı Sibiry'a sakinleri olan Tatar, Altay, Hakas, Tuva ve Buryatlar ise tarım ve hayvancılıkla uğraşıyorlar, ayrıca taşımacılık işlerini yapıyorlardı.¹⁶

19. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Durum

Sibiry'a bölgesinde on sekizinci yüzyıl boyunca en önemli artış sanayi alanında gerçekleşmiştir. Sibiry'a'nın merkezi bölgelerle eko-

¹³ I. A. Gurvich, *Pereseleniya krest'yan v Sibir'*, M., 1889, s. 80.

¹⁴ *İstoriya Sibiri*, C. 3, s. 26.

¹⁵ S.K. Patkanov, *Statisticheskie dannye, pokazyvayushchie plemennoy sostav naseleniya Sibiri, yazık i rody inorodtsev*, Spb., 1912, s. 2-9; Bu rakam içinde 288,600 Buryat, 226,700'ü Yakut, 168,700'ü Altaylı ve Hakasyalı, 64,500 Evenk, 53,000 Sibiry'a Tatarı 27,700 Hanti ve Mansi, 11,750 Çukçi, 9,427 Nenets, 7,300 Koryak ve 1,000 kadar Tofalar, Yukagirler, Nganasan, Enetsler bulunuyordu

¹⁶ *İstoriya Sibiri*, C. 3, s. 78.

nomik ilişkileri artmış, ticaret yollarında bulunan kasaba, şehir ve köyler kısa sürede gelişmiş ve ciddi bir nüfuslara sahip olmuştur. Özellikle Moskova-Sibirya Hattı¹⁷ karadan Moskova'dan Sibirya'ya ulaşımı sağlıyordu. Bölgeye göç, ya zorunla ya da gönüllü olarak gerçekleşiyordu. On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde hükümet Sibirya'da tarımı geliştirmek için önemli çalışmalar başlattı. Tarıma yönelik ilk proje, 1799 yılında Çin sınırına yakın bölgelerde denendi; ayrıca projenin içinde sınır bölgesi nüfus ile de tahkim amacı güdüldü. Senatonun emriyle; askerlikten emekli olanlar köylüler ve suçlular buraya yerleştirildi. Bu plan olumlu bir sonuç vermedi, zira yol çok uzun ve meşakkatliydi. Ayrıca yola çıkan göçmenlerin birçoğu uzun ve çetin yollarda telef oldu veya hedeflerine ulaşmadan geri döndü. Ancak Rusya'nın Sibirya'ya yönelik göç politikası mütemadiyen devam etmiştir. Bu doğrultuda 1806 yılında yeni bir göç kanunu çıkarılarak Tobolsk ve Tomsk valiliklerine Rusya'nın iç bölgelerinden alınarak Orta ve Güney Sibirya'da gönüllü serflerin yerleştirilmesi hususuna dair izin verildi. Yeni göçmenler, beş yıllığına vergiden muaf tutulup kredi almaya hak kazanmıştır. Bu kanuna göre 1813 yılında Tomsk vilayetinin sınırları içine 16,000 serf yerleştirildi. Yine İrkutsk valiliğine ise köylü, emekli askerler ve sürgün olarak bin beş yüz kadar aile yerleştirildi.¹⁸ Zabaykal yani Baykal ardı bölge yerleştirme açısından umulan başarıyı sağlayamadı; zira 1800–19 yılları arasında bölgeye sadece sekiz bin kişi yerleştirilebilmişti.¹⁹

Bütün olumsuz şartlara rağmen bölgede başarılı yerleşimi gönüllü olarak gelen köylü ve madenciler sağlıyordu. Yadrintsev yeni yerleşimcileri ve göçü eserinde şöyle tasvir ediyordu: "*Göçler halk isteğiyle gerçekleşiyor, göçmenler herhangi bir destek almadan yaşıyor. Üç yüz veya dört yüz kişilik karavanlar, Sibirya yollarında ilerliyor sığınacakları*

¹⁷ *İstoriya Sibiri*, C. 2, s. 357; Rusçası; Moskovskiy Sibirskiy Trakt olarak geçer.

¹⁸ *İstoriya Sibiri*, C. 2, s. 357.

¹⁹ Yu. V. Kozhukhov, *Krest'yanakaya kolonizatsiya Vostochnoy Sibiri i pereselencheskaya politika tsarizma v pervoy polovine XIX v.*, Nauchnye doklady vysshey shkoly, Ist. nauki, 1958, № 3, str. 56, 61.

yer yok, onlar gök kubbenin altında bozkırda yapayalnızlar."²⁰ Bu tasvir yapılan göçü ve iskâna mecbur insanları oldukça açık olarak betimlemektedir; bozkırda yüzlerce insan, zenginlik ve bolluk içinde yaşama umuduyla bilmedikleri topraklara doğru yola çıkıyor, birçoğu yollarda kalıyor. Hedefe ulaşanlar ise Rus köy ve kasabaları kurarak bölgeyi değiştiriyordu.

Ayrıca bu karavanlarda sadece köylüler değil zanaatkârlar, tüccarlar, fabrikadan kaçan işçiler vardı, onlar da geleceklerini kulaktan kulağa duydukları zenginlik dolu topraklarda arıyorlardı. Göçmenlerin bir kısmı eski köylerde, bir kısmı ise yeni yapılan köy ve kasabalarda kalıyordu. Sürgün olarak gelenlerin durumu biraz daha farklıydı zira on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında onlar için özel yerleşim yerleri kuruluyor, buralarda ilelebet yaşamıyorlar, cezaları bitince evlerine dönüyorlardı. Devlet, 1830'lu yıllardan sonra bu tür yerleşim yeri yapmaktan vazgeçmiştir.²¹

Sibirya'ya yerleşimde kadınların rolü oldukça önemliydi ancak sürgünler arasında erkekler çoğunluktaydı. Bundan dolayı sürgüne gelenler bölgede kalıcı olamıyorlar, ancak aralarından evlenip aile edinenler burada kalabiliyordu. Sürgünle gelip bölgeye yerleşenler devlet köylüsü olarak kayda geçiyor, zamanla varisleri kendilerini gerçek Sibiryalı olarak kabul ediyordu. Rusya'nın en karışık dönemi olan on dokuzuncu yüzyılda sürgünlerin fazlalığına rağmen yine de özgür insanların sayısı yüksekti. Örneğin; 1840 yılında Tobolsk ve Tomsk valiliklerinde sekiz guberniya bulunuyordu; bu bölgelerde bir milyon üç yüz bine yakın nüfusun içinden ancak altmış yedi bin dört yüz ellisi sürgün kaydını taşıyordu.²²

Rus hükümeti Sibirya İskanı Projesi doğrultusunda 1838–55 yılları arasında bir karar çıkararak toprağı az olan devlet serflerinin bazılarını Batı Sibirya'da iskân etmek istemiştir. Alınan karar doğrultusunda doksan üç bin köylü devletin yardımıyla Batı Sibirya'ya gönderildi. Bu arada izni olamayan fakir köylüler zenginlik ümidiyle

²⁰ Yadrintsev, a.g.e., s. 151.

²¹ *İstoriya Sibiri*, C. 2, s. 359.

²² S. V. Bahrushin, *Ocherki po istorii kolonizacii Sibiri v XVI i XVII vv.*, s. 61.

mütemadiyen gelmeye devam ediyordu. Yerli yetkililer, durmaksızın gelen yeni yerleşimcilere çelişkili tepkiler veriyorlar; bazen hiç muhatap kabul etmeden geldikleri yere geri gönderiyorlar,; bazen ise onları nüfusu artırmak için fabrika ve madenlerde işgücünü temin için kullanıyorlardı.²³

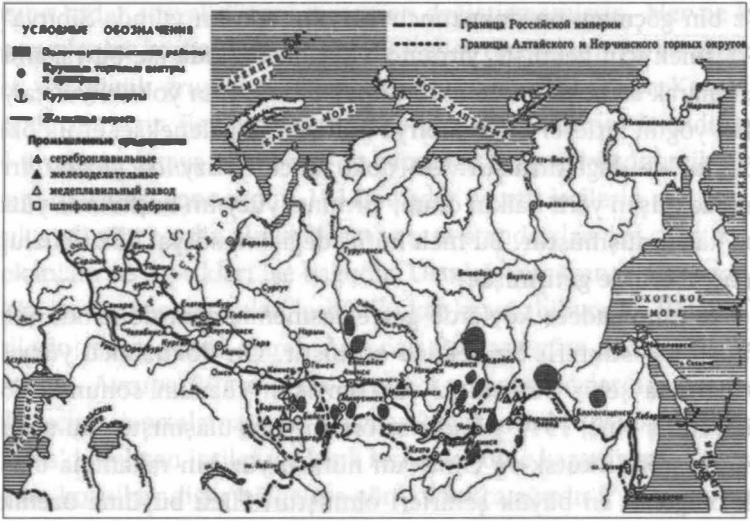
Kırım Savaşı yıllarında yani 1853–56 tarihleri arasında Sibirya'ya göç, gözle görülür bir şekilde artmıştı; bunun birçok sebebi vardı. En görünür sebep ise insanların savaştan daha güvenli yerlere sığınma talebiydi. Özellikle on dokuzuncu yüzyılın 30 ile 40'lı yıllarında Sibirya'da altın madenciliği gelişmeye başlamış bu nedenle işçi talebi artmıştı. Bölgenin altın merkezi gelişen Yenisey bölgesiydi, ancak cazibe merkezi olması çok uzun sürmeyince, nüfus artışı devamlılık gösteremedi. Sibirya'nın nüfusu tabii şartlarına göre gelişmiştir; artış, bazı bölgelerde çok yoğun, bazılarının da ise az olmuştur. Ticaret yollarında nüfus artışı diğer yerlere göre daha hızlı ve yoğundur. Moskova Sibir Karayolu ile Trans Sibir Demir Yolu kenarlarında kurulan kasaba ve köyler hızla gelişmiştir. Bu dönemde Batı Sibirya'da İşim, Kurgan, Yalutorovsk, Tobolsk ve Tümen bölgeleri diğer bölgelerin önünde gelişme göstermiştir.²⁴ Yine on dokuzuncu yüzyılda Kuzey Kazakistan'a daha önce gelip yerleşen Rus Kazak aileleri Rus egemenliğini kabul edince bölgeleri, Stepnoy Kray adıyla Sibirya valiliğine dâhil edilmiştir.

Rusya genelinin nüfusu göz önüne alınınca, on dokuzuncu yüzyıl Rusya Sibirya'sında nüfus oldukça azdır. Hele hele Sibirya'nın kuzeyindeki şehirlerde bu tarihlerde kilometre başına düşen oran iki veya üç kişidir. Doğu Sibirya'da ise en kalabalık şehirler; Açınsk, Krasnoyarsk, Minusinsk, İrkutsk, Verhneudinsk ve Nerçinsk'dir. 1795 yılında yapılan sayıma göre Sibirya'da toplam nüfus beş yüz doksan beş binken 1852 yılında iki milyon yedi yüz on iki bine ulaşmıştır. Bu rakamın içinde yerlilerin sayısı ancak beş yüz seksen üç bindir.²⁵

²³ *İstoriya Sibiri*, cilt 2, s. 361.

²⁴ *Sibir' v sostave Rossiyskoy imperii*, s. 230.

²⁵ *İstoriya Sibiri*, cilt 2, s. 363.

19. yüzyılın ikinci yarısında Sibirya'nın sanayi merkezleri

Kaynak: Tsys' O.P., Zubov V.N. (sost.), Istoriya Sibiri: sbornik kart i metodicheskikh materialov k nim, Nizhnevartovsk, Izd-vo Nizhnevartovskogo gumanitarnogo universiteta, 2009, s. 59.

Batı Sibirya'nın verimli topraklarına yapılan devamlı göçler, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında devletin müdahalesiyle engellenmeye çalışılmıştır. Bu yüzyılın seksenli yıllarda toprak sahiplerinin azalan zenginliği için hükümet bölgeye yapılan göçlere yasal engel koymaya çalışmıştır. İlave olarak diğer bölgelere göç etmek isteyen köylülere de kolaylıklar sağlamaya özen gösterdi. Bu doğrultuda izin alan köylülere yol parası ve kredi verilmiş, göçte oluşabilecek bütün aksaklıkların denetmenliğinden de İçişleri ve Devlet Malları Bakanlığı²⁶ sorumlu tutulmuştur.

Sibirya nüfusunun aşırı bir şekilde artmasının en önemli nedeni ekonomik gelir ve merkezden uzak yaşam şeklidir. Nüfusun en fazla arttığı dönem olan on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyılın başları Avrupa Rusya'sındaki iç sıkıntılar ve fakirliktir. Bu nedenle bölgeye akın eden göçmen nüfusun orijini daha çok Avrupa Rusya'sında yaşayan serflerden oluşuyordu. Yaklaşık bir milyon iki

²⁶ Ministresvo vnutrennikhdel i gosudastvennikh imuşestv

yüz bin göçmen, on dokuzuncu yüzyılın son on yılında Sibiryaya yerleşmek için gelmişti, yirminci yüzyılın başında ise bu rakamlar katlanarak artmıştır. Özellikle Güney Sibir'e tren yolu boyunca yapılan yoğun kitlesel iskân Sibirya nüfusunun geleneksel etnik özelliklerini de değiştirmiştir. On dokuzuncun yüzyılda yüzde yirmi dokuza düşen yerli halkın oranı, yirminci yüzyılın başlarında yüzde ona kadar düşmüştür. Bu hızlı nüfus değişimi sosyal huzursuzluğu da beraberinde getirmiştir.²⁷

Yerleşim sadece köylerde gerçekleşmemiş aynı dönemde şehir nüfusu da istikrarlı bir şekilde artmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında şehir nüfusu iki yüz bin iken yüzyılın sonunda dört yüz yetmiş bine, 1917 yılında ise bir milyona ulaşmıştır. Bu tarihte Vladivostok, İrkutsk ve Omsk'un nüfusu yüz bin rakamına ulaşarak bölgenin en büyük şehirleri olmuştur. Hızlı büyüme özellikle Trans-Sibiryaya boyunca yer alan kasabalarda daha barizdir. Bilhas-sa Kurgan, Omsk, Novonikolayevsk (Novosibirsk), Krasnoyarsk, İrkutsk, Çita ve Vladivostok bu dönemde hızla büyüyen yerleşim yerleridir. Aynı dönemde yeni tren yoluna uzak olan kasabalar eski canlılığını kaybederek gerilemeye başlamıştır.

Ayrıca idari bölümlerin teşekkülü için Sibirya bölgesinin mülki idaresinin yaptığı devamlı değişiklikler de hızlı nüfus artışında neden olarak sayılabilir. Sibirya bölge valiliği 1851'den itibaren doğuda yeni şehirler kurdu; bu şehirler, Trans Baykal ve Kamçatka'ydı. Kamçatka, Primorye Eyaleti içerisinde genişledi ve yeniden teşkilatlandırılarak merkezi Nikolayevsk'ten Vladivostok'a aktarıldı.²⁸ Bölgenin idaresi yeni yerleşim yerlerine göre devamlı yenilenmiştir; örneğin 1882 yılında Batı Sibiryaya eyalet valiliği kaldırılmış, Tobolsk ve Tomsk eyaletleri raporlarını doğrudan St. Petersburg'daki hükümete vermeye başlamıştır.²⁹

1884 yılında Doğu Sibiryaya Valiliği, İrkutsk ve Priamuriye olarak ikiye bölündü. Sibirya'da gerçekleşen yoğun yerleşim 20. yüzyılın

²⁷ *İstoriya Sibiri*, C. 3, s. 79.

²⁸ Naumov, a.g.e., 114.

²⁹ Naumov, a.g.e., s. 132.

başına kadar sosyal düzeni tamamen değiştirmemiştir. Her ne kadar madenler keşfedilse bile ücretli işçiler tüccarların yerini alamamış, en büyük gruplar eskiden olduğu gibi yerli halk ve Kazaklar olarak kalmıştır. Esnafın yerini işçilerin alması, Sibirya'da endüstriyel üretimin ortaya çıkmasını da kapsayan bölgesel ekonomik devrimin oluşması sonucudur. 1917'e kadar ücretli işçilerin sayısı yaklaşık yedi yüz bindir. Bu işçilerin yaşam standartları ise çalıştıkları mekânlara ve yaptıkları işe bağlıdır. Ustalıgı olmayan işçiler sadece tek maaş alırken usta olan işçiler iki kat kazanabiliyordu. Bölgedeki işçilerin maaşı genel olarak Avrupalı Ruslara göre daha yüksekti. Örneğin, Avrupa Rusya'sında yirminci yüzyılın başlarında bir tren yolu işçisinin ortalama aylık maaşı yaklaşık yirmi ruble iken, Trans-Sibirya'da çalışan işçiler yaklaşık kırk beş ruble kazanıyordu. Ancak yaşam koşulları diğer bölgelere göre oldukça ağırdır.³⁰

Sibirya'daki yoğun yerleşim ve nüfusun gelişme eğiliminde olması, Sibirya'nın ekonomik gelişimini hızlandırması için uygun şartların oluşmasını sağladı. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve yirminci yüzyılın erken dönemlerinde taşıma endüstrisi bölgenin ekonomik gelişinde önemli rol oynamıştır. Bu dönemde buharlı nehir gemiler yaygın olarak kullanılmaya başlandı ve Sibirya'nın ulaşımında büyük paya sahip nehirler üzerinde kanallar ve rıhtımlar inşa edildi. Örneğin, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Amur nehrinde elli altı buharlı gemi varken, 1917'ye kadar bu sayı üç yüze ulaşmıştır.³¹

Sibirya Demiryolu

Sibirya demiryolu yapımını, özellikle bölgede gelişen değerli madenleri batıya taşımak amacını güden sanayiciler istemiştir. "Общество Садествипрамışлennosti i Tarrgovle" diye adlandırılan Rus sanayi ve ticaretini destek fonu ve Ural'daki fabrika sahipleri, bu

³⁰ Naumov, a.g.e., s. 132.

³¹ *Sibir' v sostave Rossiyskoy imperii*, s. 231.

projenin en büyük destekçisi olmuştur. Bu demiryolu projesi, dünyadaki lojistik imkânlar açısından Rusları öne çıkarmakla kalmamış, iç barış için de güvenliği sağlayan bir yatırım olmuştur. Aynı zamanda bu yol, Rusları eski ipek yoluna bağımlılıktan kurtararak onlara doğunun zenginliğine ulaşmada en büyük katkıyı vermiştir. Dahası bakir alanlardaki kimyevi ve diğer madenleri, kısaca zenginliği dıştan bağımsız merkeze taşıma görevini de görüyordu. Rusya bir yönüyle bu devasa lojistik hatla Uzak doğuyu Avrupa'ya bağlayacak ve doğudaki üstünlüğünü kalıcı hale getirecek avantaja da sahip oluyordu. Yine iç düzende Sibirya, Orta Rusya, Ural ve çevresi ile Kafkasya Doğu Avrupa kanalıyla Avrupa'ya bağlanıyor, lojistik maliyetin düşmesiyle sanayi ve ekonomiye büyük katkı sağlanması amaçlanıyordu.

Bu devasa yatırım için hem Rusya'da hem de Rusya dışında projeler çizilmeye başlandı. Ancak yabancı ülkelerde yapılan projeler Rus hükümetin projede yabancı ortak istememesi sebebiyle sonuçsuz kaldı ve nihayet 1891 yılının Şubat ayında hükümet yola başlama kararını aldı.³²

Sibirya demiryolu yaklaşık yedi bin kilometre uzunlukta ve gidişli gelişli olacaktı; yol yapımına ise her iki taraftan başlanılacaktı. Yani ekiplerin bir kısmı Çelyabinsk'te işe başlarken bir başka büyük ekip Vladivostok'da işe başlayacaktı. İşe başlama büyük merasimler eşliğinde yapıldı. Projenin en büyük zorluğu, tabii şartların elverişli olmayışıydı. Ayrıca zor şartlarda çalıştırılacak eleman temini de hedefe ulaşmada bir o kadar engeldi. Bu yıllarda demiryolu yapımında tecrübeli iş gücünü bulmak oldukça sıkıntılıdır; zira ray ve yol yapma tekniği oldukça yeni bir teknolojidir. Bu nedenle yetişmiş eleman sıkıntısı çekilmiştir. Ancak eldeki bütün tecrübeli işçiler bölgeye kaydırılarak bu olumsuzluk aşılmaya çalışılmıştır. Projede deneyimli işçiler yanında bölgedeki yerliler, sürgündekiler, Kosaklar ve askerler de kullanıldı.³³ İnşaatin başında yani 1891 yılında çalışan işçi sayısı dokuz bin altı yüz kadarken projenin en hızlı

³² *İstoriya Sibiri*, C. 3, s. 176.

³³ *İstoriya Sibiri*, C. 3, s. 177.

işlediği 1894–95 yıllarında bu rakam doksan bine ulaşmıştı. 1904 yılında ise rakam elli üç bin civarına inmiştir.³⁴ Başlangıçta yedi bin kilometre olarak düşünülen Trans Sibir'in uzunluğu, bitirildiğinde sekiz bin kilometreyi geçmiştir. Yılda altı yüz elli kilometresi dönemin parasıyla bir milyon rubleye mal olan asrın demir yolu projesi, büyüklüğüne rağmen kısa zamanda bitirişiyle de dünyada bir ilki gerçekleştirmiştir.³⁵

Dönemin Rus yazarları bu proje ve altın yol için oldukça sitayişkâr makaleler yazmışlardır. Genel kanaate göre Trans Sibir uzak doğuda yaşayan yerlileri zenginleştirecek, Rus kültür ve medeniyetiyle besleyerek onları çağdaşlaştıracak ve bir üst sınıfa geçirecektir. Mesela, İrkutsk'a gelen ilk tren şehrin yerel gazetesinde şöyle anlatılmıştır: "16 Ağustos 1898'de kültür ve medeniyetin şu ana kadar ulaşamadığı orman, dağ ve steplerimize ilk kez trenin ısıklık sesi ulaştı. Bu durum Sibiryâ için ifadesi zor bir kazanımdır. Eski Sibir artık mazide kaldı. Önümüzde yeni ufuklar var. Ülkemizin yaşadığı bu önemli anı toplumumuzun bütün fertleri kavradı."³⁶

Yol yapımı çok zor şartlar altında gerçekleşmişti; bu zorluğu anlatan bir yazı da *Severnıy Vestnik*'te yer almıştır: "İşçiler yol yapımında bazen dizlerine, bazen de bellerine kadar su içinde çalışmak zorundaydı. İşçilerin üzerinde ince elbiseler, ayaklarında nalınları yoktu. Taygalardaki dayanıklı ve ulu ağaçları kesip çok zor şartlar altında işlerini yaptılar."³⁷

Sibiryâ'nın ekonomisi ve sosyal hayatına etki eden en önemli proje olan Trans-Sibiryâ tren yolunun Çelyabinsk-Krasnoyarsk arası ile Vladivostok-Habarovsk arasındaki bölgeler 1897'ye kadar inşa edildi. 1905 yılında ise Trans-Sibiryâ inşaatının en zor kısmı olan Baykal gölünün güneyi tamamlandı.³⁸ Trans-Sibiryâ tren yolunun inşaatı yan yollarla birlikte yıl yıl yapılmaya devam etmiştir. Ekaterinburg'dan Omsk'a kadar hatlar ve Tayga diye adlandırılan is-

³⁴ V. F. Borzunov, *Proletariat Sibiri i Dal'nego Vostoka nakanune pervoy russkoy revolyutsii*, M., Nauka, 1965, s. 22.

³⁵ *İstoriya Sibiri*, C. 3, s. 179.

³⁶ *Vostochnoe obozrenie*, 1896, no: 96.

³⁷ *Severnıy vestnik*, Spb., 1895, no: 10, s. 9.

³⁸ Naumov, a.g.e., s. 133.

Büyük Sibirya Yolu

Kaynak: <http://img15.nnm.me/6/5/8/c/e/4b5b65f296401ae719063737201.jpg>

tasyondan Tomsk'a olan kısım, 1904'te inşa edilmişti. 1911 yılında Novonikolayevsk'ten Semipalatinsk'e bir hat ile birlikte Barnaul ve Biysk arasında bir şube hattı inşa edildi. Ertesi yıl da Tatarsk ve Kuznetsk arasında bir hat ana hatla ilave edildi. Aynı yıllarda ana Trans-Sibirya hattının Omsk ve Karimsk arasındaki bölümü çift hatla dönüştürüldü. 1916'da Trans Baykal'daki Kuenga istasyonu ile Habarovsk arasında bir hat ve daha küçük bir hat olan Vladivostok'tan Boçkarevo'ya olan kısmın yanı sıra Yurga'dan Kuznetsk, Basın'deki Kolçugino arasında da bir hat inşa edildi. Kuenga ve Habarovsk arasındaki hattın tamamlanmasıyla birlikte daha önce Mançurya'dan geçen rotayı kullanan trenler artık bütün yolculuğu Rus bölgesinin içerisinde yapabildiler. Kolçugino ve Kuznetsk ile Açinsk ve Abakan arasındaki hatların inşaatına ise 1906'da başlandı.³⁹

Trans Sibirya, Sibirya'nın ekonomik gelişmesi için en önemli yatırımlarından biridir; zira bölgenin zenginliklerini etkili olarak Rusya'nın merkezine taşımış, ayrıca hem kuzey hem de geleneksel

³⁹ Aynı yer

güney yollarının etkisini kırarak tek alternatif lojistik özelliğine sahip olmuştur. Bölgenin kışın kesilen ulaşımı, bu yolla beraber deniz yollarına binen yükü hafifleterek yılın bütün zamanına eşit dağıtabilmiştir. Lojistik imkânların artması; yeni endüstrileri ortaya çıkarmıştır: Kömür madenciliği, tren yolu fabrikaları, gemi sanayi, gemi tamirhaneleri, inşaat, kereste işletmeleri ve balıkçılık bölgede hızla gelişmiştir. Elektrik santralleri inşa edilerek enerji alanında altyapı kurulmuş, altının yanında hemen hemen bütün madencilik dalları bölgede gelişmiştir. Tren yolu inşaatının temeli kömür madeni üzerine bina edilse de zamanla çeşitlilik ve zenginlik artarak devam etmiştir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Sibirya'nın en büyük kömür madenleri Suçan ve Kuznetsk'de bulunuyordu. 1895'te yirmi bin ton olan kömür üretimi, 1917'de iki milyona ulaşmıştır. 1912 yılında Kuznetsk bölgesi kömürlerini işletmek için 'Kopi Kuz' anonim şirketi kurulmuştur; bu yüzyılın en büyük kömür madeni üreticisi olarak faaliyete geçen şirket, aynı zamanda piyasanın belirleyicisi olmuştur. Ayrıca tren yoluna ilave olarak lokomotiflere ve vagonlara servis sağlayan büyük istasyon ve tamir alanları hızlıca kurulmuştur. Bunların en büyükleri; Omsk, Novonikolayevsk, Krasnoyarsk, Çita, Irkutsk ve Vladivostok'ta bulunuyordu. Birinci Dünya Savaşı esnasında Vladivostok'ta vagon üreten bir fabrika inşa edildi. Sibirya'daki en büyük işletmeler bu endüstri ile bağlantılıydı ve beş binden fazla işçiyi istihdam ediyordu.⁴⁰

Deniz ulaşımını sağlayan nehirler üzerinde imalat ve tamirat için tersaneler inşa edildi. Bunların en büyükleri Omsk, Krasnoyarsk, Listveniçnayna ve Sretensk'te bulunuyordu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Uzak Doğu Gemi Tamir Fabrikası, Doğu Sibirya eyaletinin finansmanı ile Vladivostok'ta inşa edildi. Bu Sibirya'daki en büyük endüstriyel işletmeydi ve beş bin işçiye iş imkânı sağlıyor ve tamirin yanında gemi makineleri üretiyordu.⁴¹

⁴⁰ Naumov, a.g.e., 134.

⁴¹ *Sibir' v sostave Rossiyskoy imperii*, s. 237.

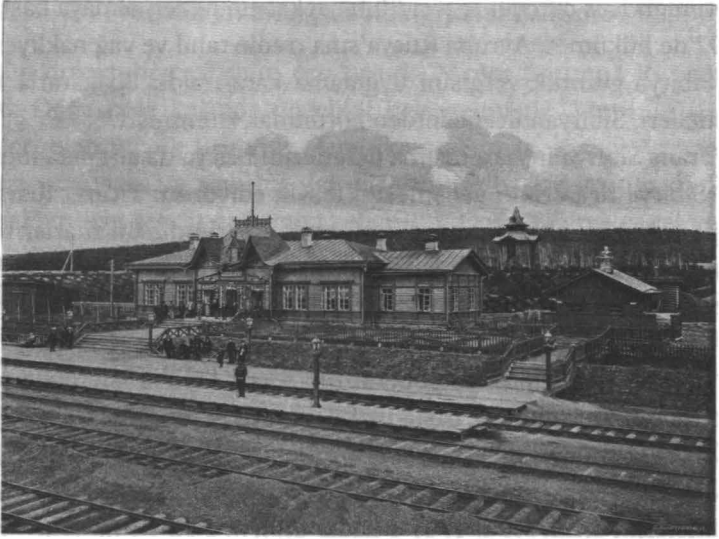

Büyük Sibirya Yolu

Kaynak: <http://s009.radikal.ru/i308/1108/c9/01299b8648f2.jpg>

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında, Sibirya ekonomisinin lideri konumunda olan tarım daha da gelişti. Bu süreç içerisinde köylü tarafından kullanılan ekilmiş alan önemli oranda artış gösterdi. Büyük köylü yerleşiminin gerçekleştiği on dokuzuncu yüzyılda tarım alanları yirmi milyondan kırk altı milyon desyatine ulaştı. Buna ek olarak Sibirya topraklarında bir milyon desyatinden fazla özel mülkiyet oluştu ve ayrıca bunlar çoğunlukla tarımsal üretim üzerinde olumlu etki yaptı. Bölgenin tarıma uygun zirai bölgeleri; Sibirya'nın batısındaki Kazak bozkırlarına komşu ormanlık steplerdeki Altay, Yenisey'deki Minusinsk havzası ve Blagoveşçensk'e bitişik olan alanlardı. Bu bölgeler Sibirya'nın tahıl ambarına dönüştürüldü ve sanayi inkılabının en önemli dayanağı oldu.⁴²

⁴² Naumov, a.g.e., s. 136.

Açinsk istasyonu

Kaynak: <http://humus.livejournal.com/2154688.html>

Trans Sibirya'nın inşası, yeraltı madenlerinin çıkarılmasını ve dünyaya pazarlanmasını kolaylaştırmış, taşıma maliyetlerini düşürerek Rusya'yı maden sektöründe önemli devletlerden birisi yapmıştır. Özellikle altın madeni sektöründe Rusya, Trans Sibirya Demiryoluyla birlikte büyük bir atılım gerçekleştirmiştir. Altın çıkarma endüstrisinde iki anonim şirket olan Rusya Altın Madencilik Şirketi ile Lena Altın Madencilik Şirketi'nin Lenzoto adıyla birleşmesi Sibirya'yı sahada daha da güçlü hale gelmiştir. Çok geçmeden Lenzoto, İngilizlerin en büyük altın şirketiyle ortaklık yaparak Lena Goldfields adını alarak altın piyasasında en büyük olmuştur.⁴³

Canlı hayvan yetiştirmedeki gelişmeler, gerçekten uzman işi olan yağ üretiminin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Rusya'nın yağ üretilen bitkilerinin yüzde ellisinden fazlası Sibirya'da yetiştiriliyor ve Sibirya yağı Rusya'nın yağ ihracatının yaklaşık yüzde doksanını karşılıyordu. Trans Sibirya Tren Yolunun inşaatından sonra, ucuz Sibirya zirai

⁴³ Naumov, *a.g.e.*, 134.

üretimleri Rus çiftçiler için ciddi bir rekabete neden olmaya başladı. 1897'de hükümet, Avrupa Rusya'sına trenle tahıl ve yağ nakliyesinde Sibirya gümrük vergisini uygulama kararı aldı. Bu kararla Rus üreticileri, Sibiryalı üreticilerden korunmak istenmişti.⁴⁴

Trans Sibirya inşaatı taşıma ücretlerini beş ya da altı defa indirerek Sibirya ticaretinin gelişmesini teşvik ediyordu. Ticaret fuarları, değiş tokuş ve alım satım için en uygun yerlerdi. Bu fuarların en büyüğü ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarında bütün Rusya'daki en önemli ikinci fuar olan İrbit fuarıydı. 1870-80'lerde İrbit fuarının yıllık cirosu kırk ila altmış milyon rubleye ulaşmıştı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki kooperatif hareketi Sibirya işletmelerinde yeni bir model olmaya başladı. Kooperatifler en geniş sınıf olan köylüler arasında rağbet görüyordu; onları eksik oldukları alanlarda destekleyerek rekabetçi hale getiriyor, büyük şirketler karşısında ezilmelerini önliyordu. 1917'e kadar Sibirya'daki çiftliklerin yüzde seksen üçü kooperatif sistemine dâhil olmuştu.⁴⁵

19. yüzyılın sonlarında Sibirya'nın sosyal yaşantısında köklü değişikliklerin olduğu görülebilir. Sibiryalı yerliler, iş ve geleneksel yaşamda yeni aletler kullanmaya başladılar; silahlar, balık ağları, büyük zıpkınlar avcılığa dâhil oldu. Günlük hayatları, komşuluk ilişkileri, yeme alışkanlıkları geleneksel olmaktan uzaklaşıp değişti; Rus kıyafetleri, evler, buhar banyoları, kilise, dinî ritüeller, tütün ve içki sosyal hayatlarının bir parçası haline gelince farklılaştılar. Diğer taraftan, devletin iyi vatandaşlık üzerine kurduğu asimilasyon faaliyetlerine maruz kalarak özellikle şehirlerde kimliklerini kaybettiler. Sosyal hastalıklar diye adlandırılan kötü alışkanlıklar aralarında yayılmaya başladı. Cinsel hastalıklar, alkolizmin yanı sıra çiçek virüsü salgını bu dönemin en bariz hastalıkları olarak öne çıktı.⁴⁶

⁴⁴ Naumov, *a.g.e.*, s. 137.

⁴⁵ *Sibir' v sostave Rossiyskoy imperii*, s. 238.

⁴⁶ Naumov, *a.g.e.*, s. 140.

19. Yüzyıl Sibirya'sında Siyasal Durum

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında “Amur Sorunu” Rusya’nın Uzak Doğu politikasında öncelikli hale gelmişti. Dünyanın süper güçleri olan Büyük Britanya, Amerika ve Fransa, Kuzey Asya kıyılarına ve Alaska’ya açık bir ilgi göstermeye başladılar. Bu da Rus toprakları için tehdit anlamına geliyordu. Doğu Sibirya genel valisi olan N. N. Muraviov⁴⁷, Rus menfaatlerinin korunması için Amur gölünün doğal bir sınır olduğuna inanıyordu ve bununla alakalı olarak şöyle diyordu: “*Kim ki Amur’un sol kıyısına ve ağzına sahip olmuşsa, aslında Sibirya’ya sahip olmuş demektir.*”⁴⁸ 1848 senesinde Muraviov, Rus imparatoru I. Nikolas’a “*Amur’a etraflı bir şekilde yayılmak ve oraları keşfetmek*” teklifinde bulundu. Muraviov, Nikolas’ın cevabını beklemeden Teğmen G. İ. Neveslkoy’e⁴⁹ Amur’u keşfetme emrini

⁴⁷ *Nikolai Nikolesvich Muraviov-Amurskli*: (1808–1881) Asil bir ailede doğdu. Rusya’da Peyjis Kuvveteri (Corps of Pages) ismiyle bilinen ayrıcalıklı bir askeri okuldan mezun oldu. Askeriyeye hizmet etti. 1828–29 Türk-Rus savaşı, 1830–31 Kafkas Savaşları ve Polonya İsyanının bastırılmasında görev aldı. 1844–47 yılları arasında Tula eyaletinin valisi oldu. Liberal görüşlere sahipti. Tula Meclisi’nin köleliği kaldırma teklifini destekledi. 1847–61 seneleri arasında Doğu Sibirya genel valisi idi. 1849–55 seneleri arasında gerçekleştirilen Amur Seferlerini yönetti. Bu seferler Rusya’nın Amur Nehri civarındaki bölgeleri işgaline zemin hazırladı. Doğu Sibirya’nın keşfine ve güçlendirilmesine katkı sağladı. 1853–55 Kırım Savaşı sırasında Sibirya’nın Pasifik kıyılarını İngiliz ve Fransızlara karşı savundu. 1855 senesinde Amur’un sol kıyısını Rusya’ya bırakan Aigun anlaşmasını Çin ile imzaladı. Bu başarısı üzerine Amur Kontu titrini ikras etti. Blagoveshchensk şehrini kurdu ve Trans-Baykal ve Amur Kazak Ordularını oluşturdu. 1861’de emekli oldu. Ayrıntılı bilgi için bakınız, A. cl. Alekseev, *Nikolay Nikolaevich Murav’ev, Pervoprophodtsy: sbornik*, M., 1983, s. 162-229.

⁴⁸ Naumov, a.g.e., s. 141.

⁴⁹ *Gennadil İvanovich Neveskoi*: (1813–1876) Asil bir ailede doğdu. Deniz Harb okulundan mezun olup donanmada görev aldı. 1847–49 yılları arasında Baykal isminde askeri ikmal gemisine kaptanlık etti. Kronstadt ve Petropavlosk-Kamchatskii bölgeleri arasında seferler yaptı. 1848–49 yıllarında Amur Nehri ağzını ve komşu bölgelerini Doğu Sibirya valisinin emri üzerine keşfe çıktı. Bölgedeki stratejik keşifleri gizli askeri sırlar olarak saklandı, Ruslara Kırım Savaşı sırasında faydası oldu. 1849–1855 yılları arasında geniş Amur Seferi’ni idare etti. 1853 senesinde Sakhalin Adası’nda ilk Rus yerleşim birimini kurdu. 1854 senesinde Amur Nehri ağzında Nikolevsk Amur Limanı’nı inşa etti. 1855 senesinde Rus askeri birlikle-

verdi. 1849'da I. Nikolas, Amur meselesi için özel bir komisyon kurmuştur ve 1851'de bölgenin ele geçirilmesi için Neveslkoy görevlendirildi, aynı zamanda İmparator Nikolas, Trans Baykal için elli bin askerden müteşekkil Rus-Kazak ordusunu kurmuştur.⁵⁰ 18 Ağustos 1854'te Amiral Price tarafından komuta edilen İngiliz-Fransız birlikleri altı gemi, iki yüz otuz altı 236 top ve yaklaşık iki bin asker ile Amur Limanı muhasara altına aldı. General V. S. Zavoyko⁵¹ komutası altında Rus birlikleri ise bin asker, doksan dört toptan oluşuyor; Aurora isimli firkateyn ve küçük savaş botları da orduya destek veriyordu. 20 Ağustos günü İngiliz-Fransız destek kuvvetleri bölgeye iletildi, fakat gösterilen mukavemet ile bu saldırı savuşturuldu. 24 Ağustos günü İngiliz-Fransız birlikleri Petropavlovsk-Kamçatka üzerine tesirli bir saldırı daha gerçekleştirdi, ancak yenildiler ve bölgeden 27 Ağustos'ta çekilmek zorunda kaldılar. Bu zafer Rusya'nın Batı karşısında kazanımlarını kolay kolay geri

---

rini ve sivil nüfusunun Petropavlovsk-Kamçatski bölgesinden Amur'a tahliyesinde vazife aldı. Daha sonra Amur Seferi sırasındaki liderliği ve sıradışı coğrafi keşifleri sebebiyle tuğamiralliğe terfi etti. (Daha sonra koramiralliğe ve amiralliğe de terfi edecektir.) Ayrıntılı bilgi için bakınız, E. V. Gonsoyich, *Nikolay Nikolaevich Murav'ev, graf Amurskiy i admiral Gennadiy Ivanovich Nevel'skoy*, Istoriya Amurskogo kraya: *kak russkie zavladeli Amurom i kak na nem utverdilis'*, Blagoveshchensk, 1914, s. 88-129.

⁵⁰ Naumov, a.g.e., s. 142.

⁵¹ *Vasilli Stepanovich Zavoiko*: (1809–1900) Deniz Harb okulundan mezun oldu ve donanmada görev aldı. 1820 yılında Türklere karşı Navarin savaşında güverte subayı olarak savaştı. İki farklı deniz seferinde vazife aldı. 1840-49 yılları arasında bir Rus-Amerikan şirketinde Okhotsk Denizi üzerinde Aian Limanı'nı inşa vazifesinde bulundu. Daha sonra buranın işletmesini yürüttü. 1849 yılında Kamçatka askeri valisi olarak atandı ve tümgeneral rütbesine terfi ettirildi. 1854 senesi Petropavlovsk-Kamçatski savunmasını komuta etti. Mevziler ve topçu bataryaları onun komutası altına inşa edildi. Bizzat bölgeye yapılan İngiliz-Fransız hücumlarına karşı savunma operasyonlarını yönetti. 1855 baharında Petropavlovsk garnizonunun ve sivil nüfusun Amur ağzına tahliyesini yönetti. 1855 senesinde Sibirya'nın Pasifik kıyısında Rus askeri birliklerine kumandan olarak tayin edildi. Nikolaevsk Amur Limanı'nın inşasını ve muhkem hale getirilmesini yönetti. 1856 senesinde St Petersburg'a gönderildi ve koramiral rütbesine terfi etti. 1874 senesinde amiral oldu. Ayrıntılı bilgi için bakınız, *Russkiy biograficheskiy slovar: v 25 tomakh*, SPb., 1897, T. 7: Zhabokritskiy — Zyalovskiy, s. 147-148.

vermeyeceğine örnekti ve Uzak doğuda kalıcı olduğunu da Batıya göstermişti.⁵²

Kırım Savaşı, Sibirya kıyılarının ciddi bir savaş tehdidi karşısında ne kadar savunmasız olduğunu göstermiş ve bu durumun ancak Amur meselesinin çözülmesi ile halledilebileceğini açık bir şekilde ortaya koymuştu. Aynı zamanda 1858 Mayıs'ında Muraviov, Mançur valisi General I. Şan'a Amur'un sol yakasını Rusya'ya terk etmesi ultimatomen vermiş ve aralarında Aygun anlaşmasını imzalamışlardır. Bu anlaşmaya göre Amur nehri boyunca Rus-Çin sınırı belirlenmiş, Amur'da ve onun kolları olan Ussuri ve Sungari'de sadece Rus ve Çin gemilerinin seyahatine izin verilmiştir.⁵³

İki sene sonra yapılan Pekin anlaşması, Rus-Çin sınırının Sibirya bölgesindeki hududunun belirlenmesi sürecini tamamladı. Bu anlaşma, Sibirya'nın uzak doğu bölgesi ile Tümen nehrinin kıyısındaki bayırlık bölgeyi ve buranın Japon denizine kadar olan kısmını Rusya'ya bırakıyordu. Ayrıca Yenisey bölgesinin batı sınırını İrtiş'den Tiyan-Şan dağına kadar sınırlandırdı. Ayrıca Rusya, Çin sınırı boyunca vergisiz serbest ticareti de sağlamıştır.⁵⁴

Amur meselesinin başarılı bir şekilde çözümü neticesinde Rusya, yerleşime müsait olan Sibirya'da yeni bölgeler elde etti ve bu bölgeleri aktif bir şekilde keşfe başladı. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, bölgede kürk kaynaklarının tükenmeye başlamasına karşın maden yatakları henüz keşfedilmemişti. Yine 1867 yılında Alaska, ABD'ye yedi milyon iki yüz bin dolar karşılığında satıldı. Aynı zamanda bu satış, ABD'nin Sibirya'ya yönelik genişleme tehdidini geçici olarak ortadan kaldırmıştı.⁵⁵ 25 Nisan 1875'te Rusya ve Japonya St. Petersburg'da sınır belirleme meselelerini halleden yeni bir barış anlaşması imzaladılar. Bu anlaşmaya göre Rusya, Sahalin adasının, Japonya ise Kuril adalarının tamamına sahip oluyordu. Buna ek olarak, Japon tüccarlar Rusya ile ticarette imtiyaz sahibi

⁵² Naumov, *a.g.e.*, 144.

⁵³ *Sibir' v sostave Rossiyskoy imperii*, s. 240.

⁵⁴ Naumov, *a.g.e.*, s. 146.

⁵⁵ Naumov, *a.g.e.*, s. 147.

olmuştur. Yirminci yüzyıl başlarında Rus-Japon ilişkilerinde Mançur ve Kore bölgelerine hâkim olma meselesi sebebiyle anlaşmazlıklar çıkmıştır. Anlaşmazlıklar büyüyünce Japonya Doğu Sibirya'ya saldırmış ve 1904–1905 Rus-Japon savaşının başlamasına sebep olmuştur. Bu savaşların etkisi daha çok Rusya Sibirya'sında olmuş ve birçok Sibirya sakini savaşlarda yer almıştır. 23 Ağustos 1905 tarihinde iki taraf, Portsmouth Barış Anlaşması'nı imzalamışlar ve sınırlarını yeniden belirlemişlerdir. 1911 senesinde Moğolistan'da Çin hükümetine karşı ayaklanmalar başlayınca Rusya, Moğolistan'ın bağımsızlığını tanıyarak Moğolistan'ı koruma altına almış ve gelişmeler neticesinde o zamana kadar Pekin kontrolü altında olan Tuva bölgesi Rusya topraklarına dâhil edilmiştir. Uranhay adını alan Tuva'da Rusların ilk yerleşim yeri Belotsarsk şehri olmuş ve yaklaşık on bin Rus bu bölgeye yerleştirilmiştir.⁵⁶

⁵⁶ Yu.N. Plekhanova, *Tuva ot perepisi do perepisi*, Materialy zaочноy konferentsii k 200-letnemu yubileyu rossiyskoy statistiki, s. 26-34.

SİBİRYA KÜLTÜRÜ VE DİNİ HAYATI

Sibirya'da Kitabî Dinler: Hristiyanlık ve İslam

Rus kilisesi hem Sibirya'nın keşfinde hem de Rusların bölgeye yerleşiminde çok önemli bir role sahiptir. Bu önemli ve özel görevi Ortodoks inancın misyoneri olan din adamları, yeni yerleşimcilerle birlikte özenle yerine getirmiş ve Rusların kültür ve medeniyetinin bölgede baskın olmasını sağlamışlardır. Sibirya istilasını konu edinen ilk Rus kaynakları, yeni topraklar arayışının temelinde yatan muharrik sebebi, Hristiyanlığın yeni topraklara yayılması olarak aktarmışlardır. Fakat daha sonraki araştırmacılar, asıl önemli etkinin geniş arazilerde bulunan yer altı ve yer üstü kaynakları olduğunu açıkça yazmışlardır. İstilanın başladığı dönemde Sibirya, Naumov'un aktarımıyla kaynaklarda şöyle ifadesini buluyordu: *"İnsanlar birbirlerine ihanet ediyorlar, şoursuzlar ve karşılığı olmadan savaşıyorlar. Yozlaşmış vergi toplayan devlet görevlileri paganları aldatarak dolandırıyor, çiftler kilise ve dini nikâh olmadan evleniyor. Kosaklar, Rusların ve paganların kızlarını hanımlarını zorla veya hileyle kaçırıyor, onlarla günahkâr şekilde vaftiz olmadan birlikte yaşıyorlar. Yine onlar kadınlarına tıpkı bir köle gibi davranıyor, onları satıyor, kiraya veriyor, çılgınlar ve her şeyden bihaber körler gibi şehvetle davranıyorlar. Bazen anne, kız kardeş ve kendi kızlarına da bu muameleyi hoş görüyorlar ki; bu davranış biçimi pagan yerli halkların bile görmediği ve duymadığı bir iğrençliktir."*¹

Kipriyan Starorusennikov ilk Sibirya başpiskoposu olarak bu şartlar altında göreve başlamıştır. Bölgede ilk piskoposluk, 1620 yılında Tobolsk'ta kurulmuş, 1668 yılında yeniden düzenlenerek

---

¹ Naumov, a.g.e., s. 80.

metropolit² seviyesine yükseltilmiştir.³ Piskoposluk on yedinci yüzyıl boyunca üç ana amaç üzerinde faaliyet göstermiştir. Bunların ilki ve en önemlisi Hristiyanlığın yerel kabileler arasında yayılmasını sağlamaktır. İkinci amaç, bölgeye yerleşen Hristiyanların dini ihtiyaçlarını karşılamak; sonuncusu ise, nüfusu dinamik tutarak gerekli moral üstünlüğü canlı tutmaktır. Ortodoks kilisesinin ana görevi Sibiry'a'da Hristiyanlığın yayılmasını temin etmektir. Ancak bölgeye gelen çok deneyimli ve yetenekli misyonerlere rağmen bu yüzyılda Hristiyanlık yeterli gelişmeyi sağlayamamış, yerel halkta karşılık bulamamıştır. Bu gerçeğe en temel gerekçe olarak şüphesiz tıpkı Orta İdil havzasında olduğu gibi misyonerlerin yerel dilleri bilmemesi gösterilebilir.⁴ Ancak misyonerler, bölgenin etnografik haritasını çıkartmışlar, yerel halkın adet ve geleneklerini kayıt altına alarak Sibiry tarihine ait çok önemli verileri tarihi kaynaklar arasına kazandırmışlardır.

Rus kilisesinin bu yüzyılda görünen ve göze çarpan en önemli faaliyeti yeni kazanılan topraklar üzerinde kiliseler ve manastırlar yapmasıdır. Rus tarihçileri, göç veya zorla iskân edilmek suretiyle bölgeye gelen yeni nüfusun dinî ihtiyaçlarını karşılamayı, bu yeni inşa faaliyetine gerekçe olarak kaydetmişlerdir. Ancak bu faaliyetin hiç şüphesiz bir başka nedeni gelenlerin bu toprakları bir daha bı-

² Rus Çarlığı dini idaresinin yönetmi için bakınız; İ. Topsakal, *Misyoner Kaynaklara Göre Rus Çarlığı ve Türkler, 1552-1917*, İstanbul 2009.

³ Kipriyan Starorusennikov doğumu bilinmiyor, ölümü 1635: Sibiry'a'nın ilk piskoposudur, ancak gençliğine ait herhangi bir kayıt tutulmamıştır. 1611 yılında Novgord şehrinde metropolit olarak göreve başlamıştır. 1620 yılında Sibiry bölgesinin piskoposu olarak, yerli halkların Hristiyanlaştırılması, balıkçılık ve tarımda geliştirilmesi projelerinin yanında birçok manastır kilise yapımını sağlamıştır. Yermak'ın ordusundan geriye kalanların bilgilerini tutarak Sibiry hakkında birinci el kaynaklık edecek ilk belgeleri tarihçilere bırakmıştır. 1622 de Moskova geri çağırılmış, 1625 yılında Kuritskiy metropoliti olarak göreve yeniden atanmış, iki yıl burada kaldıktan sonra yeniden Novgord metropoliti olarak göreve başlamıştır. Kipriyan 1635 yılında ölmüştür. Naumov, a.g.e., s. 80

⁴ Geniş bilgi için bakınız; İ. Topsakal, *Misyoner Kaynaklara Göre Rus Çarlığı ve Türkler*, İstanbul 2009.

rakmama niyetini taşımalarıdır. On yedinci yüzyılın sonlarında bölgede iki yüze yakın kilise ve otuz yedi manastır vardı.⁵

Yine birçok erken ve çağdaş Rus tarihçisine göre bölgenin kültürel ve ahlaki gelişiminde kilisenin önemli rolü olmuştur. Ancak Sovyet dönemi tarihçileri bu görüşü eleştirerek Çarlık döneminde özellikle feodallerin ve kilisenin Sibiry'a'yı sömürü bölgesi olarak gördüğünü iddia ederler.⁶ Bölgede görev yapan papazlar verdikleri vaaz ve nasihatlerle ahlakın yüceltilmesini, ilim ve irfanın toplumda değer görmesini temine çalışmışlar, açtıkları kilise ve manastır okullarına bölgede yaşayan yerlilerin çocuklarını alarak burada Hristiyanlık eğitiminden geçirmişler, bu arada birçoğunu da vaftiz etmişlerdir.⁷

Yine bu yüzyılda Tobolsk'ta bir piskoposun evinde Hristiyan kültürün ne kadar büyük ve zengin olduğunu göstermek amacıyla Sibiry'a'nın ilk kütüphanesi açılmıştır. Bu ilk kütüphanede yalnızca yetmiş yedi eser vardı. Bu eserlerin arasında sadece dinî eserler değil tıp, tarih ve alfabe kitapları da bulunuyordu. Yine bu dönemde kilise bölge halkına şirin görünmek için halka kaba davranan askeri sınıfa karşı yerlileri koruyor, aşırılıklara aleni olarak itiraz ediyordu. Nitekim bu yüzyılda bölge papazlarının, askeri yöneticilerin bölgede yaptıkları aleni işkencelere dair raporlarını hükümete bildirdiklerini, günümüze ulaşan belgelerden biliyoruz. Bu şikâyetlerin birçoğu kilise yoluyla Moskova'ya ulaştırılmış. Bu durum bölge hakkında sair bilgilerin içeriğini kilise arşivinde bulmayı mümkün kılmıştır.

Bölgede inançları gereği ahlaksız olarak yaşadığı ileri sürülen yerli halkın, kilise tarafından yüksek ahlak ve erdemle donatılması projesi, aslında ekonomik faaliyetlerle paralel gelişmiştir. Yani kilise bölgeye hâkim olan yeni ekonomik politikanın bir parçası haline gelmiştir. Bununla birlikte birçok manastır ve dinî yapı inşa ederek bölgedeki en verimli toprakların da yeni sahibi olmuştur. Rus toprak hukukunda Çarın arazisi anlamına gelen "tsarkiye daçı", yeni gelen

⁵ Naumov, *a.g.e.*, s. 80.

⁶ *İstoriya Sibiri*, C. II, s.17-19.

⁷ Naumov, *a.g.e.*, s. 80

Rus köylülerin yerleşim yeri olmuş, kilise arazileri de bu kapsamda ele alınmıştır. Manastır papazları özellikle Rusya'nın kuzeyindeki fakir Rus köylüleri yeni, verimli ve geniş toprakları sürme, onları işleme vazifesine davet etmiş, bu bölgelerin kalkınması ve Rus köylülerinin fakirlikten kurtulmalarını istemişlerdir. Bu çerçevede daha on yedinci yüzyılın sonlarında İrkut Manastırı, İrkut nehrinin havzasında Vvedenskaya ve Baklaşinkaya tarım merkezleri; Belaya nehrinde Bodoşkaya tarım merkezini kurmuş; Baykal gölü havzasında da Usoliye tuz tesislerini inşa etmişti. Sibirya manastırlarının çok çeşitli üretim tesisleri vardı; en önemlisi belki tarımdı ancak, inşaat, tuz çıkarma, küçük ölçekli üretim, dericilik, maden işletmeciliği gibi sektörlerde de faaliyet gösterdiler. Sibirya toprakları başlangıçtan beri Rusya'nın en büyük tarım çiftlikleri, hafif endüstri ve inşaat sahası olarak kayıtlarda geçmektedir.⁸ Sonuç olarak, on yedinci yüzyılda Sibirya'nın içinde bulunduğu durum, ilk istila edilen toprakların üzerindeki yerleşimin düzenlenmesi, bölgenin demografisindeki değişim ve toplanan yasak verginin miktarıyla özetlenebilir.

Sibirya'ya İslam'ın Gelişi ve Yayılışı

Sibirya'da İslam'ın yaygınlaşması on dördüncü yüzyılın sonundan başlayıp on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar sürmüş ve bu yayılış iki kanal vasıtasıyla gerçekleşmiştir: Bunlardan ilki Nakşibendi tarikatına bağlı Buharalı dervişlerin faaliyetleridir ki bu dervişler sadece hizmetle bölge halkına kendilerini sevdirmiş ve kabul ettirmişlerdir. Yayılıştaki ikinci etken ise Kazan Hanlığı'na mensup olup tarihi coğrafyada küçükten büyüğe saygı gören yetişmiş din adamları sınıfıdır ki; bu sınıf ayrıca tüccardır ve evleri de küçük birer mekteptir. Bilhassa Küçüm Han zamanında Sibirya Hanlığı'nda yaşayan Türk boylarının birçoğu İslam'ı kabul etmiş, Küçüm Han'la beraber Rusların gönderdiği Yermak ve ordusuna karşı yarım asır mücadele etmişlerdir.

⁸ Naumov, *a.g.e.*, s. 81.

Kazan Üniversitesi profesörü Nikolay Katanov'un Tobolsk Müzesi'nde bulunan eski bir el yazması olan *Şecere*'ye dayanarak ileri sürdüğü İslam'ın Sibiry'a'ya daha erken ulaştığı görüşü, Sibiry'a'nın 1394-95 yıllarında Buharalı Şâh-ı Nakşibend'in görevlendirmesiyle bölgeye gelen şeyhler tarafından Nakşilik vasıtasıyla İslamlaştırıldığı yönündeki düşünceyi daha da eskiye götürmüştür. Bu teoriyi ileri sürenler İslam'ın Sibiry'a'da daha eski olduğunu şu gerekçelerle savunmaktadır: İlk olarak 1394 yılında Bahattin Nakşibend hayatta olmayıp, daha önceki bir tarihte vefat etmiştir. Ayrıca Buhara bu dönemde Timur'un egemenliği altında iken *Şecere*'de başka bir hükümdarın ismi geçmektedir. Son olarak on dördüncü yüzyılın sonunda Sibiry'a zaten Müslümandır ve Altın Ordu'ya tâbidir. Bu teoriyi savunanlara göre Sibiry'a'da İslam, on üçüncü yüzyılın birinci yarısında kabul edilmiş; dervişler ise Mevlana Celaleddin Rumi'nin babası Muhammed Bahaeddin Veleddin tarafından gönderilmişti.¹⁰ Yine bu görüşte *Şecere*'nin Sibir Hanlığı'nın başkenti Çimgi-Tura'dan bahsetmediğine de işaret edilmektedir. Zira dervişler on dördüncü yüzyılda gelmiş olsaydı, başkent olan Çimgi-Tura'yı mutlaka görmeleri gerekirdi. Ancak başka bir yolu takip ederek İşim nehri boyunca İrtiş'e çıktılar. O zamanlar İşim nehrinin ağzında Sibiry'a Türklerinin eski başkenti olan Kızıl Tura kalesi bulunuyordu. Kalenin kalıntıları günümüzde Omsk bölgesinin kuzeyindeki Krasnoyarska köyünün yanında bulunmaktadır.¹¹ *Şecere*'nin satırlarında dervişlerin gömüldüğü yerler ve silsileleri de açıkça ifade edilmektedir. Sibiry'a Tatarlarının 'astana' adını verdiği türbelerin neredeyse tamamı Tümen ve Omsk bölgelerinde bulunmaktadır;

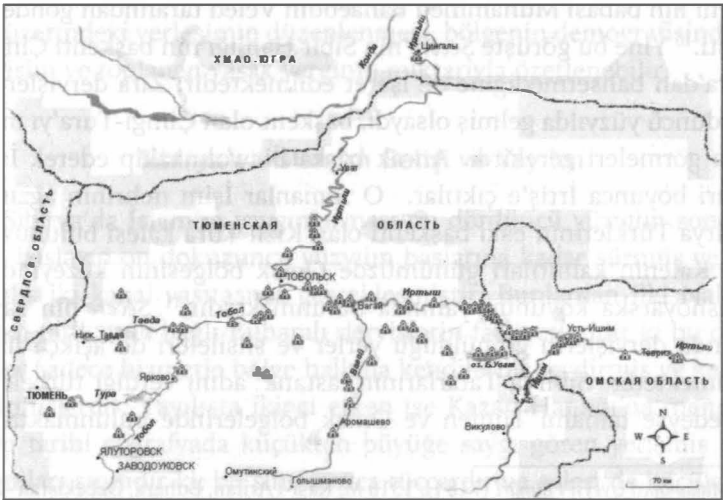
* *Muhammed Uveysi'l Buhârî* (718 H/1318 M, Kasr-ı Arifan, Buhara, Özbekistan - 791 H/1389 M, Kasr-ı Arifan), Nakşibendi tarikatının isim babası, büyük mutasavvıf evliya. Şâh-ı Nakşibend veya Bahaddin lakabları ile anılır. Silsileyi sadat'te Muhammed Baba Semması ile Seyyid Emir Külal'ın talebesidir.

¹⁰ K. Kabdulvahitov, *İslam prishel v Sibir' ran'she, chem predpolagalos'* (31 Ocak 2012), <http://www.islamnews.ru/news-111101.html>, 08.02.2017.

¹¹ Aynı yer. "Adı geçen dervişler İşim nehrinin ağzından İrtiş'e kadar dağıldılar... İrtiş halkı ... kalabalıktı... onların husumetinden dolayı 360 derviş şehit oldu, kimisi kırdı, kimisi suda, kimisi bataklıkta... kalan 60 derviş şayan-ı hürmet Buhara'ya döndüler..."

bunlardan yalnızca birisi Hanti-Mansi özerk bölgesindedir. Tarihi en eski astanalar, İşim'in ağzında bulunan Ullı-Buryan (Törmityaki) köyündedir. Buradan İrtiş'e çıkan dervişler kuzeybatıya yönelerek su yolunu takip etmiş ve su yolu bitince orman ve bataklıklara doğru ilerlemişlerdir. Astanadaki isimlerden anlaşıldığına göre bu dervişlere Orta Ordu'nun askerleri, aileleri, hekimleri ve uşakları eşlik etmiştir.¹²

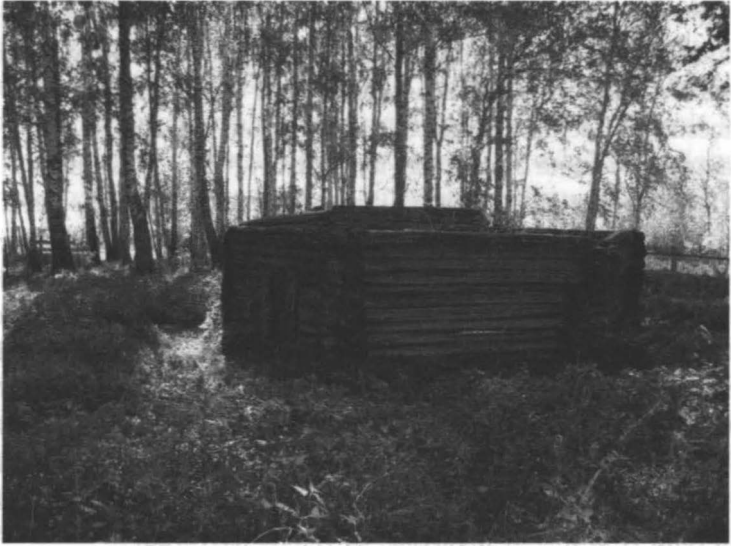
Batı Sibirya'nın İslamlaşmasında Nakşi şeyhlerinin etkili olduğunu ileri sürenlere göre ise; yarı göçebe yaşayan Türk boylarının yaşam tarzları, yerleşik İslamı anlamaya müsaade etmiyor ve yıllarca sürebilecek okullu eğitime imkân vermiyordu. Bu nedenle kuzeydeki yarı göçebe Türk boylarında İslam, sohbet meclislerinde sözlü gelenek yoluyla yerleşmiştir.

Astanaların işaretlendiği harita

Kaynak: <http://www.islamnews.ru/news-111101.html>

¹² Aynı yer.

Tahtagulovo köyünün yakınındaki astana

Kaynak: <http://www.islamnews.ru/news-111101.html>

Sibirya Türklerinde İslam'la birlikte, geçmişten miras kalan Şamanlık da İslam'ın izin verdiği kalıplar içinde devam etmiştir. Özellikle İslam kültürü ve ahlakı halkın öğrenme biçimi olan akşam meclislerinde şekillenmiş, İdil bölgesine yakın şehirlerde veya kasabalarda mektep ve medreselerin kurulması ise zamanla gerçekleşmiştir. Bu okullarda sadece dini ilimler değil, aynı zamanda matematik, coğrafya, tarih, edebiyat ve diğer dersler de okutulmuştur. On dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyıl başında özellikle büyük kasabalarda kız okulları da açılmıştır. Yirminci yüzyıla gelindiğinde ise Müslümanlar arasında okuryazarlık oranı diğer halklara göre daha yüksektir.¹³ İslam'ın, Sibirya Tatar Türkleri ve kuzeydeki Kazak Türk boylarının sosyal hayatında ve kültürel gelişimlerinde önemli etkisi olmuştur.

¹³ A. A. Nurullayev, "Sibirya'da İslam", *Religii narodov sovremennoy Rossii: Slovar* (ed. M. P. Mçedlov), Moskva 2002, s. 124-26.

Rus Çariçesi II. Katherina'yla birlikte başlayan yeni ılımlı politika doğrultusunda Rus hükümetleri, Sibiry'a'da kalelerin yanı sıra camiler de yaptırmıştır. Bu camilerde görev yapanların maaşı devlet bütçesinden ödenmiş, böylece Rus devletinin batı Sibiry'a'da yerleşimi meşru zemine oturtulmak istenmiştir. Ayrıca Müslüman Türk boylarından seçtikleri bey ve mirzaları yönetici ve şehir meclisi azaları atayıp yönetimde çoğulculuğu sağlamak istemişlerdir. Özellikle 19. yüzyılda Sibiry Kazak ordusunda da birçok Müslüman asker bulunuyor, bu askerler dinlerini serbestçe yaşayabiliyor ve imamla-rını kendi aralarından seçebiliyordu. Din adamları, Orenburg Müslüman Dini İdaresi'nde sınava girdikten sonra göreve atanıyordu. 1900 yılında Sibiry Rus ordusu dört camiye ve iki ibadet evini mad-di olarak destekliyordu. Müslümanların yoğun olarak bulunduğu Tümen bölgesinde ise yirminci yüzyılın başı itibariyle yüz altmış yedi cami ve altmış üç medrese faaliyet gösteriyordu.¹⁴

Sibiry'a'da İslam ve Ortodoks ilişkisi

Sibiry'a'da İslam'ın yoğun olarak yaşandığı bölgelerin başında, özellikle Güney Sibiry'a'da yer alan köyler geliyordu ki bu köyler Kazak Türklerinin İslamlaşmasıyla beraber Tatar Türklerinin kanaat önderleri olan mirza ve mollaların etrafında şekillenmiştir. Güney Sibiry'a'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesi 1700'lü yılların başlarına tekabül eder ve bu alanda iskân yoluyla gelen Hristiyanlar ile Müslümanlar bir arada yaşamak zorunda kalır. Bu durum aynı zamanda Hristiyan kültür ile İslam kültürünün karşılaşması anlamına da gelir. Aslında daha on beşinci yüzyılda İdil-Ural bölgesinde Müslümanlar Hristiyanlarla tanışmışken güney Sibiry'a'da bu sosyal gerçeklik yaklaşık iki asırlık süreden sonra başlamıştır. Rus Ortodoksluğunun yayılma sürecini yansıtan bu yıllar özellikle Kreşin Kantorası'nın¹⁵ uygulamada olduğu zorakilik dönemine rastlar. Sibiry'a'nın batısının Müslüman nüfusla tanışmaya başlaması, İdil

¹⁴ A.g.e., s.124-26.

¹⁵ Geniş bilgi için bakınız; İ. Topsakal, "XVII. century in Russia: a new baptism of-

Ural'daki Müslüman nüfusun Rusların baskısı ve zorlamasıyla göç ettirilmesi neticesinde gerçekleşmiştir. 1750 teftiş raporlarının sonucunda da görülebileceği üzere Orta İdil'in Müslüman nüfusunda dört kata yakın azalma olmuştur;¹⁶ bölgeden savaş haricinde göç eden nüfus büyük ihtimalle Batı ve Güney Sibir'e doğru yol almıştı. Sonraki teftişlerde Orta İdil'deki Müslüman nüfusun mütemadiyen azalması ve Rus nüfusun artması değerlendirilince Batı Sibirya'daki düşmesi ve ayrıca Müslümanların beslendiği kaynak anlaşılabilir. Her ne kadar yeni gelen Müslüman nüfusun efendileri Ortodoks Ruslar olsa da Sibirya'daki merkezden uzak gevşek yönetim yaşamları için uygun ortam sunuyordu. Güney Sibir bölgesi ise diğer bölgelere göre farklılık göstermiştir, zira Ruslar açısından yeni olan bu yerleşim yeri, sakinlerinin köklü geçmişi nedeniyle özeldir. Buradaki yöntem tabii bir seyirle devam ederek gönüllülük esası üzerinde gerçekleşecektir. Rus tarihçilerinin ifadesiyle yerli nüfusun zorla Hristiyanlaştırılması zulmünü durdurmak ile başlayıp özgürlüklerle devam etmiştir.

Başlangıç yıllarında Ortodoks olmayanların zorla dine kazandırılmasında en büyük âmil hükümet ve Rus Ortodoks kilisesiydi. Yani, I. Petro döneminde Rus İmparatorluğu'nun büyük devlet olma idealine eşdeğer bir ideoloji gerekiyordu ki, bu ideoloji Korkunç İvan'ın Kazan Hanlığı'nı istilaya başlarken kutsanmasıyla ilgiliydi ve Ortodoks Hristiyanlıkla temellendirilmişti. Yine büyük devletin büyük kaynakları olmalıydı; bu kaynaklar, geniş toprakları, bitmez tükenmez kürk deposu, balık deposu ve ormanlarıyla Sibirya'dan başkası değildi. Büyük Petro'nun sıcak denizlere inme hayali Türk ve batılı tarihçiler tarafından özellikle irdelenmiştir; fakat geniş Sibir arazisi ve buradaki yerli halkın Ortodokslaştırılıp devasa zenginliklerinin ele geçirilmesi tasarısı ilkinden daha az önemli değildir. Batı Avrupa'nın sömürüsü Kuzey Amerika'ya denk bir zenginliğe sahip alandan yararlanmak, Rus devletini zamanın büyük devletle-

---

face and their activities" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 197, Nisan 2012, s. 92-103.

¹⁶ Topsakal, *Rus Çarlığı*, s. 68.

ri arasında ayrıcalıklı bir konuma yükseltmiştir. Esasında bu, tepki çekmeyen ve belki güneyden daha da verimli bir alana nüfusla yerleşimi beraberinde getiren bir yayılmadır. Bu dönemin en önemli özelliği şüphesiz zoraki vaftiz ve çıkarılan kanunlarla verimli toprakların yerlilerin elinden alınıp Ortodoks göçmenlere verilmesidir.

O dönemde insanların dini mensubiyeti ile etnik mensubiyeti birbirine karıştırılıyordu. Mesela, belgelerde çoğunlukla insanların dini, bazen yaşadığı yer gösteriliyor, milleti ise hiç gösterilmiyordu. “Polyak” (Polonyalı), “şved” (İsveçli), “nemçin” (Alman), “buharetin” (Buharalı) gibi etnonimler insanların etnik mensubiyetinden ziyade hangi ülkenin vatandaşı oldukları hakkında ipucu veriyordu. “Litva” terimi ise Polonya, Litvanya, Ukrayna ve Beyaz Rusya’dan gelen hizmet erbabını (“slujiliye lüdi”, asker ve memur zümresini) belirtmek için kullanılıyordu. Dil de sık sık insanların etnik mensubiyetini belirliyordu: Dil neyse, millet de odur. Ancak on yedinci yüzyıl Sibiry halklarının çoğu iki dilliydi. Bu yüzden onların etnik bilincini daha çok bağlı oldukları devlet ile mensup oldukları din etkiliyordu.¹⁷

Sibiry’a’nın nüfusu, farklı dinlere ait çeşitli etno-sosyal (yerli ve gelen) grupların karışımıydı. Burada Hristiyanlar (Ortodoks, Katolik, Protestan), Müslümanlar, Putperestler ve Yahudiler beraber yaşamak zorundaydı. Sayısı çok olan göçmenlerin alışma süreci, yerlilerin dinini paylaştığı takdirde daha kolay geçiyordu. Örneğin, Rus vatandaşlığını kabul eden Buharalılar, aynı dini paylaştıkları Müslüman Tatarların yanına yerleşiyordu. Din kardeşliği, milletler arası evliliklerin yapılmasına izin veriyordu. Bu tür evlilikler, küçük toplulukların nüfusunu arttırabiliyordu. Böylece on yedi ve on sekizinci yüzyılda Rusya’ya dâhil edilen Batı Sibiry, İslam ile Hristiyanlık olmak üzere iki dinin ağır bastığı bir sınır bölgesi haline gelmişti.

Rus İmparatorluğu’nda farklı din ve kimlikle sosyal hayat sürdüren bölgeler; İdil, Sibiry, Türkistan ve Kafkasya’ydı. İki dinlilik veya çok dinlilik devletin yeni istila ettiği sınır bölgelerinde kar-

¹⁷ A. A. Lyutsidarskaya, *Starozhily Sibiri. Istoriko-etnograficheskie ocherki. 17 - nachalo 18 v.*, Novosibirsk, Nauka 1992, s. 79.

şlaşılan yeni bir sosyal vakaydı. Hristiyanlığın misyon faaliyetini yürüttüğü alanlar özellikle İslam'ın köklü topraklarına yöneliktir. Aynı alanda İslam da asıl gücünü Hristiyanlığın etki alanına odaklamıştır. Mesela; Sibirya'da ilk Müslüman dervişlerin geldiği yer Buhara ve Ürgen şehirleridir. Bölgedeki İslamlaşmanın arttığı dönem ise, özellikle Küçüm Han'ın iktidarı süresindedir. Efsaneye göre, Din Ali Hoca adlı bir derviş, Küçüm'ün kızlarından biriyle evlenerek buraya yerleşmiş ve bölgedeki İslam onların torunları Sabanakov ve Tadzımovarın yurtlarında yaşamaya devam etmiştir.¹⁸

Kendine has dünya görüşü ile özel bir etnik ve dini yapıya sahip Müslüman topluluğu tam manasıyla diğerlerine göre yeknesaktı. Bu yüzden insanların dinini değiştirmesi, bireysel ve toplumsal düzeyde yeni iletişim yollarının geliştirilmesini gerektiriyordu. Rusların, "inoverets"ler (başka dinlere mensup insanlar) ile olan ilişkileri birtakım önyargıların üzerine kurulmuştu. Örneğin, on sekizinci yüzyıla ait Sibirya kilise kaynaklarında Müslümanlara birçok günah atfediliyordu; büyücülük, Ortodoksların cesetlerine saygısızca davranma, yalanla İslam'a döndürme, ikonlarla alay etme vs. Papazların raporlarında İslam "Müslümanların şer inancı" ya da "şeytanın şerri Müslüman inancı" olarak geçiyordu. On yedinci yüzyıl Tomsk sakinlerinin şikâyetnamelerinde Komutan Peter Promskiy, Tatarlara köylülerle birlikte yaşamaya izin vermekle suçlanıyordu: "*Tatarlar Kazakların kuyularından su alır, o kuyularda at etini yıkar, kendi kap kaçaklarını Rusların kuyularındaki suya batırarak onları kirletir.*"¹⁹ Ama Lütsidarskaya'nın fıkınce, Ruslar bu mektupta Tatar Türklerinden ziyade Tomsk komutanını şikâyet etmişti.

Buna benzer suçlamalar, Rusya'nın diğer bölgelerinde yaşayan Yahudiler ve Çingenelere de yöneltiliyordu. Bu şekilde "düşman imajı" yaratılarak yabancılara karşı daha sert tedbirlerin alınması

¹⁸ S. V. Bahrushin, *Sibir' i Srednyaya Aziya v XVI — XVII vv.*, nauchnye trudy, t. IV, M., 1959, s. 2-10; N.A. Tomilov, *Sibir' — severo-vostochnaya vetv' islamskoy tsivilizatsii*, Islam, obshchestvo i kul'tura, Omsk, 1994, s. 160-163; I. V. Belich, *Mavzolei musul'manskikh svyatykh v rayone Iskera*, Vestnik arkheologii, antropologii i geografii, Tyumen', Izdatel'stvo IPOS SO RAN, 1997, № 1.

¹⁹ Lyutsidarskaya, a.g.e., s. 73.

sağlanıyordu. “Karşı taraf” a sık sık “putperestler”, “cinperestler”, “pislikler” gibi yakıştırmalarda bulunuluyordu.²⁰ Yabancılar karşı hissedilen korku onlardan önce davranmayı –aktif misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirmeyi– tetikliyordu. Bu tür çatışmalarda kazanan daha güçlü olan taraftı.

Rus kaynakları, “... kendi istek ve irademle hiçbir şekilde zorlanmadan Yunanlıların inancını kabul ettim” sözlerine dayanarak özellikle Hristiyanlarla karışık yaşayan Müslüman nüfusun kendi isteğiyle Hristiyan olduğunu kabul etse de²¹ dönemin Sinodluğu tarafından alınan kararlar çerçevesinde bu kişilerin mecburen din değiştirdikleri kolayca anlaşılabilir. Zira Hristiyanlığı kabul etmeyen yerel kabilelerin bölgede yaşamak için serflik ve kölelikten başka seçeneği yoktur. Hristiyanlığı genellikle hizmet sınıfından olan Tatar Türkleri kabul ediyordu. Diğer etno-sosyal gruplar ise -Sibirya Buharalıları gibi- çoğunlukla Müslüman kalmayı başarmıştır.

Bazı durumlarda yaşama zorluğu ve imkânsızlıklar da insanların dinini değiştirmeye zorluyordu. Hristiyanlığı kabul edenlere üç yıllık vergi muafiyeti, devlette çalışma olanağı, kendi sosyal sınıfını seçme hakkı, esir ve kölelerin serbest bırakılması gibi birtakım kolaylıklar sağlanıyordu. Duhovnaya Konsistoriya Sibirya Dini İdaresi’nin emirlerinde şöyle bir cümle geçiyordu: “... (ortodoksluğu) kabul ettikleri takdirde ödül verilecek ve yasak vs.’yi ödeme konusunda kolaylıklar sağlanacaktır. Ayrıca zorbalıklardan korunacaktır.” Din değiştirenler ise mükâfatlarına dair dilekçeler yazıyorlardı: “... muhtaç olmam sebebiyle, bana verilmesi gereken elbise ile parayı tahsis etmenizi; ayrıca yiyecek olarak Sayın Piskoposun uygun bulduğu miktarda ekmek, un, tahıl ve mal bağışlamanızı rica ediyorum.”²² Bu olay yaşam şartlarının din değiştirmenin gerekçeleri arasında yer aldığına dair sadece bir örnektir ve bunun gibi yüzlercesinin olabildiğini düşündürmektedir.

²⁰ O. V. Belova, „Drugie” i „chuzhie”: predstavleniya ob etnicheskikh sosedyakh v slavyanskoy narodnoy kul’ture, Priznakovoe prostranstvo kul’tury (red. S.M. Tolstaya), Moskva, 2002, s. 50.

²¹ V. N. Asochakova, Zapadnosibirskaya model’ khristianizatsii: kharakter, mekhanizm, osobennosti, avtoreferat dissertatsii po istorii, Abakan, 2011.

²² Asochakova, a.g.e., s.11

Bunun dışında etnik mensubiyet ve din, insanların istediği toplumsal seviyeye ulaşmalarını engelliyordu. Bu engeller, Hristiyanlığın kabul edilmesiyle birlikte kalkıyordu.²³ Kırgız-Kazak Türklerinin baskısından kaçan Buharalılar ve Kalmıklar da Hristiyanlığı kabul ediyordu. 1757 yılında Aziz Peter kalesinde altı Kalmık ve Kaşgarlı vaftiz edilmiştir.²⁴ Bu gibi durumlarda Hristiyanlık, sığınmacılara Rus kilisesinin himayesi altına girmeleri halinde karınlarını doyurmayı vaad etmekle kalmıyor, onlara toplumda mevki ve makam imkanı sunuyordu.

Bölgede Müslümanlar ve Yeni Kreşinler arasındaki ilişkiler her zaman karşılıklı gerginlikle beslenmiştir. İslam'a hakaret eden ya da dinini değiştiren Tatar Türkleri kendi toplumları arasında takibata uğruyor, mollaların nasihatlerini dinlemek zorunda kalıyordu. Yeni Kreşinler ise yerel idarecilerin yaptırımlarına tabi tutuluyor, bazen de dövülüyordu.²⁵

Rus İmparatorluğu ve dini idarenin mutlak sahibi kilise, Yeni Kreşinleri ve Müslümanları birbirinden ayırmaya gayret ediyordu. Yeni Kreşinler, inançları pekişsin ve İslama geri dönmeler diye Ruslarla birlikte yaşamalıydı. Örneğin, 1772 yılında çıkan Tatar Yeni Kreşinleri hakkındaki emirde vaftiz olmayanların vaftiz olanların yerine üç yıl boyunca vergi ödeyecekleri, vaftiz olmayanlarla vaftiz olanların aynı evde yaşamamaları gerektiği yazıyordu.²⁶ Yeni Kreşin, yaşadığı yerden taşınmak istediğinde bir yol belgesi alıyordu. Bu yol belgesinde inancını koruması, Hristiyan olmayanlarla ne gizli ne de açık olarak ilişki kurmaması gerektiği, aksi takdirde ceza ödeyeceği yazıyordu.²⁷ Vaftiz olmayan Tobol Tatarlarının Bugor diye bilinen şehir dışında bir yere yerleştirilmesi planlanmış ancak şehirdeki ortam gerilmesin diye bu karar iptal edilmiştir.²⁸

²³ Sokolovski, 2001, s. 56.

²⁴ GUTOGAT. F. 156. Op. 1. D. 2368. L. 1-2

²⁵ GUTOGAT. F. 156. Op. 1. B. 772. Д. 66 об. ; GUGATO. F. 47. Op. 1. D. 4370. L. 32 об.

²⁶ GUTOGAT. F. 156. Op. 1. D. 772. L. 44

²⁷ GUTOGAT. F. 156. Op. 1. D. 2361. L. 3-3 об.

²⁸ GUTOGAT. F. 156. Op. 1. D. 2361. L. 3-3 об

Tobolsk ve Batı Sibirya'nın diğer şehirlerinde yaşayan Yeni Kreşinleri vaftiz olmayanlardan izole etme teşebbüsleri, on sekizinci yüzyıl boyunca devam etti. 1763 yılında büyük yangından sonra Tobolsk'taki Müslümanlara evlerini yeniden kurmaları yasaklandı ve Hristiyanları doğru yoldan saptırmamaları için evlerini Ruslara satıp Çuvaşskiy Mıs'a yerleşmeleri emredildi.²⁹ 1763 yılının Nisan ayının verilerine göre Tobolsk'ta yirmi dokuz evde, yüz Tatar Türkü yaşıyordu.³⁰

Tobolsk ve Sibirya Metropolit Pavel'in emrine rağmen Tatarlar tehcir edilmediler. Hristiyan olmayan Tatarlar ve Buharalılar hâlâ kendi evlerinde ya da Rusların evlerinde kalıyordu, üstelik Tobolsk'a yeni gelen Müslümanlar da vardı.³¹ Tobol Dini İdaresi'nin 1766'da topladığı bilgilere göre, Müslümanlar hem kendi evlerinde hem de Ortodoksların evlerinde yaşamlarına devam ediyor ve evleriyle kiliselerin arasındaki mesafe on ila iki yüz elli sajen³² arasında seyrediyordu.³³ Aynı idare tarafından 1771 yılında yapılan nüfus sayımına göre Tobolsk'taki Tatarlardan altmış Müslüman, otuz dördü Hristiyan idi.³⁴

Metropolit Pavel, Tatarların tehciri konusunda vali D. İ. Çiçerin'den yardım istemişti ancak vali, Tatarlara dair özel emirnameyi aldığı için metropolite yardım edemeyeceğini söyleyerek teklifi reddetmiştir.³⁵ Ruslara, evlerinde Tatarları barındırmaları yasaklandı ve Tatarlardan uzak durmaları tembihlendi.³⁶ Bütün olumsuz şartlara rağmen Tobolsk'taki Ortodokslar, emre itaat etmeden Tatarların evlerinde kalmalarına müsaade ediyordu.³⁷

Buna karşın Yeni Kreşinler, Müslümanlardan zarar gelmesin diye Rusların yanına yerleşiyordu. Örneğin, Pavel Krupenin ve diğer Yeni

²⁹ GUTOGAT. F. 156. Op. 2. D. 570. L. 14-15

³⁰ A.e. L. 8 ob.

³¹ A.e. L. 54

³² 1 sajen, 2, 13 metredir

³³ A.e. D. 1368. L. 16

³⁴ A.e. D. 2756. L. 8-10

³⁵ A.e. D. 1368. L. 25

³⁶ A.e. L. 27-28

³⁷ A.e.

Kreşinlerin arzuhalinde (1762) şöyle deniyordu: “Biz, acizler, Hristiyanlığı kabul ettik. Vaftiz olduğumuz için muhtarlar Tatar Azbakey Sabanakov ve Buharalı Mulla Alimov bizi yılda iki ruble olmak üzere vergiye bağladı. Bu parayı bizden ısrarlı bir şekilde talep ediyorlar ve bizi tutuklamakla tehdit ediyorlar... Üstelik Sabanakov ve Alimov, vaftiz olmamıza rağmen hâlâ iktidarlarının altında olduğumuzu ve bize, Yeni Kreşinlere, istediklerini yaptıklarını ve yapacaklarını söyleyerek Hristiyanlığa hakarete bulunuyorlar.”³⁸ Ayrıca Rus devleti kiliselerle camileri de birbirinden uzak yerlerde yapmaya gayret ediyordu. 1703 yılındaki emre göre camiler kiliselerden uzak bir yere inşa edilmeliydi. Daha sonra aralarındaki mesafenin beş yüz sajenden az olmaması gerektiğine karar verildi.³⁹ Bu dilekçelerde asıl gözlemlenmesi gereken şey aynı aileden din değiştirenlerin toplumdan izole edilmesi ve ailesi tarafından dışlanmasıdır; günümüz din değiştirme vakalarında da önemli olan bu konu geçmiş yaşam tarzında elbette daha keskin ve barizdi.

On sekizinci yüzyılın ortalarında Müslümanların yaşadığı yerleşim yerlerinde cami inşasına yasak gelince var olan camilerin de yıkılması emredildi. 1744 emri gereğince Tobolsk’ta iki cami yıkılınca tüm Tobol Tatarları ve Buharalılar Tobolsk’tan altı kilometre uzaklıktaki Medyanskiy Yurtın’da bulunan caminin cemaatine katılmışlardır. Daha sonra bu emir doğrultusunda Tobolsk’ta altmışaltı cami yıkılmış, yirmi üç camiye dokunulmamıştır. Tümen bölgesinde ise on dokuz cami yıktırılmış, geriye sadece on üçü kalmıştır.⁴⁰ Müslümanlara yapılan baskı cami yıkımıyla sınırlı kalmamış; irad edilen yeni emirle Müslüman Tatar Türkleri, Ruslar ve Yeni Kreşinlerin yaşadığı yerleşim yerlerinden Ortodoks olmayan köy ve kasabalara sürülmüştür. 1756 yılında çıkan kararnameyle sırf Müslümanların yaşadığı Tatar kasabalarında camilerin yapılmasına izin verildi. 1769 yılında itibaren camilerin yapılmasıyla ilgili sorunlar valinin sorumluluğundaydı.⁴¹

³⁸ A.e. D. 265, L. 3-3 ob.

³⁹ 1 PSZ Rİ. T.4. No. 1946

⁴⁰ 1 PSZ Rİ. T. 12. No. 9446; GOTOĞAT. F. 156. Op. 1. D. 1800. L. 51-54 ob.

⁴¹ 1 PSZ Rİ. T. 16. No. 13336

Rus Çarlığında misyonerlik faaliyetleri sadece Rus Ortodoks Kilisesi tarafından yürütülebiliyor, diğer dinlerin faaliyetlerine izin verilmiyordu. Örneğin, valiler ve komutanlara gönderilen bir emir-namede şöyle yazıyordu: *“Eğer Müslümanlar ya da diğer inoveretsler gizli ya da açık olarak Rus halkından herhangi birine kendi dinini kabul ettirip sünnet ettirirse aranıp bulunacak ve 24. maddenin 22. fıkrasına göre idam edilecek, affedilmeden yakılacaktır.”*⁴² Bu yüzden on yedi ve on sekizinci yüzyılda İslam’a dönme durumu çok nadirdi. Örneğin, esir Kırgızlardan Andrey İvanov vaftiz edilip serbest bırakıldıktan sonra yeniden Müslüman olmuş ve Kırgız steplerine kaçmıştır.⁴³ 1774 yılında Rus-Türk savaşına katılan Praporşik Sukolenov,⁴⁴ Bulgaristan’ın Rusçuk kazasında Müslüman oldu, ama sonradan Rusya’ya dönüp Sibiry’a’ya sürgüne gönderildi.⁴⁵ İslam’a dönüş yirminci yüzyılın başında bölgede –Rus hâkimiyetinin kesinleşmesinden sonra– yerleşmeye başlayan hoşgörülle birlikte artmıştır.

Hristiyan misyonerliğinin yasal temelleri on yedinci yüzyılın başlarında Rusların ele geçirdikleri münbit İdil bölgesini yönetmek üzere atılmıştır. *“Mirza ve Tatarların malikânelerle topraklarının haczi ve Hristiyan inancını kabul edenlere sağlanan kolaylıklar”* kanunu mucibince Yeni Kreşinler altı yıllığına vergilerden muaf tutulup mükâfat alıyordu.⁴⁶ Bu kanun İdil Tatarları için çıkarılmıştı. 1685 yılında çıkan *“Inoveretsler vaftizi hakkındaki kanun”* ise Sibiry ve Tobolsk metropoliti Pavel’e hitaben yazıldığı için Tobol yeparhiyası için de geçerli oldu.⁴⁷

Kaynaklar, 1740’lı yıllara kadar Rus kilisesinin Sibiry’daki Müslümanlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin pek etkin olmadığını gösteriyor. Ancak Metropolit Antoniy Narojitskiy (öl. 1748) zamanında misyonerlik faaliyetleri birden artmıştır. Kutsal Sinod, Tatar

⁴² GUTOGAT. F. 156. Op. 1. D. 772. L. 44 ob.-45

⁴³ GUTOGAT. F. 156. Op. 3. D. 2092. L. 2-2 ob.

⁴⁴ Çavuş ile subay arasında bir rütbe.

⁴⁵ A.e. D. 2241. L. 3-3 ob.

⁴⁶ 1 PSZ Rİ. T. 2. No. 687

⁴⁷ 1 PSZ Rİ. T. 2. No. 1117; Geniş Bilgi için bakınız İlyas Topsakal, *Rus Çarlığı ve Türkler*, İstanbul 2009.

köylerine gelen misyonerlere engel çıkarılmamasını emretmesine rağmen Müslümanlar metropolit ve misyonerlerin faaliyetlerine karşı çıktılar. 1750'li yıllarda Tümen ve Tobol Tatarları zorunlu olarak vaftiz edildiklerini ve camilerin yıktırıldığını anlatan bir şikâyetname yazdılar. Şikâyetleri üzerine 1750'li yılların ortasında Müslümanlarla Hristiyanların ilişkilerini denetleyecek Soruşturma Komisyonu kuruldu. Bu süreçten sonra Rus Ortodoks Kilisesi uzun süre Sibirya'daki Müslümanlara hiç dokunmadı.

Sibirya'da Müslümanlar ve Hristiyanların Sosyal Bağları

Aslında daha on beşinci yüzyılda İdil-Ural bölgesinde Müslümanlar, Hristiyanlarla tanışmışken güney Sibirya'da bu sosyal gerçeklik yaklaşık iki asırlık bir süreden sonra başlamıştır. Rus Ortodoksluğunun yayılma sürecini yansıtan bu yıllar özellikle Kreşin vaftiz dairesinin uygulamada olduğu zorakilik dönemine kadar uzanır. İdil Ural'daki Müslüman nüfusun çoğunluğu göçe zorlanarak Sibirya'nın batısına yerleşmek zorunda kalır ve Sibirya Müslüman nüfusla tanışmaya başlar. Ancak Güney Sibir bölgesinde bu yıllar yerleşimin ilk yıllarıdır. Burada her şey tabii bir seyirle devam ederek gönüllülük esası üzerinde gerçekleşecektir. Bu Rus tarihçilerinin ifadesiyle yerli nüfusun zorla Hristiyanlaştırılması ile başlayıp eğitimle kabule doğru yol alan bir serüvendir.

Rus çalışmaları İslam ile Ortodoks Hristiyanlığının ilişkilerini etnografya üzerinden hikâye ederler; bu hikâyeye göre, güneybatı Sibirya bölgeleri on dört ve on beşinci yüzyıllardan itibaren Türkistan Hanlarının egemenliği altındadır ve onların kanunlarına uyar. Mesela on dördüncü yüzyılda Sır-Derya'nın aşağı kısımlarında göçebe olarak yaşayan Ak Orda Hanı Toktamış hüküm sürer ve Timur'la birlikte bölgede hanlık yapar.⁴⁸ Yine on beşinci yüzyıl başlarında, Timur'un Baraba'ya geldiğini ve burada Kalmıklarla çarpışmaya girdiğini kaynaklardan takip edebiliyoruz.⁴⁹ Sibirya Tatarlarının rivaye-

⁴⁸ Bahrushin, *Sibir' i Srednyaya Aziya v XVI — XVII vv.*, s. 198.

⁴⁹ E.P. Zinner, *Sibir' v izvestiyakh zapadnoevropeyskikh puteshestvennikov i uchenykh XVIII*

tine göre 1394–1395 yıllarında Orta Asya'dan İrtiş sahiline üç yüz şeyh ve Şeyban Han'ın bin yedi yüz savaşçısından oluşan bir grup gelmişti.⁵⁰ İşte o tarihten sonra burada Sibirya Tatarları arasında İslam dininin kurumsal anlamda tutunduğunu ve bölgede günümüze kadar varlıklarını devam ettirdiklerini görebiliyoruz.⁵¹ O tarihe kadar bölgede Müslüman olarak sadece yerli Sargat-Otuz Tatarları, İrtiş boyundaki eski Tatarların olduğu bilinir. Bir de Buhara'dan gelen ve yerlileri İslam'a davet eden şeyhlerin varlığından söz edilebilir.

On beşinci yüzyılda, Batı Sibirya ovalarının güney kesimleri, Ebulhayr'ın yönetiminde bulunan Özbek devletinin sınırları dâhilindeydi.⁵² Özbekler, daha sonra İsim ile Tobol arasındaki göçebe alanlarını işgal ettiler. Tura nehri sahilindeki Tura şehrini ele geçirdiler ve burası göçebe Özbeklerin başkenti oldu.⁵³ Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan Müslümanları Sibirya'nın batısına doğru genişlemeye devam ettiler. Yine aynı yüzyılın sonlarında Tümen bölgesi Şeybanidlerin hâkimiyetinde Müslümanların beldesi olarak yaşıyordu. Tümen taraflarında Tatarların yanı sıra Buharalılar da vardı.⁵⁴

Küçüm Han'ın Sibir yurdunda hakimiyet kurması 1563 yılındadır ve bu tarihten sonra Sibirya'nın Türkistan'la ilişkisi daha da gelişmiştir. Bu döneme kadar daha çok ticaret üzerinden kurulan karşılıklı dostluklar artık siyasal ve sosyal anlamda da kurulmaya başlamıştır. Buharalıların kervan ticaretleri doğudan batıya ve güneyden kuzeye yol alırken aynı zamanda İslam kültürünü de bölgeye taşıyor, şehir ve kasabalar yavaş yavaş İslam'la tanışıyordu.

---

veka, Irkutsk, Vostochno-Sibirskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1968, s. 51.

⁵⁰ N. F. Katanov, *O religioznykh voynakh uchenikov sheykha Bagaüddina protiv inorodtsev Zapadnoy Sibiri* (po rukopisyam Tobol'skogo Gubernskogo muzeya), *Ezhegodnik Tobol'skogo gubernskogo muzeya, Tobol'sk*, 1904, Vyp. XIV, s. 191-216.

⁵¹ Bahrushin, a.g.e., s. 207.

⁵² Z.Ya. Boyarshinova, *Naselenie Zapadnoy Sibiri do nachala russkoy kolonizatsii*, Tomsk, Izdatel'stvo Tomskogo universiteta, 1960, s. 104.

⁵³ B. Akhmedov, *Gosudarstvo kochevykh uzbekov*, Moskva, Vostochnaya literatura, 1965, s. 41-45; M. G. Safargaliev, *Raspad Zolotoy Ordı*, Saransk, Mordov. kn. izdvo, 1960, s. 207.

⁵⁴ Slovtsov, *Istoricheskoe obozrenie Sibiri*, s. 21.

Küçüm'ün İsker'ine daha 1572'de Ürgençli Şeyh Şerbeti Seyyid Yarım'la birlikte gelmişti. Çok geçmeden bu yolu takip eden yine Ürgenç'in önemli ariflerinden biri Din Ali Molla talebelerini beraberinde getirmişti. Din Ali Molla, Küçüm Han'la tanışıp Sibiry'a yerleşti ve Hanın kızı Leyla Kanış ile evlendi.⁵⁵

On altıncı yüzyıl sonlarında Sibiry Hanlığı'na Türkistan ve Maveraünnehr'in tacirleri yerleştiler.⁵⁶ Türkistan'dan gelen yeni yerleşimciler yerlilerle kaynaştı ve Sibiry Tatar Türklerinin değişik boylarına karıştılar. Tobol Tatarları arasında Buhara ve Ürgenç'ten gelenler yoğunlukta idi. Şeyhlerin ve hocaların torunları, daha sonraları Tobol, Tümen, Tara ve hatta Tam Tatarlarıyla kaynaştılar.⁵⁷ Din Ali Hoca, Sibiry'daki Buharalı Seyyid ailesinin temelini atmıştır.⁵⁸ On sekizinci yüzyılda bölgenin saygın ailesi olan Seyyidler, Tobolsk yakınlarındaki Tadzımovo ve Sabanakovo yurtlarında yaşıyordu; ayrıca Tobolsk ve Tara nehri boylarında da etkiliydiler.⁵⁹

Sibiry'a Müslüman nüfusun yerleşimi Rusların tahakkümü altındaki dönemde de devam etmiştir; Çünkü Rusların katı denetiminden kaçan birçok aile bölgede kendini daha güvende hissediyordu. Tobol, Tara, Tümen ve Tom Buharalıların pek çoğu Miller'in ifadesiyle "atalarından daha çok iştiaak duyarak Rusların istilasındaki Sibiry'a göç etmişlerdi."⁶⁰ Bu göçler on dokuzuncu yüzyıla kadar sürmüştür.⁶¹

On yedinci yüzyılda Buharalılar arasında tacirlerden başka çok sayıda din görevlisi, dericilik, deri elbise dikimi ve halı dokuma gibi zanaatlarla iştigal eden aileler de vardı.⁶² Dolayısıyla Buharalıların

⁵⁵ N. F. Katanov, *Rodoslovnyaya seidov*, Sibirskij sbornik, SPb., 1887, s. 234-238.

⁵⁶ Alekseyev, *Sibir' v izvestiyah zapadno-evropeyskikh puteshestvennikov i pisateley: vvedenie, teksty i kommentariy. XIII-XVII v.v.*, s. 225.

⁵⁷ Katanov, *a.g.e.*, s. 22.

⁵⁸ G. N. Potanin, *O karavannoy torgovle s Dzhungarskoy Bukhariy v XVIII stoletii*, Chtenie OİDR. Kn. II. Otdel I., Spb., 1868, s. 35.

⁵⁹ Bahrushin, *a.g.e.*, s. 207.

⁶⁰ Miller, *İstoriya Sibiri*, 1/201.

⁶¹ *Nechto o Sibiri i narodakh, v ney obitayushchikh*, Sankt-Peterburgskiy zhurnal, 1806, № 5, s. 98.

⁶² Bahrushin, *a.g.e.*, s. 208.

sosyal yapısı yavaş yavaş yerlilerle bütünleşmiş, Türkistan'dan gelen çiftçilerle birlikte bölgede yeni bir kültürün doğmasını sağlamıştır. Daha çok yeni gelenler, şehirlerin yakınlarında kendileri tarafından kurulan yurtlara ve Sibiryaya Tatar Türklerinin yanlarına yerleşmişlerdi. Örneğin, Tara kazasında bulunan Buharalılar 1620'lerde Tümen kasabası yakınlarında olan üç yurttayışıyorlardı. Tümen'de bu dönemde elliye yakın zanaat sahibi Buharalı Müslüman da bulunuyordu.⁶³ Tümen Tatarlarının yaşadığı alandaki ilk İslam beldesinin Mançil'in güneyindeki Yampay yurtları olduğu söylenir.⁶⁴

1640'larda Tom civarında ve Basanday nehrinin öte yanında Buharalı Müslümanların tarlaları, meraları ve mezarları vardı.⁶⁵ Başarılı çiftçilere, taltifler veriliyor, bazen vergilerinde indirimle gidiliyordu. Rus yetkililer, ticari, mali ve diplomatik konularda kendilerinden faydalanmak için sık sık Buharalıları göreve getiriyor, bölgede onların tecrübelerinden istifade ediyorlardı. Yembayevo yurdundaki Tümen Buharalıları arasında bireyleri askeri hizmete alınan "Yumuşlu" adında bir oba vardı.⁶⁶ On sekizinci yüzyılın ilk onlu yıllarında Buharalıların Rus tebaalığına geçtiklerini de görüyoruz. Örneğin 1820'de İşim bölgesinde böyle bir olay meydana gelmiştir. Sibiryalı Buharalıları dediğimiz Müslümanlar etnik anlamda Özbek, Kazak, Uygur Türklerinden oluşuyordu.⁶⁷

Rus tarihçilerinin Buharalı Müslümanlarının içinde Türk kökenli olmayan Tacik ağırlığını özellikle vurgulamalarının en önemli nedeni, toprağın asıl sahibi Türk boylarını parçalayıp kolay yönetme düşüncesi olsa gerektir. Zira özellikle Rus tarihçiler, Buhara-

⁶³ Oglobin, a.g.e., s. 297-298; Shunkov, *Ocherki po istorii zemledeliya Sibiri (XVII v.)*, s. 52-53.

⁶⁴ N. Mikheev, *Otchet o poezdke v severo-zapadnuyu Mongoliyu i Uryankhayskuyu zemlyu*, SPb., 1910, s. 11.

⁶⁵ Z. Ya. Boyarshinova, *K voprosu o razvitií russkogo zemledeliya v Tomskom uezde v XVII v.*, *Materialy po istorii zemledeliya SSSR*, Sb. 1, M., 1952, s. 116-117.

⁶⁶ Bahrushin, a.g.e., s. 165.

⁶⁷ F. T. Valeev, *Sibirskie bukhartsy vo vtoroy polovine XIX - nachale XX veka (Istoriko-etnograficheskie ocherki)*, Tashkent, 1965, s. 16; S.M. Iskhakova, *Drevnetyurkskie elementy v narodno-razgovornom yazye zapadnosibirskikh tatar*, *Sovetskaya tyurkologiya*, 1973, № 6, s. 36-39, s. 36-37.

lıları anlatırken ısrarla Tacik ağırlıklı çalışmalar üzerinde dururlar ve etnik olarak Tacikler üzerinden sosyal ve kültürel bir tanımlama yaparlar. Oysa Muhacir Buharalıların çoğunluğunu Buhara, Harezmi, Semerkant, Taşkent, Urgenç, Hokand, Hiva, Fergana vadisi ve Türkistan'dan gelenler oluşturuyordu.⁶⁸ On dokuzuncu yüzyıl başlarında Tobolsk'taki Sibirya Buharalıların bünyesinde yalnızca Buharalılar değil, Hivalılar, Harezmîler, Taşkentliler (Taşkentli Tatarlar), Türkmenler, Türkistanlı Tatarların adları da geçer.⁶⁹ Sibiryalı Buharalılar Tümen, Tobol, Tara ve Tom olmak üzere dört bölgeyi mesken tuttular. Bu dört grubun tamamı on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğine doğru nispeten birbirinden ayrı topluluklar haline geldiler ve çok sıkı temaslarda bulundukları Sibirya Tatarlarının topraklarında yaşadılar.⁷⁰

Batı Sibirya ovalarının güney kesimlerinde Buharalıların yanında bir başka Müslüman grup olan Karakalpaklar da yerleşmişti. On yedinci yüzyıl boyunca Karakalpakların kuzeydeki grupları Ural ve Emba'nın yukarı akımlarına yerleştiler ve Nogaylarla birlikte Sibirya şehirlerine saldırılar düzenlediler. 1690-1692 yılında Karakalpaklar Kazaklarla birlikte Tümen bölgesindeki Tarhansk istihkâmını yerle bir ettiler, Tobol boyundaki Çarev-Kurgan, Utyatskaya ve Kamışevo köylerini yakıp yıktılar; 1693'te Yalutor ve Semiskul gölü yakınlarındaki Rus köylerine saldırdılar. Karakalpakların Tümen kazasına düzenledikleri saldırılar sonraki yıllarda da devam etti. Ayrıca, 1710'larda Kazak Türkleri birliklerinin Rus sınır bölgelerine düzenledikleri saldırılara fiilen iştirak ettiler. Bu seferler sırasında Nogaylar ve Başkurtlarla birleşerek kuzeyde daha uzak noktadaki Tobolsk kazasının sınırlarına doğru yöneldiler.⁷¹ 1741-43 yıllarında

⁶⁸ Kh.Z. Ziyaev, *Uzbeki v Sibiri (XVII-XIX vv.)*, Tashkent, 1968, s. 20-25; D. G. Tumasheva, *Dialekty sibirskikh tatar, Kazan'*, Izd-vo KGU, 1977, s. 17.

⁶⁹ *İstoriya Sibiri*, 1814, s. 272-273, 306-307, 314.

⁷⁰ V. V. Rabtsevich, *K voprosu ob upravlenii aborigennym naseleniem Sibiri v 80-kh gg. XVIII - pervykh desyatiletiiakh XIX stoletiya*, Voprosy istorii Sibiri dosovetskogo perioda, A.P. Okladnikov (red.), Novosibirsk, Nauka, 1973, s. 237.

⁷¹ *Pamyatniki Sibirskoy istorii XVIII veka*, A. I. Timofeev (red.), Sankt-Peterburg, Tipografiya Ministerstva vnutrennikh del, 1882-1885, s. 373; Nurmukhamedov M.

Rus tebaalığına geçince bölgede iskân edilerek Sibiryaya ahalisiyle iktisadi ve sosyal ilişkilerini geliştirdiler.

Yeni Dönem Ortodoks Hristiyan Misyonun Teşkilatlanması ve Okullaşması

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar misyon faaliyetinin amacı, teşvik yahut zorlamayla Hristiyanlaştırılan halkların kilisede kalmasını sağlamaktır. Vaftizliler Dairesinin zorla Hristiyanlaştırma dalgası haricinde kitleler halinde Hristiyanlaştırma bölge üzerinde bir daha görülmemiş, devlet ve kilise yeni kitleleri Hristiyanlaştırma gayesi gütmemiştir. Eski ve yeni Kreşinleri Hristiyan olarak tutma işi de bizzat Çar tarafından Senatonun isteğiyle görevlendirilen ücretli rahip ve keşişler tarafından yerine getirilmiştir. Yine Pugaçev isyanına kadar devletin verdiği ödül ve cezalarla zorla Hristiyanlaştırılan halklar veya kısaca Kreşinler bu isyanla beraber eski dinlerine döndüler ve devlete başkaldırdılar. Bu süreç yaklaşık çeyrek asır sürmüştür. Zaten 20 Şubat 1764 tarihinde kapanan Yeni Kreşin Dairesi faaliyetleriyle Hristiyanlığı kabul edenler hakiki Hristiyan olmayıp bu dini sadece görünüşte kabul eden bir topluluktur. Bu nedenle Vaftizliler Dairesi kapanır kapanmaz devletin din özgürlüğünü desteklemesiyle eski inançları olan İslam'a ve putperestliğe geri dönmüşlerdir. Artık devlet gayrı Rus halkların köyle-rine vaftiz amaçlı keşiş göndermeyi de durdurmuştur. 1799 yılında bu karar bütün guberniyalara tebliğ edilmiştir. Verilen bu kararla devlet resmî olarak "*Yeni Kreşinlerin olmayacağını, artık misyon faaliyetlerinin sadece Hristiyanlığı kabul eden vatandaşlara yönelik olacağını*" belirtmiştir.⁷² On dokuzuncu yüzyılın genel durumunu bu değişen yaklaşım belirlemektedir. Ancak işgal edildikten sonra idari olarak

---

K., Zhdanko T. A., Kamalov S. K., Karakalpaki. *Kr. ocherk, istorii s drevneyshikh vremen do nashikh dnei*, Tashkent, 1971, s. 22.

⁷² A. F. Mozharovskiy, *Izlozhenie khoda missionerskogo dela po prosveshcheniyu kazanskikh inorodtsev s 1552 po 1867 god*, M., 1880, s. 109.

teşkilatlandırılan Batı ve Orta Sibirya'da Ortodoks Hristiyanlık eski usûlle yani dayatma yoluyla yayılmaya devam etmiştir.

Rus Çarlığı'nın on dokuzuncu yüzyılında ilk olarak I. Aleksandr (1801-1825) tahta geçmiş ve devleti II. Katherina'nın (1762-96) koyduğu ilkelerle ve kurduğu idarî teşkilata uygun bir biçimde yönetmeye başlamıştır.⁷³ Çar Aleksandr, 1803 yılına kadar etrafındaki liberal dostlarının etkisiyle reformlar yapmaya çalışmış ancak özellikle toprak reformu denemesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Aleksandr'ın reform düşüncesi daha sonra 1808-1812 yılları arasında Devlet sekreteri Speranskiy eliyle devam ettirilmiştir. Hatta bu yıllarda hazırladığı bir projeyle serfliğin kaldırılmasını, Rusya ahalisinin serbest kalmasını, eski kast usulü yerine dvoryanlar, orta halliler ve işçi zümresi olmak üzere üç sınıfın oluşturulmasını önermiştir. Ancak 1812 yılında Fransa ile girişilen savaş ve Speranskiy'i çekemeyenlerin girişimleri sonucunda Çar Aleksandr, reformları durdurmuş, tamamen içine kapanarak müstebid bir rejim uygulamaya koymuştur.⁷⁴

Çar I. Aleksandr'ın kararsız tutumu istibdat rejimiyle bütünleşince 1813-15 yılları arasında Avrupa'yı gören Rus subayları arasında huzursuzluklar başlamış, bir nevi kölelik olan toprak serfliğinin kaldırılması tasarısı içten içe hareketlenmeyi artırmıştır. Rus edebiyatçıları da bu harekete destek vermiştir. Rus subaylarının bu gizli hareketleri, 1825 yılının Aralık ayında çıkacak ve Rusya'yı sonraki yıllarda derinden etkileyecek Dekabristler⁷⁵ isyanına neden olacaktır. I. Aleksandr'ın 1825 yılında ölümünün ardından Nikola Pavloviç ile Konstantin Pavloviç'ten birinin tahta geçmesi gecikmiş, Konstantin'in zor kullanmak suretiyle vazgeçirildiği dedikoduları ortaya çıkmıştır. Bu karışıklığı fırsat bilen Kuzey ve Güney birlikleri harekete geçmiş, ordu içinde bu görüşleri yaymıştır. St. Petersburg'da bütün alaylar muntazaman biat ederken Moskova ve Leib

⁷³ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 297.

⁷⁴ Kurat, *a.g.e.*, s. 299.

⁷⁵ Ayaklanma Aralık ayında olmuştur, bu nedenle bu ayaklanmaya katılanlara Dekabrist denmiştir.

Rus Kilisesi Yeparhiyeler Haritası

Kaynak: <http://rusian-maps.livejournal.com/700.html>

Granader alayları biat etmemiş ve Petersburg'un Senato meydanına yürümüşlerdir. İsyanı tertip edenler kalabalığı harekete geçiremeyince Çar Nikola (1825–55) ihtilâlcilerin etrafını sarmış ve kanlı şekilde bu isyanı bastırmıştır.⁷⁶

Rus devletinin bu yüzyılda önceliğe sahip bir diğer önemli yaklaşımı da Türkistan'a yöneliktir. 1860'larda Batı Türkistan'ın istilâsıyla Rusya güneydoğuya doğru genişlemiş ve devamla Türkistan'a karşı başlattığı baskı, imparatorluğun politik aracı olmuştur. Rus devleti 1860'larda Kırım Savaşı ve Şeyh Şamil isyanının Kafkasya'da bastırılmasıyla güney sınırlarını Türklere karşı güçlendirmiş, yönünü tamamen Türkistan'a dönmüştür.⁷⁷ Rusya'nın Türkistan'daki egemenliği arttıkça Tatar Türklerine olan bağlılık ve güvenleri de azalmıştır. Tatarların dini yollarla Türkistan'da egemenlik kuracağı korkusu devletin İslamiyet'e karşı cephe almasına neden olmuştur.⁷⁸

⁷⁶ Kurat, *a.g.e.*, s. 317-18.

⁷⁷ R. A. Pierce, *Russian Central Asia, 1867–1917*, Berkeley 1960; Kappeler, s. 160–68.

⁷⁸ Topsakal, *a.g.e.*, s. 241.

Rus çaricesi Katherina II. (1792–96) döneminde İslamiyet hoş-görüyle karşılanmış, hatta İmparatoriçe Kazak Türklerini Orenburg sınırına yerleştirebilmek için İslamiyet'e teşvik etmiştir. Bu teşvikler neticesinde Kazak Türkleri 1830'da cami ve okullar kurulması ve molla atanması için dilekçe vermişlerdir.⁷⁹ Tatarlar ve Tatar Türkçesi, devletin Kazak Türklerine ulaşmasında önceleri bir araç olarak kullanılmış, ancak bunun idari bir hata olduğu fark edilince tutum değiştirilerek Arapça yerine Rusça kullanılmaya başlamıştır.⁸⁰ Bu dönemde İslamiyet'in Rus devleti için bir tehlike değil aksine genişlemek için bir vasıta teşkil ettiği söylenebilir. 1788'de Ufa'da Müslüman Dinî Komitesinin kurulmasıyla Rus devleti Müslüman din adamları üzerinde mutlak otorite sağlamıştır.⁸¹

Rusya İncil Cemiyeti'nin Misyoner Faaliyetleri

Rahib Ambvrosiy Protasov, 20 Ocak 1818 tarihinde Rusya İncil Cemiyeti'nin Kazan şubesini beş arkadaşıyla birlikte faaliyete geçirmiştir. Kazan İncil Cemiyeti yeni plana göre Kazan'a ilave olarak Çistopol, Kozmodemyansk, Sivilsk Çarevokşaysk, Yadrin, İşakah, Çeboksarı, Alatır, Sızran, Ardatov, Kurmuş, Samara, Kazan üniversitesi, Kazan seminarisi ve Orenburg kazaları okullarında da faaliyet gösterecektir.⁸²

Sinod, Kazan yeparhiyasından ve diğer bölgelerden gelen Kreşinlerin dönüş raporları karşısında, 10 Aralık 1828 tarihinde bir toplantı yaparak bu bölgelerde çalışacak misyonerlerin eğitilmesi ve artırılması için bir karar almıştır. Bu yeni karar, yine bu bölgeye özel olarak alınmış 20 Şubat 1764 tarihli bir kanunla benzerlik taşımaktaydı. Kazan ve çevresindeki bölgelere hazırlanacak misyoner programını hazırlama görevi, Kazan piskoposu Filaret'e Tobol ve Sibiry yeparhiyaları için de Yevgeniy Kazançov'a verilmiştir.⁸³

⁷⁹ A. W. Fisher, "Enlightened Despotism and Islam under Catherina II", *Slavic Review*, 27 (4), 1918, s. 542-553.

⁸⁰ Werth, s. 347.

⁸¹ Kurat, a.g.e., s. 285; Kurat bu tarihi 1789 olarak vermektedir.

⁸² Topsakal, a.g.e., s. 241.

⁸³ Mozharovskiy, a.g.e., s. 161.

Sinodluk, 24 Aralık 1828 tarihli 10, 297 numaralı fermanıyla da misyon faaliyeti için aldığı kararları, Kazan piskoposu Filaret'e göndermiştir. Bu emirle "*piskoposlar gayri inaçlı halka Tanrı'nın kelimini öğretmek üzere, Gürcistan Arhangelsk, İrkutsk, Sibir, Kazan bölgelerine misyonerler göndermeyi emretmiştir.*"⁸⁴ 1764 yılının 20 Şubat'ında Sinod tarafından yeparhiyalara misyonerler gönderildiğini biliyoruz. Bu tarihte Kazan'a üç, Tobol, İrkutsk, Tombov'a iki, Astrahan, Rязan, Ninniigorod ve Udmurd'a birer misyoner gönderilmişti ve her birine 150 ruble yıllık maaş ve gerekli harcamaları için bütçe tayin edilmişti. Fakat 1789 yılında bu halklar arasında devletin kendilerini zorla Hristiyanlaştıracığına dair bir söylenti çıkınca bu faaliyet durdurulmuştu. 1799 yılında Sinod, Senato'ya tekrar bir talepte bulunmuş, ancak devlet idaresi bölgedeki misyon faaliyetinin bölgesel yönetimlere bırakıldığını açıklayarak, bu talebi yanıtızsız bırakmıştır. Böylece yetersiz bölgesel dinî idarelere bırakılan bu faaliyet kesintiye uğramış, daha önce merkezi idarenin görevlendirdiği misyonerlerin maaşı kesilip geri çekilmiştir.⁸⁵

Sibirya'da yaşayan toplulukların Hristiyanlaştırılması daha çok on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve yirminci yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir.⁸⁶ Rus Çarlığı kaynakları, ki bu kaynaklar daha çok devrin önemli misyoner ve bilim insanlarının yazdıklarıdır, Ortodoks olmayı iyi vatandaş ve sadık tebaa olmakla bir görüyordu. Bu doğrultuda Yesipovskaya Letopis (1636) Hristiyanlaştırmanın Tanrı'nın emri olduğunu açıkça yazar.⁸⁷ Dinî hüviyetle temellendirilen egemenliğin Sibirya ve diğer Rus olmayan bölgelerdeki tutumu asırlar içerisinde değişmiştir. Nitekim on sekizinci yüzyılda süreç kendini sahada farklı şekilde gösterir ve dönem eserleri Ortodoksluğu zaruri bir strateji olarak savunur.⁸⁸

Ancak devletin büyüyerek gelişmesi ve sistemin gayri Ruslara

⁸⁴ Asochakova, a.g.e., s. 32.

⁸⁵ Topsakal, *Rus çarlığı...*, s. 270-71.

⁸⁶ Asochakova, a.g.e., s. 33.

⁸⁷ *Sibirskiye letopisi*, s. 316.

⁸⁸ Miller, a.g.e., s. 630.

kabul ettirilmesi zamanla daha serbest ve hümanist çalışmalara sebep olmuştur. Bu çerçevede S. P. Kreşennikov (1711-55) misyonerlerin yaptıkları kültürel çalışmaların özellikle açtıkları okullarla bölgeye sağladığı katkılardan bahsetmektedir.⁸⁹ Yine M. Şerbatov ve A. İ. Radişev ise Hristiyanlaştırmanın başarısız olduğundan, yerli halkı daha programlı ve düzenli bir biçimde eğitmekten söz eder ki bu da merkezin Sinod kanalıyla edindiği stratejiyle uyumludur.⁹⁰

Rus İmparatorluğu'nun bölgeye bakışı on dokuzuncu yüzyılın siyasal düzeni içinde oldukça hızla değişmiştir. Bu dönemde Sibiryaya artık koloni değil, Rus toprağıdır. Ayrıca, Rusya'nın Sibiryadaki misyonu Hristiyanlaştırmadan öte medeniyet ve kültürün tekamülü ile ilgilidir.⁹¹ Bu genel görüş Sovyet Rusya'sındaki entelektüelin Sibiryadaki halkların istilasına meşruiyet zemini sağlayan temel tezini oluşturur.

On dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru olan dönem Sibiryanın büyük şehirlerinde kilise ve Ortodoks sistemini geliştirecek kurumların oluştuğı dönemdir. Özellikle 1861 tarihiyle birlikte Batı Sibiryadan doğuya ve güneye İlminskiy okullarının sistematik bir biçimde yayıldığı görülebilir. Bu kilise merkezli yeni entelektüel kurgu içinde bölgeselcilik fikri doğmuş ve Sibiryaya bir koloni olarak düşünülmemeye başlanmıştır. Ayrıca bu dönemde İlminskiy önderliğindeki misyoner programa itirazların başladığını da gözlemleyebiliriz. Örneğin; N. M. Yadrintsev, Ortodoks misyonerlerin bölgedeki olumsuz faaliyetlerinden şikâyet ediyor, Rusların bölgedeki görevinin sadece okul, kütüphane ve okuryazarlık oranını arttırmakla sınırlı olduğunu insanların yaşam tarzlarını değiştirmenin hadsizlik olduğunu iddia ediyordu.⁹²

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ise özellikle II. Katherina'yla birlikte misyon faaliyetinde yavaşlama görülür.⁹³ Bu tarihten

⁸⁹ S. P. Krashenninnikov, *Opisanie zemli Kamchatki*, t. 1-2., SPB, 1786.

⁹⁰ Asochakova, a.g.e., s. 36.

⁹¹ Slotvsov, *Istoriya Sibiri. Ot Ermaka do Ekateriny II*, s. 630.

⁹² Yadrintsev, *Sibir kak koloniya*, s. 268.

⁹³ Asochakova, a.g.e., s. 45.

sonra bölgeyle ilgili alan çalışmalarının başladığını, yerli halkların bütün özelliklerinin kayda geçtiğini gözlemleyebiliriz.

Batı Sibirya'nın Hristiyanlaştırılması

Rus Ortodoks Kilisesinin misyon faaliyeti kabaca gönüllü ve zorlayıcı dönem olmak üzere ikiye ayrılabilir. Zorlayıcı yöntemde paganların totemleri yok ediliyorlar, Ortodoks ayinlerine katılmayanlara ceza veriliyor, toplu vaftizler yapılıyordu. İkinci yol olan ikna yoluyla vaftizde ise vaazlar, ödüller ve vergilerden muafiyet teşvik edici güçler olarak kullanılabilirdi. Ayrıca eğitim için okullar açılıyor, dini metinler tercüme ediliyordu.⁹⁴ Yeni vaftiz edilenlere yeni Kreşinler adını veriyorlar, hatta ikinci ve üçüncü nesil olanları da aynı isimle anıyorlardı.⁹⁵

Sibirya'da Hristiyanlaştırmanın Boris Godonov'un emriyle başladığına daha önce de işaret edilmişti. Bu emir gereğince 1620 tarihinde Tobolsk yeperhiya⁹⁶ olarak tesis edilmiş ve Rus devlet kurumları da bu doğrultuda yavaş yavaş kurulmaya başlanmış ve 30 Mayıs 1621 tarihinde Tobolsk'a Piskopos Kipriyan Starorusennikov tayin edilmiştir.

Sibirya'nın Rus işgaline uğradığı on yedinci yüzyılda Rus politikasının merkezinde Hristiyanlaşmayı göremeyiz, aksine ilk yüzyılın odaklandığı konu bölgenin zenginliğini vergi yoluyla alarak imparatorluğun merkezine aktarmaktır. Bir süre sonra bu anlayışın yerine yerli ahaliye din değiştirmeye sevk etmek maksadıyla gönüllü Hristiyan olanlardan vergi alınmaması uygulaması yürürlüğe konmuştur. Vaftizler bu süreçte genellikle askeri komutanlar tarafından yapılıyordu.⁹⁷ Yüzyılın sonlarında I. Petro'nun emriyle vaftiz yapma

⁹⁴ A.B. Nikonov, *Kriticheskiy analiz missionerskoy deyatel'nosti Russkoy pravoslavnoy tserkvi (1721-1917)*, L., 1989, c. 7-8.

⁹⁵ Asochakova, a.g.e., s. 341-42.

⁹⁶ Merkezinde kilise olan idari yönetim birimi. Moskova'da temsilcisi Sinodluktur.

⁹⁷ Asochakova, a.g.e., s. 342-43.

yetkisi sadece din adamlarına tanınmış ve böylece misyonerliğin kurumsal hale gelmesi temin edilmiştir.⁹⁸

Sibirya'da Hristiyanlığın devlet politikası olarak uygulanmaya başladığı dönem 18. yüzyıldır. Piskopos Filofey 1700 yılında metropolit olmasıyla Sibirya'daki yerli halkın Hristiyanlaştırılması süreci başlamıştır. I. Petro'nun emriyle Hanti ve Mansiler topluca vaftiz edildiler. Petro'nun emri "altı aylık zaman dilimi içinde bütün Hanti ve Mansilerin vaftizini içeriyordu. Şayet kabul etmezler ise bütün mal, varlık ve topraklarına el konulması"⁹⁹ salık veriliyordu. Rus valiler hızlıca bütün tapınaklarını yıkıp yerine kiliseler inşa ettiler. Vaftiz olanları da emir gereğince vergilerden muaf tutuldular. Filofey Leşinskiy Rus tarihinde Rus olmayan halkların Ortodokslaşmasında en büyük figürlerden biridir, döneminde 40 bine yakın kişi vaftiz edilmiştir.¹⁰⁰

Sibirya'da Hristiyanlaştırmanın Hukuksal Zemini

18. yüzyılda vaftiz edilmiş ve Yeni Kreşin olarak tanımlanan sosyal gruplara hukuki olarak bir takım haklar verilmeye başlanır. Buna göre ilk olarak 1720'de çıkarılan kararname ile serf olarak kayıtlara geçenler için serflikten azat edilme hakkı tanındı. Ayrıca maddi olarak da imtiyazlar sağlandı ve üç yıllığına bütün vergilerden muaf tutuldular.¹⁰¹ Yine Yeni Kreşinler kilise ayinleri için toplanan yardımlardan da muaf tutulmuşlardı.¹⁰² Hristiyanlaştırmanın teşviki amacıyla yapılan hukuki alt yapı çalışmaları sonraki yıllarda da devam etmiştir, nitekim Sinodluğun çıkardığı 1722 yılı emrine göre vaftiz olanların askerlikten muaf olmaları bir zorunluluk haline gelmişti.¹⁰³ Rus ordusuna askerlik yapmak istemeyen gruplar gönüllü olarak vaftiz oluyordu. Hele 1726'daki karar neticesinde

⁹⁸ Butsinskiy, a.g.e., s. 305-307.

⁹⁹ *Polnoye sobraniye zakonov Rossiskoy İmperii*, 6. Cilt, SPb., 1830, s. 456.

¹⁰⁰ Asochakova, a.g.e., s. 51-55.

¹⁰¹ *Polnoye sobraniye zakonov Rossiskoy İmperii*, 6. Cilt, numara 3637, SPb., 1830, s. 356.

¹⁰² A.g.e., s. 346.

¹⁰³ *Polnoye sobraniye zakonov Rossiskoy İmperii*, 6. Cilt, numara 4123, SPb., 1830, s. 346.

vaftiz olanlara sağlanan özgürlük ve yeni kimlikler bölgedeki Hristiyanlaştırmaya çok kuvvetli bir teşvik olmuştur.¹⁰⁴

Sibirya'da resmi anlamda ilk misyoner teşkilatı "Komissiya dlya kreşeniya musulman i drugikh narodov Kazanskoy i Nijegorodskoy yeparhii" adıyla 1730'lu yıllarda kurulmuştur. Bu teşkilat bünyesinde Kazan ve Nijniy Novgord dini idari bölgelerindeki Rus olmayan diğer halklar için vaftiz komisyonları oluşturuldu. Teşkilat 1734 yılında isim değiştirerek "Kontora novo kresönnikh del" Yeni Kreşin İşleri Dairesi olarak görevine devam etti. Bu daire 1764 yılına kadar faaliyetlerini sürdürse de rüşvet ve şiddet uygulamalarından rahatsızlık duyulunca kapatıldı.¹⁰⁵ Ancak bölgedeki yerel halkların ayaklanmaları uzunca bir süre devam etmiş, Rus İmparatorluğu uyguladığı siyasetten vazgeçmek zorunda kalmıştır. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısı yani Rus Çarıçesi II. Katherina'nın hoşgörüsü siyasetinin bir sonucu olarak da misyon faaliyetleri hızını daha da kaybetmiştir.¹⁰⁶

On dokuzuncu yüzyılda Hristiyanlaştırma modellerinin birisi de bir nevi köleleştirme idi. Bu çerçevede iki emir yayımlanmıştır. 16 Kasım 1737 ve 9 Ocak 1757¹⁰⁷ tarihli bu emirler, Kreşinleri Kreşin olmayan akrabalarından ayırıyor, zorla Rus köylerine yerleştiriyor, bir evde aynı çatı altında bulunmaları ve akraba evliliği de yasaklanıyordu.¹⁰⁸ Zorla ve acımasızca yapılan misyon faaliyeti bu dönemde devletin resmi ideolojisi olarak Ortodoks ve sadık vatandaşlığın merkezinde olan bir düşünceyi temsil eder. 1763 yılında ilk kez *svoboda sovesti* "din özgürlüğü" sözü kullanılmıştı; ancak bu süreç birçok acı ve ayaklanmanın neticesinde gelişmiştir. Bu tarihten sonra Rus devleti zorla Hristiyan Ortodoks vatandaşlık mefhumunu yumuşatmış, özellikle doğudaki Rus olmayan halklara din

¹⁰⁴ Asochakova, a.g.e., s. 346.

¹⁰⁵ Topsakal, "XVII. century in Russia: a new baptism office and their activities" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sa. 197, Nisan 2012, s. 92-103

¹⁰⁶ *Polnoye sobraniye zakonov Rossiskoy İmperii*, 11. Cilt, numara 8236, SPb., 1830, s. 349.

¹⁰⁷ *Polnoye sobraniye zakonov Rossiskoy İmperii*, 14. Cilt, numara 10644, SPb., 1830.

¹⁰⁸ Asochakova, a.g.e., s. 351.

özgürlüğü vermek zorunda kalmıştı. Ancak devletin resmi söylemini kilise yönetimi hiçbir dönemde anlamadı ve eski alışkanlıklarına devam ederek vaftizleme işini bırakmadı.¹⁰⁹ Avrupa’da milliyet duygusunun canlanması felsefî ve fikrî anlamda Rus devletini de derinden etkiledi. Zorla din değiştirme yerini yavaş yavaş kültürel olarak etkileyerek Ruslaştırma metoduna bıraktı. Bu amaçla Rus İmparatorluğu hem kilise okullarında hem de halk eğitim bakanlığına bağlı okullarında devlet programları yürütmeye başladı. II. Katherina farklı halkların asimilasyonu için şunları söylüyordu: “Ben şimdi Asya’dayım ve her şeyi kendi gözlerimle görüyorum. Burada birbirine benzemeyen 20 farklı halk var. Ama hepsine düzgün bir elbise biçmek lazım...” “Burası gerçekten çok değişik ve ayrı bir dünya... Bu farklılıkları birleştirmek ve korumak gerekiyor...”¹¹⁰ Çariçe Katherina dinler için de şöyle diyordu: “Farklı milletlerin yaşadığı bu ulu ülkede vatandaşların huzurunu bozan ve güvenliğini tehdit eden yanlış bir tutum var... Bu yanlış davranış farklı inanç ve hayat tarzlarını kabul etmemek, onları dışlamaktır... Yasaklar insanları rahatsız eder, inanç ve yaşamlara izin vermek en sert kalpleri yumuşatır. İnsanları inatçılıktan alıkoyar, devletin bütünlüğünü ve vatandaşların birliğini sağlar.”¹¹¹

Rus Hükümetinin İç İşlerine bağlı olan Kreşin Kantorası kapınca misyonerlik işi bölge piskoposlarına verilmiştir.¹¹² Kazan’a üç, İrkutsk, Tobolsk ve Tambov’a iki ve Nijniy Novgord, Vyatsk, Rязan, Astrahan’a birer misyoner atandı. Misyonerlere 150’şer ruble maaş bağlandı.¹¹³ Din işlerinden sorumlu olan Sinodluk misyonerlerin görevlerine dair bir de talimatname yayınladı. Talimatnameye göre atanan misyoner bölge piskoposuna bağlı olacak, emirleri onun bilgisi dâhilinde icra edecekti. Piskopos hükümet görevlilerine mis-

¹⁰⁹ F. G. Islaev, *Religioznaya politika Rossiyskogo gosudarstva i ee realizatsiya v Volgo-Ural'skom regione (XVIII vek)*: avtoref. dis.... dokt. ist. nauk. Kazan', 2005, s. 9.

¹¹⁰ A.B. Kamenskiy, *Ot Petra I do Pavla I: reformy v Rossii XVIII veka (opyt tselostnogo analiza)*, M., 2001, s. 359.

¹¹¹ A.B. Kamenskiy, *Pod seniye Ekateriny*, SPb., 1992, s. 175.

¹¹² *Russkoe pravoslavie: vekhi istorii*, (red.) A. I. Klibanov, M., Politizdat, 1989, s. 281-82.

¹¹³ *Polnoye sobraniye zakonov Rossiskoy İmperii*, 16. cilt, numara 2116.

yonerlerin geleceğini bildirecek, resmî idareyle aradaki ilişkiyi kontrol edecekti. Buna karşılık misyonerler de halkların sorunlarıyla yakından ilgilenebilecekti. Yine talimatla köylerde ahalinin yerel dilinde vaazlar yapılacaktı.¹¹⁴ Batı Sibirya'nın misyonerleri Kazan'da başlayan ve bütün bölgelere yayılan seminarlerinde verilen eğitim sonucunda bölgeye gönderiliyordu. Özellikle Çariçe Katherina dönemiyle birlikte dinî idareden ve devletten izin almadan yapılan zorla vaftiz yasaklanmış ve karar 8 Ocak 1769 yılında onaylanmış; ilk olarak da Tobol bölgesinde uygulanmıştır. Çar Pavel'in¹¹⁵ emriyle on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Doğu Sibirya'da bütün misyon teşkilatları kapatıldı. Bu nedenle Hristiyanlaşma durdu ve Yeni Kreşinler eski dinlerine dönmeye başladılar.

On dokuzuncu yüzyılın başında Sibirya'nın sadece kürk kaynağı ve sürgünlerin toplandığı yer olmadığı gerçeği anlaşıldı. Bu yüzyılın sonunda Sibirya demiryolu projesi yapıldı ve bölgedeki zenginliğe ulaşım garanti altına alındı, bölgede transit yolla beraber Rus nüfus arttı. Nüfusla birlikte Hristiyanlığın bölgedeki etkisi de artmaya başladı. 19. yüzyılın ilk yarısında misyonerlik faaliyetlerinde artış görülmüştür; 1810 yılında "Glavnoe upravlenie dukhovnyy del inostronnogo ispovedaniya" adlı bir kuruluş faaliyet geçirildi. Bu kuruluş Rus olamayan tebaanın dini işlerini idare etmek özellikle vaftiz edilen gayri Rusları korumak ve kollamakla görevliydi. 1817 yılında bu teşkilat dinî işler ve halk eğitimi bakanlığının bünyesine dâhil

¹¹⁴ Asochakova, a.g.e., s. 355.

¹¹⁵ Pavel (1 Ekim 1754 - 23 Mart 1801), 1796-1801 arasında Rus çarı. III. Petro ile II. Katerina'nın oğluydu. Babasının halası Çariçe Yelizaveta Petrovna'nın yanında yetişti. 1762'de tahta el koyan annesi yönetim işlerinde etkili olmasını engellemek için onu Petersburg'dan uzaklaştırdı. İlk karısı Darmstadt'lı Wilhelmina'nın ölümünden kısa süre sonra Württembergli Sophia Dorothea ile evlenen (1776) Pavel, 1783'te annesinin zorlamasıyla Gatçina'daki malikanesine yerleşti. 17 Kasım 1796'da annesinin ölümü üzerine tahta çıktı. İlk işi çara ardılını seçme hakkını tanıyan 1722 tarihli bildirgeyi yürürlükten kaldırıp yerine, tahtın belli bir düzen içinde Romanov ailesinin erkeklerine geçmesini öngören yeni bir sistem getirmek oldu. Ayrıca, otokrasiyi güçlendirmek amacıyla II. Katerina'nın 1775'te feshettiği merkezi yönetim birimlerini yeniden oluşturup soyluların yetkilerini sınırladı.

edildi. 1824 yılında ise Halk Eğitim Bakanlığı adını alarak 1832 yılında İç İşleri Bakanlığına bağlandı.¹¹⁶

Rus olmayanların vaftiz edilmesinde 1812 yılında faaliyete geçen Rus İncil Cemiyeti çok önemli bir misyon üstlenmiştir.¹¹⁷ Bu kurum kilise kitaplarını yerel dillere tercüme ediyordu. İlk tercümeler 1803 yılında Türk boylarının lehçelerinde yapıldı.¹¹⁸ 1814 yılından başlayarak on yıl içinde Çuvaşça, Tatarca, Mordvanca, Zıryanca, Votyakça ve Karelce kilise literatürü oluşturuldu. On dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde toplu vaftizlerden ikna yoluyla vaftiz anlayışına dönüldü. 1815'te İrkutsk bölgesinde, 1824'te de Arhangelsk'te misyonerlik birimleri açıldı. Kafkasya-Osetin, Arhangelsk-Samoyeds, Pekin ve Sibir misyonu olmak üzere toplam dört misyon bölgesi vardı.¹¹⁹

Uzman misyonerlerden önce vaftizleme işini prihod¹²⁰ papazları yapıyordu, bu papazların çalışma yöntemleri oldukça eskidi ve bunları geliştirmeleri gerekiyordu. Zira halk arasında kilise ve kilise çalışanlarının otoritesi böyle sağlanabilirdi. Bu tarihten sonra görevli misyon papazlarının yerel dilleri öğrenmeye başladığını görebiliriz.

Misyonerliğin bir diğer unsuru olan eğitim-aydınlanma bu dönemde başlamıştır. Köylerde yerli halkın çocukları için okullar açılmaya başlandı. Bu eğitimde ana dil önemli bir yer tutuyordu. Bu amaçla kutsal kitabın ve kilise literatürünün yerel dillere tercümesi emri yayımlandı.¹²¹ Ancak yine de bu yüzyılın ilk çeyreğinde dini içerikli çok az kanun çıkmıştır. Bu doğrultuda 1822 yılında “ustav obı upravleniy inorodtsev” Rus olmayan milletlerin yönetimi hak-

¹¹⁶ Asochakova, a.g.e., s. 358.

¹¹⁷ Topsakal, a.g.e., s. 241-254.

¹¹⁸ 1803 emri “O perevodakh na inorodcheskie yazyki simvola very, desyatosloviya, tserkovnykh molitv i katekhizisa”, 1804 emri “Ob upotreblenii inorodcheskogo yazyka pri obuchenii detey inorodtsev gramote i pri nastavlenii inorodtsev v tserkvi, a takzhe o naznachenii v tserkovnoslužhiteli inorodcheskikh prikhodov lits, znayushchikh inorodcheskie yazyki”

¹¹⁹ *Materialy dlya istorii pravoslavnoy tserkvi v tsarstvovanie Nikolaya I*, (red. N.F. Dubrovin), Kn. 1, SP6., 1902, s. 6.

¹²⁰ Kilisenin idari biriminde köy.

¹²¹ *Polnoye sobraniye postanovleniy i rasporajeniy po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya Rossiyskoy imperii*, 9. cilt, numara 97, s. 119, SPb., 1869-1905.

kında yayımlanan emrin 286. maddesine göre; Hristiyan olmayan gayri Ruslar kendi örf ve geleneklerine göre dini ayin yapabilmek hakkını da elde etmiştir. Ayrıca 98. maddeye göre de Müslümanlar kiliseye uzak olmak kaydıyla ibadet mekânları açabilecektir. Aynı emrin 291. maddesine göre kilisede icra edilen ayinlere katılmayanlar için herhangi bir ceza da verilemeyecekti. En önemlisi toplumsal birçok yaraya sebep Kreşin ve Kreşin olmayanlar arasında ilişki kurulması artık yasak değildi.¹²²

Çar Nikolay I (1825–55) zamanında misyonerliğin tekrar ivme kazandığı görülmektedir. Dönemin önemli düşünürü ve idarecisi S. S. Uvarov Rus İmparatorluğu’nu üç temelde yapılandırmıştı; bu üç temel, Ortodoksluk, Mutlakiyet ve Halkçılıktı.¹²³ I. Nikolay 1833 yılında özellikle doğu Sibirya misyonunu kuvvetlendirmek için emir verince dönemin merkezîyetçi yapısına uygun olarak yerli halklara verilen kısmi özgürlükler kaldırıldı, yetki merkezi otoriteye bağlandı. Bu programın temelinde Rusya merkezli bir devletin varlığı; Rusça konuşmanın gerekliliği ve Ortodoksluk olarak da resmî dinin kabulü vardı.¹²⁴

Kutsal Sinod, misyonerlik faaliyetlerinin hukuki temellerini geliştirirken özellikle Kazan Piskoposu Filaret Amfitiyatrov ve Tobolsk piskoposu Yevgeniy Kazantsev’in projelerini temel kabul etmiştir. Onların önerisine göre vaftiz edilenlerin sayısı önemli değildi, vaftiz olmak için hazırlanmaları daha önemliydi. Filaret’e göre dinin inançlarını açıklamak ve benimsetmek vaftiz edildikten sonraki en zor meseleydi.¹²⁵ 1820’li yılların sonunda prihod misyonerlerinin yetersizliği anlaşılmıştı; bunların yerine gerçek misyonerler görev almaya başladı. 1828 yılında misyoner gönderimi ve yetiştirilmesi hususunda bir kararın yürürlüğe girdiğini görüyoruz.¹²⁶ Tobol ve Kazan

¹²² *Polnoye sobraniye postanovleniy i rasporajeniy po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya Rossiyskoy Imperii*, 9. cilt, numara 61, s. 75, SPb., 1869-1905.

¹²³ Asochakova, a.g.e., s. 361.

¹²⁴ Asochakova, a.g.e., s. 362.

¹²⁵ *Polnoye sobraniye postanovleniy i rasporajeniy po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya Rossiyskoy Imperii*, 9. cilt, numara 154, s. 211-12, SPb., 1869-1905.

¹²⁶ A.e. C. 9, numara 219, s. 314-15.

dinî bölgesinden iki papaz ve ayin yapan iki kişiden müteşekkil özel misyonlar oluşturuldu. Belli bir prihodda bulunmuyorlar, geziyorlar ve ihtiyaca binaen vaaz ve vaftiz faaliyetini yürütüyorlardı.

Bu genel işleyiş altında 1830'lu yıllarda Altay ve Obdorsk misyonu kuruldu. Obdorsk misyonu sadece sekiz ay devam etmiş ve on yedi kişiyi vaftiz edebilmişti.¹²⁷ 1836'da Kondinsk misyonu kuruldu, ancak faaliyete 1844 yılında başlayabildi ve 1891'e kadar devam edebildi. Kondinsk ve Surgut misyonlarının amacı yerli halkın vaftizi değil, onların dini inançlarının pekiştirilmesiydi. Onlar zaten daha önce zorla Hristiyanlaştırılmışlardı.¹²⁸

Altay misyonunun iki merkezi vardı; merkezlerin ilki Ulala köyünde ikincisi ise Mayma'daydı. Misyonun başında Makariy Gulukarov bulunuyordu. Ona göre ideal misyoner hem doktor hem de çiftçi olmalıydı. 1839 yılında misyonerliğin yeni programını geliştirdi ve bu düşüncesini bir eser yazarak bastı.¹²⁹ Makariy, Altay Türkçesinin ilk alfabesini yaparak yazı sistemini geliştirdi, dinî kitapları ve İncil'i Altay Türkçesine tercüme etti.¹³⁰

Altay misyonunun kurulduğu mekânda iki küçük bina vardı; bu binaların birinde Rusça *Prohodnaya Tserkov* diye bilinen kilise, diğerinde ise misyonerin evi bulunuyordu. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından başlayarak misyonerlik ayrı bir oluşum haline geldi. Kilise, okul ve misyonerin evi etrafında Yeni Kreşinlerin evleri kuruldu.¹³¹ Misyonerlik seminerlerinde¹³² Sibiryâ halklarının dilleri öğretilmeye başlandı. Aynı zamanda kızlar da bu okullarda eğitim aldı. Dönemin kayıtlarına göre; "*vaftiz edilmiş çocuklar ve kızlar ana dili Rusça olanlardan daha ıstıyaklı bir şekilde Rusçayı öğreniyorlardı.*"¹³³

¹²⁷ RGIA, fond 797, opis 96, delo 45, list 16.

¹²⁸ Asochakova, a.g.e., s. 363.

¹²⁹ Makriy Glukharov'un, Mysli o sposobakh k uspeshnomu rasprostraneniyu khristianskoy very v Rossiyskoy derzhave adıyla 1894 yılında yayımlandı.

¹³⁰ Asochakova, a.g.e., s. 363.

¹³¹ Yu. A. Kreydun, *O printsipakh territorial'nogo obustroystva Altayskoy dukhovnoy missii, Makar'evskie chteniya : materialy chetvertoy mezhdunarodnoy konferentsii* (21-22 noyabrya 2006 g.), otv. red. V.G. Babin, Gorno-Altaysk: RIO GAGU, 2006, s. 15-24.

¹³² Misyoner yetiştiren okul

¹³³ RGIA, fond 796, opis 442, delo 77, list 5.

Müslümanların yaşadığı Kazan, Nijniy Novgord, Vyatsk ve diğer yeperhiyalarda papazların eğitiminde İslam dini de yer alıyordu.¹³⁴ İslam sadece din olarak değil, bölgenin kültürünün anlaşılmasında da çok önemli bir yer tutuyordu. Bu yıllarda İlminskiy'nin eğitim sistemi oluşmaya başladı. İlminskiy Kazan İlahiyat Akademisi'ni bitirdikten sonra Sibirya'daki yerel halkların çocukları için Hristiyan okulları ve onların yazı sistemleriyle ilgili çalışmalarına devam etti. 1842 yılında Kazan İlahiyat Akademisi, Misyonerlik Akademisine dönüştürüldü.¹³⁵

19. yüzyılın ilk çeyreğinden beri Hristiyanlık eğitim yoluyla halkı aydınlatmak olarak sistemleştirilmişti. Bu, misyonerlerin bilinçli ve bir program dâhilinde gerçekleştirdikleri bir faaliyetti ve nihayetinde Ruslaştırmayı gaye ediniyordu. Nitekim dönemin eğitim bakanı Tolstoy'a göre yabancılara özgü eğitimin amacı Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmaydı. Bu dönemi çalışan bilim adamlarının umum fikrince Sibirya halkları baskı altında Hristiyanlığı kabul etmiş böylece zorla Ruslaşmıştı.¹³⁶

Mesela; 1825-30 yılları arasında Hristiyanlığı kabul edenler üç yıllığına vergiden ve askerlikten muaf tutuldular. Bu kolaylıklar Hristiyan olmadan önce doğan çocuklar hariç diğerleri için geçerliydi.¹³⁷ 1834 tarihli emir gereği Hristiyan olan eşler Hristiyan olmayan eşinden boşanma hakkına sahipti. Küçük hırsızlık vs. hafif cezalar Hristiyan olanlar için uygulanmıyordu. On yedinci yüzyıldan itibaren dönem dönem artan bir şekilde uygulanan bu imtiyazlar nihayet 1837 yılında sona ermiştir.¹³⁸

On dokuzuncu yüzyılın kırklı yıllarında Sibirya yeperhiyalarında mukim Yeni Kreşinlerin eski dinlerine döndüğü haberleri gelmeye başladı. Bunun üzerine 1842 yılında yeni bir emir yayımlandı.

¹³⁴ *Polnoye sobraniye postanovleniy i rasporajeniy po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya Rossiyskoy İmperii*, numara 235, s. 303.

¹³⁵ Topsakal, *Rus Çarlığı...*, s. 305-309.

¹³⁶ Topsakal, *a.g.e.*, s. 324, 355-60.

¹³⁷ *Polnoye sobraniye postanovleniy i rasporajeniy po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya Rossiyskoy İmperii*, cilt 1, numara 55, s. 70.

¹³⁸ Asochakova, *a.g.e.*, s. 367.

Buna göre, Hristiyanlıktan dönenlere karşı çok sert tedbirlerin alınması istendi. Denetim ve sorumluluk İçişleri Bakanlığına verilerek doğrudan valiler takip ile görevlendirildi. Valilere verilen emir ise şöyleydi: “Yeni Kreşinlerden eski dinlerine dönenleri papazlar tespit etsin; eski şaman veya Lamaist ayinler takip edilsin, ayinlerin yapıldığı mekanlar kontrol edilsin, vaftizliler eski dinlerinden men edilsin. Papazlar şefkatle öğüt versin ve nasihatle eğitsin. Rüşvet ve iltimas asla olmasın. Eğer onlar eski ayinlerinde ısrar ederlerse, vakıa mutlaka idareye ve mahkemeye iletilsin.”¹³⁹ Bu yıllarda Ortodoks misyonun bölgede yavaşladığı söylenebilir. Zira Tobol piskoposu Yevgeniy Kazansov’a göre Yeni Kreşinler putlara dua ediyorlar, haç çıkarmayı bile bilmiyorlardı.¹⁴⁰ Bu dönemin amacı yeni vaftiz yapmaktan ziyade Yeni Kreşinleri Hristiyanlıkta tutmaktır. Hassas olan bu dönemde Rus din adamlarının genel isteği, tekrar misyonun eski parlak dönemine dönmesidir.

On dokuzuncu yüzyılın özellikle son çeyreğinde Rus iç politikası dünya ile uyumlu yeni bir anlayışa geçiyordu. Rusya’da yaşayan farklı milletlerin tektipleşmesi gerektiği, bu yıllarda iştiaqla savunulan en temel fikirdi. Bu politikanın merkezinde de eskiden olduğu gibi Rus milleti ile Ortodoks kilise vardı; hatta bu ikili etraftaki diğer Slav kavimleri içine alacak şekilde sistemleşiyordu. Bu felsefi akımın canlı olduğu yıllarda Petesburg Metropoliti önderliğinde “asoboe prisutstvie poiziskaniyu sposobov uluçşenya bita dukhovedstva” “ruhban sınıfının günlük hayatını iyileştirme yöntemlerini arama” komisyonu kuruldu. Bu komisyonda kutsal Sinodun bütün üyeleri, iç işleri bakanı, jandarma şefleri ve devlet konseyi baş sekreteri üye olarak bulunuyordu.¹⁴¹

Bu dönemin en tartışılan konusu siyasal amaç birliğidir. Rusya’da çok sayıda kavmin yaşaması nedeniyle istenilen hedefi sağlamada ciddi zorluklarla karşılaşmaktadır. Osmanlı bu yeni akımda yok olurken zorluk çeken Rusya belki kıyıda kalan ve istenmeyen

¹³⁹ *Polnoye sobraniye zakonov Rossiskoy İmperii*, delo 96, list 35, 14 Haziran 1833, 25 Mayıs 1848.

¹⁴⁰ *Russkoe pravoslavie: vekhi istorii*, s. 337.

¹⁴¹ Asochakova, a.g.e., s. 369.

topraklar nedeniyle dünyadaki paylaşımında kendini korumayı bilmiştir. Ayrıca Osmanlı'ya kıyasla hem ekonomik hem de askeri anlamda avantajlara sahiptir. Bu tartışmalı yıllarda gayri Rusların sadık tebaa olması için misyonerler ve halk eğitim bakanlığı koordineli/iş birliğine dayalı faaliyete önem verdiler. Kazan, İrkutsk ve diğer dini idare merkezlerinde açılan 15 semineride gayri Rusların dillerini öğrenerek alanda çalışacak yetenekli yerel misyonerler ve gönüllüler mezun ettiler. Kazan İlahiyat Akademisi'nde Tatar ve Kalmık diline kilise literatürünü çevirerek halkın Rus devletine sadık kalmasını temin etmeye çaba sarf ettiler.¹⁴²

Çar II. Aleksandr, diğer çarlara göre Ortodokslaştırmaya daha da önem verdi. Dönemin Sibirya Piskoposu Veniyamin'e göre Sibirya'daki Ortodokslaştırmanın sonucunda sadece din değişmemeli, aynı zamanda buradaki yerel kavimler Ruslaşmalıydı. Böylece ortodoksluk sadece dinlerle değil örf, adet ve milli anane ile mücadele etmeliydi.¹⁴³

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında misyonerlik programının başarısızlığı kabul edilerek yeniden gözden geçirilmesine karar verildi. 1865 yılında misyonerleri birleştirmek amacıyla merkezi Petersburg'da olan Ortodoks Misyonerleri Topluluğu kuruldu. 1869 yılında Moskova'ya taşınan kurumun başında Metropolit İnnokentiy Venyaminov vardı ve kurum bu tarihten itibaren misyoner faaliyetlerinde önemli rol aldı. Rusya'nın dinî idaresinde özel bir konuma sahip olan Ortodoks Misyoner Topluluğunun, 1888 yılında kırk üç yeperhiyada şubesi vardı ve bu şubelerde 12.849 kişi istihdam ediliyordu.¹⁴⁴

Sibirya'nın en büyük ve ilk dini misyonu olan Yenisey yeperhiyasında Ortodoks misyoner topluluğu 1873 yılında kuruldu ve başına misyoner Efimiy atandı, yardımcısı ise Yenisey vilayet valisi M. A

¹⁴² Asochakova, a.g.e., s. 370.

¹⁴³ *Religioznoe vospitanie i obuchenie*, Eniseyskie eparkhial'nye vedomosti, 15 iyulya 1916, №12, s. 24.

¹⁴⁴ V.A. Bonch-Bruevich, *Sily russkogo klerikalizma*, *Religiya i tserkov' v istorii Rossii*, M., 1975, s. 213.

Plets'di. 1887 yılında altmış üç üyesi bulunuyorken bir yıl içinde ancak yetmiş kişiyi vaftiz edebildiler. Sibirya'da yirminci yüzyılın başında sekiz Ortodoks misyon merkezi vardı; kuzeydekiler çok küçüktü; ancak Altay, İrkutsk ve Zabaykal misyonları oldukça büyük ve etkindi.¹⁴⁵ Dönemin uygulaması gereği zorlama ve maddi ödül nadiren de olsa vaftiz için hâlâ kullanılan yoldu. On dokuzun yüzyılın sonunda bile vaftiz olmak isteyenlere, palto, gömlek ve üç ruble mükâfat olarak veriliyordu.¹⁴⁶ Mesela; 1891 yazında daha sonra Çar olan II. Nikolay Aleksandroviç, Zabaykal, İrkutsk ve Yenisey bölgelerinde gezi yaptı ve yüzlerce kişiyi etkileyerek vaftiz olmalarına sebep oldu. Bu dönemde Hristiyan olanların ismi Nikolay olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁴⁷ Misyonerleri hazırlayan okulların sayısı özellikle yüzyılın son çeyreğinde artarak devam etti; yeni model olarak İlminskiy'nin Kazan Kreşin Tatar Mektebi'nin programı kullanılmıştır.¹⁴⁸

Okulların yaygınlaşması üzerine misyonerleri Kazan İlahiyat Akademisi'nin kontrolünde kurulan İrkutsk ve Çita'da faaliyete geçirilen misyoner okulunda hazırlamaya başladılar. Ortodoks dini eserleri yeniden yerel dillere çevrilmeye başlandı ve yerli halklarla ilgili birçok kitap basıldı. Misyonerler seminarilerde uzmanlaşarak yerel kavimlerin din, dil, örf adet ve tıbbına dair bilgileniyorlardı. Sağlık sistemi gelişmediği için misyonerler bu eksikliği gidermek için tıp ilmini de öğrenmeye başladılar. Onlara devlet tarafından ilaçlar veriliyor, bu ilaçlar ilk yardımda kullanılıyordu. Bir diğer önemli husus, misyonerlerin yaşlı olma zorunluluğuydu, çünkü bölgede yerel halk yaşlı insanlara kültürel olarak saygılıydı.¹⁴⁹

Özetle on yedinci yüzyılın başından beri Sibirya haklarının Ortodokslaştırılması, devlet politikasının bir parçasıdır. Rusya hükümetinin bölgede egemenlik kaynağı ve yönetim aracıdır. Başlangıçta

¹⁴⁵ Asochakova, *a.g.e.*, s. 371-72.

¹⁴⁶ Asochakova, *a.g.e.*, s. 373.

¹⁴⁷ Aynı yer

¹⁴⁸ Topsakal, *Rus Çarlığı...*, 359-60.

¹⁴⁹ *Khristianstvo i lamaizm u korennogo naseleniya Sibiri (vtoraya polovina XIX - nachalo XX vv.)*, L., 1979, s. 8.

cebri metotla yapılan bu hareket zamanla ikna yöntemini benimseyerek eğitimle yoluna devam etmiştir. Genel olarak ele alınırsa Sibirya'daki Ortodokslastırmanın altı aşaması olduğu söylenebilir. İlk aşama sadece istilacı Kosakların bölgeyi talan etmesidir. İkincisi ise 1700–1764 yılları arasında kanunlar zoruyla vaftiz etme dönemidir. Üçüncü aşama 1764–1799 yılları arasında yeperhiya misyonerliği ve misyon merkezlerinin açıldığı dönemdir. Bu dönemde ekonomik destek önemliken eğitim ikinci plandadır. Dördüncü dönem ise 1800-1825 prihod dönemidir; bu süreçte cemaat bölgeleri kurulmuştur. Ayrıca toplu vaftizlerden vazgeçilmiş uzak bölgelere de kilise misyon merkezleri inşa edilmiştir. Beşinci aşama 1825-1861 yılları arasında yeni yöntemlerin arandığı, zaman zaman program ve yaklaşımların değiştiği bir dönemi ifade eden gerçek amaca uygun vaftizlemedir. Diğer dinlerle mücadele bu dönemin en bariz özelliğidir. Altıncı ve son aşama ise 1860 ve sonrasını kapsamaktadır, devlet bu dönemde artık doğrudan Ruslaştırmayı öncelemiş, vaftizi ikinci plana almıştır. Bu dönemin en belirgin özelliği devlet okulları ve Rusluk bilinci üzerine hazırlanan programdır.

Yenisey Yeparhiyası, Misyon ve Yenisey Misyonerleri

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Yenisey bölgesinde misyonerlik kurumu 1861 yılında Piskopos Nikodim tarafından kuruldu. 1862 yılında Yenisey Dini İdaresi kurularak bölgedeki faaliyetlerin merkezi haline geldi. İlk yıllarda Yenisey misyonunun faaliyetlerine Hakas soyluları engel olmuştur; zira bölgede kilise, devleti temsil ediyor ve Hakasların egemenliğine engel olarak görülüyordu. Din adamları arasında Hakas kökenli görevli de yoktu. Bojeozörskiy, Çebakovskiy, Üst-Fırkalskiy, Askizkiy, Üst-Abakanskiy, Sinavksiy Hakas bölgesinin ilk prihodlarıydı. Aynı zamanda bu merkezlerden devlete yasak toplanıyor, vaftizleme faaliyeti yapılıyordu. Verhniy-Usinkiy prihod ise Ortodoks Hristiyanların içinde sapık kabul edilen bir cemaat olan Raskolniklere karşı kurulmuştu.¹⁵⁰

¹⁵⁰ Asochakova, a.g.e.,s. 331.

Sibir Tatarlarının Hristiyanlaştırılması

Genel bir değerlendirme ile on yedinci yüzyılda Rus Çarlığı'nın Sibirya'da Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerinde çok faal olduğu söylenemez; ancak cebrî yöntemlerle özellikle Müslüman olmayan göçebeler üzerinde görünüşte bir dönüşüm sağlandığı söylenebilir. On yedinci yüzyıl aynı zamanda Kazan bölgesinde zorla yer edinmek için yapılan vaftizleme çalışmalarının devamı olarak görülebilir; ancak bölge yeni istila edildiği için buradaki din değiştirme ve yerleşimin Orta İdil ve aşağısındaki istilayla fazla benzerlik gösterdiği söylenemez. Örneğin Sibirya ahalisi için 1685 yılında çıkarılan bir emirle “kendi istekleriyle Hristiyan olmak isteyenler”¹⁵¹ hitabı aynı dönemde Kazan ve Rusya'ya yakın bölgelerde geçerli değildir. Çünkü Orta İdil ve Rusya'nın etrafındaki kavimlerden Ortodoks olmayı kabul etmeyenler ya sürgüne gönderilmiş ya da toprağına el konulmuştur.¹⁵² Bölgedeki hoşgörü ve serbestliğin en belirgin nedeni Rusların bölgedeki yerel halkı sistem içinde tutma isteğidir. Mesela bu amaçla Hristiyanlaşmayı kabul eden ve Yeni Kreşin adını alan yerel halk için yasak vergisi alınmamıştır.¹⁵³

Ancak bu hoşgörü siyaseti bilhassa I. Petro'nun çarlık yıllarıyla değişmeye başlamış, bu değişimden en fazla da Sibirya Tatarları etkilenmiştir. 1703 yılında çıkan bir kanunla kiliseler çevresinde cami yapımı yasaklanmıştır. 1714 yılında ise, Rus devletinin Orta İdil ve Ural'da yaptığının benzerini içeren bir kanunla; Sibirya Tatarları, Ostyak ve Vogulların tamamının Hristiyanlaştırması emri verilmiştir.¹⁵⁴

Bu emirler neticesinde on sekizinci yüzyılın ilk yarısında Tobol

¹⁵¹ A. Yu. Konev, *Soslovno-pravovoe polozhenie i administrativnoe ustroystvo korennykh narodov Severo-Zapadnoy Sibiri (konets XVI — nachalo XX veka)*: Sbornik pravovykh aktov i dokumentov, Tyumen', Izd-vo IPOS CO RAN, 1999.

¹⁵² Bakınız; İlyas Topsakal, *Rus Çarlığı ve Türkler*, TDAV Yayınları, İstanbul 2009, s. 463-69.

¹⁵³ N. A. Minenko, *Severo-Zapadnaya Sibir' v XVIII - pervoy polovine XIX v.: istoriko-etnograficheskiy ocherk*, Novosibirsk, Nauka, 1975, s. 263-4.

¹⁵⁴ *Polnoye Sobraniye zakonov Rossiskoy İmperii*, Spt. 1832; T. XIV, s. 609.

ve Tar bölgesi kazalarında bulunan yüz otuz üç mescitten doksan sekseni yıkılmıştır. Bu dönemde zorunlu vaftizi başlatan Piskopos Leşinskiy idi. Leşinskiy, Orta İdil'deki Kreşin Vaftiz Dairesine benzer bir teşkilatla bölgeyi kolluk kuvvetlerinin desteğiyle zorla Hristiyanlaştırıyordu. Bu durumun somut göstergesi gönderilen şikâyet dilekçeleridir. Örneğin; 1752 yılında Tümen Tar ve Tobol Tatarlarından 56 şikâyet dilekçesi Kutsal Sinod'a ulaşmıştı. Bu şikâyet dilekçelerinde “*zincire vurulma, aç bırakılma, hapse atılma zorla hac taktırılma*” ortak şikâyet konularıydı.¹⁵⁵ Aynı zamanda Hristiyanlığı seçip Yeni Kreşin olanlar için de kanunla kolaylıklar sağlanmıştır. 1720'den başlayıp 40'lı yıllara kadar süren bir dizi kanunla bu teşvik ve destek sürdü.¹⁵⁶ Zorla vaftiz etme projesi belli aşamalarda başarılıydı. Örneğin 1782 yılı nüfus sayımına göre Tümen'de yüz yetmiş üç, Tura'da iki yüz altmış beş, Tar'da yüz kırk altı Yeni Kreşin vardı.¹⁵⁷ Rusların bölgeyi istila etmesiyle esir olan Sibir Tatarları çok zor durumda kalıyor, topraklarını ve hayvanlarını koruyamıyor, yaşamak için vaftiz olmak zorunda kalıyorlardı. Örneğin; kocası ölüp iki çocuğuyla dul kalan Kurşık Abaşev'in karısı İli Biga Aktarişev yaşamak için çocuklarıyla vaftiz olma isteğinde bulunmuştur.¹⁵⁸ Bir başka vaka da Tura'da ikamet eden Ayça Seyitova'nun zina ve hırsızlık suçlarından hüküm giyince cezadan kurtulmak için kızı Saburay ile vaftiz olma istediğini dilekçeyle yetkililere iletmesidir.¹⁵⁹

Bölgede Yeni Kreşinlerin Müslümanlardan etkilenecek tekrar eski dinlerine geçişini önlemek için yetkililer Müslüman Tatarları yerlerinden sürüp çıkardılar ve uzak yerlere yerleştirdiler. 1747 ile 1757 yıllarında çıkarılan bir emirle Yeni Kreşin ve Müslümanların ortak yaşadığı yerleşim alanlarında cami ve mescit yasaklandı.¹⁶⁰

¹⁵⁵ İ. İ. Ogryzko, *Khristianizatsiya narodov Tobol'skogo Severa v XVIII v.*, L., Uchpedgiz, 1941, s. 66.

¹⁵⁶ *Polnoye Sobraniye zakonov Rosiskoy İmperii*, Spt. 1832; T. XI, no: 8236 s. 15.

¹⁵⁷ GUTO GA, fond 154 op. 8, dela, 26, 31, 38, listok, 1031, 953, 983, 1-11.

¹⁵⁸ GUTO GATO, fond. 47, op. 1, dela. 4730, list, 44.

¹⁵⁹ GUTO GA, f. 156, OP. 25, D. 18, l. 12, 13, 22.

¹⁶⁰ İ. V. Shcheglov, *Khronologicheskii perechen' vazhneyshikh dannyykh iz istorii Sibiri, 1032-1862*, Irkutsk, 1883, s. 118.

Yine aynı amaçla mollalara Yeni Kreşinlerle konuşma yasağı getirilerek koruma altına alındılar. 1724 yılında Filafey Leşinskiy Sinod'a yazdığı mutat raporların birinde şunları kaleme alıyordu: "Tatar mollaları Kreşinlerle buluşup beylerinin emri gereği derhal dinlerini terk ederek Müslüman olmalarını, kiliseleri yakıp din adamlarını ölünceye kadar dövmelerini istiyorlar."¹⁶¹

Bu doğrultuda 1727'de çıkan bir yasa vardır ki aslında bu dönemin özeti mahiyetindedir. Bu yasaya göre "*Basuramanlar yani Müslümanlar herhangi bir Hristiyan'ı kandırıp Müslüman yaparsa; idam edilmeli veya yakılmalıdır.*"¹⁶² Buna ilave olarak Rus misyonerlerin Tatar evlerine gelerek vaaz vermeleri ve misyon çalışmaları yapmaları emir gereği serbestti. Yine 28 Eylül 1744 tarihinde yürürlüğe giren bir başka kanunda Hristiyan olan Tatarların bütün kusurları affedilerek yeni hayatına başlaması sağlanmalıydı.¹⁶³

Çariçe II. Katherina, 1789 yılında *Orenburskoe Duhovnoe Sabranie* yani Orenburg Müftülüğü kurunca Müslümanların dini idaresi bir merkezden yürütülmeye başlandı. Bu kurumun başına bir müftü atanarak Rus Çarlığı'ndaki bütün Müslümanları temsil etmesinin önü açıldı. Bu dönemde Müslüman mollaları, köy veya kasabaların sakinleri atıyor ve masrafları kendileri karşılıyorlardı. Etnik aidiyet veya bağlı bulunduğu boy önemsenmiyor, din adamlarına çok kıymet veriliyordu. 1876 yılında çıkarılan kanunla din adamı olabilme hakkı ve hukuku da belirlenmiş oldu. Bu kanuna göre prihodlarda vazife alacak mollalar ilgili prihodda yaşayan sakinlerin üçte iki oylarıyla atanabilecekti. Bütün sakinler seçime ait belgeyi imzalayarak uyezd polis birimine gönderecekti. Buradan da belge guberniya yetkililerine ulaşacak ve vali tarafından imzalanarak yürürlüğe sokulabilecekti.¹⁶⁴

Kanunlarla dini idareyi düzenlemek aynı zamanda verilen özgür-

¹⁶¹ Ogryzko, a.g.e., s. 68.

¹⁶² GUTO GATO, f. 47, Op. 1, D. 4719, l. 38

¹⁶³ GUTO GATO, f. 47, Op. 1, D. 4726, l. 38

¹⁶⁴ *Sbornik zakonov o musul'manskom dukhovenstve v Tavricheskom i Orenburgskom okrugakh i o magometanskikh uchebnykh zavedeniyakh*, Kazan, 1899.

lüklerin sınırlarının da belirlenmesiydi. Bu çerçevede dini idarede aza olabilmenin en temel şartı Rusçayı bilmektir. Dahası köylerde molla olabilmek bile ancak Rusçayı okuyup anlamak ve yazmakla mümkündü. Sınavları ise Halk Eğitim Bakanlığının oluşturduğu bir komisyon yapıyor, başarılı olan adaylara sertifika veriyordu. Müftü ise ancak İç işleri bakanının onayıyla atanabiliyordu. Cami yapımında hükümetin koyduğu kanun ve ölçüler titizlikle uygulanmaktaydı. Mesela; yeni bir mescidin açılabilmesi için en az 200 kişilik cemaatin bulunması şarttı. Aynı zamanda imam ve caminin maddi ihtiyaçları tamamıyla cemaat tarafından karşılanmalıydı. 13 Aralık 1717 yılı emrine göre kiliseler, yaşam yerlerinin merkezine ve etrafı açık meydanlara yapılmak zorundaydı. 1829 yılında ise bu kural camiler için de geçerli oldu. Yeni camiler Orenburg Müftülüğü'nün planlaması ve valilerin izniyle yapılmaya başlandı.¹⁶⁵

1842'de camilerin fiziki şekillerinin nasıl olması gerektiğinin kuralları maddeler halinde belirlendi. Müslüman cemaat, camilerini ancak uyezd idarecilerinin izniyle tasarlayabilecekti. Yeni kanuna göre camiler, yerleşim biriminin meydanında yapılmalı, yerleşim alanında meydan yoksa meskenlerden en az otuz metre uzakta olmalıydı.¹⁶⁶

Rus bölge arşivlerinde Müslümanların cami yapımı için müracaat ve dilekçeleri ile ilgili hayli doküman vardır. Örneğin; Tarskiy'e bağlı Kovinskaya köyünden gelen Kurman Seyidov, dilekçe ile bir istekte bulunmuştur; şikâyetinde ibadet edebilmek için yaşadığı köyden çok uzakta bulunan bir köye gitmek zorunda kaldıklarını; özellikle cenaze olunca definlerin İslam kurallarına göre yapılamadığını, uygun yer ve insanların bulunmadığını belirtiyor, mağduriyetlerinin giderilmesini rica ediyordu.¹⁶⁷

3 Haziran 1874 yılında ise Uvads kaya Volest'da yaşayan Tatarlar, Molla Ebu Tahmanov'un yardımıyla bir cami yapmak istediklerini idareye iletiler. Guberniya yetkilileri gelerek nüfus sayımı yap-

¹⁶⁵ *Sbornik zakonov*, s. 264.

¹⁶⁶ *Sbornik zakonov*, s. 265.

¹⁶⁷ GUTO GA, fond 329, Op. 13, dela. 202, list 1

tılar, yapılan sayımda kişi sayısı yüzde kalınca köye camii yapımına müsaade etmediler.¹⁶⁸ İlgili kanuna göre en az iki yüz kişilik köylerde cami yapımına izin veren uygulama zaman zaman çiğneniyor, küçük köylerde dahi camiler yapılabiliyordu. Mesela: Yelitaraovsk'a bağlı Sungurovskiy köyünde elli dört kişi vardı ve cami yapılabilmişti. Yine Koşelovskiy köyünde elli bir, Osinovskiy'de seksen beş, Novoatyalovskiy'de yüz yetmiş beş, Avazbakeyevskiy'de altmış yedi, Krasnoyarskiy'de on üç, Ozrninskih'de yirmi, Revdinskih'de seksen altı, Nijnii İngalinskih'de yüz altı Müslüman olmasına rağmen mescit yapmışlar ve dini vazifelerini rahatça yerine getirebilmişlerdir. Aslında bu istatistik ve vakıa bile Müslümanların verimli Orta İdil topraklarını Ruslara bırakmalarının sıkı gözetimden kaçıp gözden ırak, kendi kurallarıyla yaşayabilecekleri yerleri mesken tutmak istemeleri sebebiyle olduğunu anlamak için yeterlidir. Tümen uyezdinde de benzer bir duruma rastlıyoruz: Bu bölgedeki yirmi beş prihoddan sadece ikisinde yeterli Müslüman cemaat vardı, diğer camilerin cemaati kanunun belirlediği sınırların altındaydı. Tarskiy uyezdde ise, otuz iki prihoddan sadece dördünde yeteri Müslüman nüfus bulunuyordu.¹⁶⁹

Camilerin ihtiyaçları, cemaatten alınan yardımlarla karşılanıyordu; Müslümanların hasatlarından elde ettikleri ürünlerinin onda birini mescide verme usulleri devam ediyordu; bazen bu oran beşte bire kadar yükselebiliyordu. Bunlara ilave olarak mollalar ve müezzinler yapılan ritüel ve merasimlerde ilave gelir elde edebiliyordu. En büyük gelir ise, kurban ve ramazan bayramlarında elde edilebiliyordu. Zengin tüccar ve toprak sahibi Tatarlar şahsi mallarından mescitlere yüklü miktarda bağış da yapabiliyordu. Mesela; Tuhtasın Safaroviç Aytmuhammedov gayretiyle Tobolsk'da on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru taştan bir mescit inşa edilmiştir.¹⁷⁰

Sibirya Müslüman Tatar nüfusu üzerinde yapılan bunca baskı ve eğitim politikaları semeresini vermemiş ve yapılan vaftiz oldukça sı-

¹⁶⁸ GUTO GA, fond 329, op. 2, d. 265, mlist 26, 33

¹⁶⁹ GUTO GA, f. 329, op. 2, d. 54, list. 24-57

¹⁷⁰ *Zauralskiy kray*, 1915, no. 44

nırlı kalmıştır. Müslüman Tatarlar, vaftiz olmak yerine topraklarını ve mallarını bırakarak göçü yeğlemiş, kalanlar ise şartları kendi lehlerine çevirmeyi tercih etmişlerdir. Yapılan vaftizlerin birçoğu Ruslar arasında kalan Tatarlarda görülmektedir. Mesela, 1833 yılında Kazan guberniyasından Sibir'e gelen Seyfuddin Mryasov, Tobol'da Hristiyanlarla yaşadığını, bu nedenle Hristiyan olmak istediğini ifade eden bir dilekçe yazmış ve bu istekle vaftiz olmuştur.¹⁷¹

Çocukluğundan itibaren Tobol şehrinde bulunan Rus Kopotilova köyünde yaşayan Seyit Patal Mamadev 30 Ocak 1839 yılında halkın huzurunda vaftiz edildi ve Vasiliy ismini aldı.¹⁷² İştamanskiy yurdunda 27 yaşındaki Sagit İttibaev, İsa'yı sevdiği için vaftiz olmak istediğini belirtmiş, Arhiyepiskop bu istek üzerine onu vaftiz etmişti.¹⁷³ Tatarlar içinde çok az sayıda vaftiz olanlar, geleneksel hayatlarına devam ediyor; evlerinde Müslüman Tatar Türk adetlerine devam ediyorlardı. Mesela: İ. Giorgiy Tura Tatarlarını anlatırken şunları yazıyordu: *"Bu Tatarlar sünnet olmuyorlar, ancak at eti yemeğe devam ediyorlar. Diğer Müslümanlar gibi domuz eti ve Kuran'ın yasakladığı diğer yasak yiyeceklerden sakınıyorlar. Oruçlarını ise bazen Hristiyan bazen de Müslüman adetlerine göre tutuyorlar."*¹⁷⁴

A. A. Şchapov ise şunları yazmıştı: *"Yasak ödeyenler, Kreşin ve Kreşin neslinden gelenler ve beraber yaşayan Ruslar tıpkı Müslüman Tatarlar gibi çok eşlilerdi. Kilise ve Rus adet ve geleneklerine aykırı hayat sürüyorlar. Müslümanlığa geri dönüyorlar, bütün geleneklerini ve göreneklerini koruyorlar."*¹⁷⁵ N. M. Yandrintsev, Tümene bağlı Yamakova köyünde yaşayan Tatar Türkleri için şunları not etmişti; *"on sekizinci yüzyılın*

¹⁷¹ GUTO GA, f. 156, OP. 25, D. 18, list. 1

¹⁷² GUTO GA, f. 156, OP. 25, list 144

¹⁷³ GUTO GA, f. 156, OP. 26, list 1

¹⁷⁴ İ. Georgi, *Opisanie vsekh v Rossiyskom gosudarstve obitayushchikh narodov, takzhe ikh zhiteyskikh obryadov, ver, obyknoveniy, zhilishch, odezhd i prochikh dostopamyatnostey*, SPb., 1776-1777, s. 31.

¹⁷⁵ A. P. Shchapov, *Istoriko-geograficheskie i etnologicheskie zametki o sibirskom naselenii*, İrkutsk, 1872, t. 3, no. 3, s. 148-9.

sonunda vaftiz edilmelerine rağmen on dokuzuncu yüzyılın sonunda Ruslarla evli olsalar da Tatar Türkçesiyle konuşuyorlardı.”¹⁷⁶

Sibirya bölgesinde Hristiyanlaştırmanın başarısı doğrudan Ruslaşma ile orantılı ve eşdeğerdi. Bu nedenle Çarlık, Ruslaşmanın hızlanması ve devamı için Yeni Kreşinlerin Ruslarla evlenmesini teşvik ediyordu. Daha on yedinci yüzyılda bile Ruslarla Tatarların evlilikleri toplumda tepki çekmemeye başlamıştı.¹⁷⁷ Karşılıklı evliliklerde Ruslaşma olmuyordu, Tatarlar arasında kalan Kreşinler Müslümanlaşıyordu. N. N. Nirsov'un ifadesiyle “bir süre Tatar yurtlarında yaşayan ve orada Tatarlarla aynı kaplardan yemek yiyen, içen, oruç tutan ve Tatarlardan evlenen Ruslar, artık ilelebet bu yurtlarda kalıyor, kendi kültürlerine ait yuvalarını kurmuyorlardı.”¹⁷⁸

On sekizinci yüzyıldan sonra kilise karışık evlilikleri yasakladı, buna eşdeğer olarak Müslümanların Orenburg'daki Müftülüğü de karışık evliliği yasaklayan bir fetva yayınladı. Bu nedenle sonraki dönemlerde Ruslarla Tatarlar arasında karışık evlilikler azalmaya ve nadiren görülmeye başladı. Bir diğer mesele de Tatar kızların Ruslarla evlenmesi kesin olarak yasaktı ve bu tür evliliklerin görülmesi imkânsızdı; ancak Rus kadınlar Tatarlarla evleniyor ve kadınlar Müslüman oluyorlardı.¹⁷⁹ Bütün alınan tedbirlere rağmen karışık evliliğin ve ilişkilerin kesilmesi temin edilemedi. Ruslar, Müslümanlar ve Yeni Kreşinler arasındaki toplumsal ve sosyal ilişkiler devam etti. Rus yetkililere göre Ortodoksluğun en büyük tehdit aldığı alan, bireysel ve toplumsal olarak kurulan ilişkiler olarak kaldı. Hatta bu konuda Tobol dini idaresi Sinodluğa defalarca bilgi notu şeklinde raporlar göndermiş ve şikâyetlerini bildirmiştir.

¹⁷⁶ Bkz. N. M. Yadrintsev, *Sibirskie inorodtsy, ikh byt i sovremennoe polozhenie*, SPb., 1891, s. 29.

¹⁷⁷ Z. Ya. Boyarshinova, *Zapadnaya Sibir' nakanune prisoedineniya k Rossii: Sel'skokhozyaystvennoe osvoenie Zapadnoy Sibiri russkimi v feodal'nuyu epokhu: Dokl. ... d-ra ist. nauk (vmesto avtoref.)*, Tomsk, 1967, s. 88.

¹⁷⁸ N. N. Firsov, *Chteniy po istorii Sibiri*, t. 1-2, M., 1920-21, s. 57.

¹⁷⁹ N. A. Tomilov, *Etnicheskaya istoriya tyurkoyazychnogo naseleniya Zapadno-Sibirskoy ravniny v kontse XVI - nachale XX v.*, Novosibirsk, Izd-vo Novosib. un-ta, 1992, s. 197.

Bütün bu ilişkiler neticesinde vaftiz olan Yeni Kreşinler, Tatarlarla kaldıkları süre içinde yeni dinlerinin gereklerini yerine getiremiyor, bu durumları da dinî dairede çalışan yetkilileri endişelendiriyordu. 20 Aralık 1850 yılında Sinodluk "*Ortodoks din adamları İslamı seçen Rusları sevgi ve şefkatle Hristiyanlığa döndürün; zor durumda kalırlarsa kanunlar çerçevesinde zor kullansınlar*" gizli emrini yayımlamak zorunda kalmıştır.¹⁸⁰

Karışık hayattan çekinen Rus yetkililer vaftiz edilen Tatarları yurtlarından alarak Rus köylerine yerleştirip başlarına kendi saygı duyacakları birini tayin ediyorlar, böylece Müslümanların etkilerini kırmak istiyorlardı.¹⁸¹ Ayrıca vaftiz olan Tatarlara maaş bağlıyorlar, askere almıyorlar, Ruslaşmaları için bütün imkânları kullanıyorlardı. Dil asimilasyonu ise çok yavaş ilerlemiştir. A. P. Şchapov'a göre; "*Tatarların içinden çok az kimse Rusça konuşabiliyordu.*"¹⁸² Rus Çarlığı'nın ilk resmi nüfus sayımı olan 1897 yılı sayımına göre Tobol Tatarlarının sadece iki yüz altmış sekizi Rusça konuşabiliyorken Baraba Tatarlarında sayı sadece yüz altmış yediydi. Tobol ve İrtiş bölgesinde on sekiz ve on dokuzuncu yüzyılda konuşma dili Tatar Türkçesiydi, Rusça halk arasında hiç konuşulmuyordu. Dahası karışık evlilik sahibi olan Kreşinler de kendi arasında Tatar Türkçesi konuşuyorlardı.¹⁸³

On yedi ila yirminci yüzyıllar arasında Yeni Kreşinlerin statüleri de sürece göre farklılıklar göstermiştir. Mesela on yedinci yüzyılda Kreşin olan Tatarlar yasak ödememek için vaftiz oluyorlar, böylece statü atlayarak başka bir sınıfa geçiyorlardı. On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda ise Rus hükümeti politikasını değiştirdi, yasak ödeme muafiyetini kaldırdı, ancak bazı ek kolaylıklar sağlayarak Yeni Kreşinleri Müslümanlar arasında öne çıkardı. 1822 yılında

¹⁸⁰ GUTO GA, f. 156, OP. 25, dela 60, list 1-16.

¹⁸¹ N. P. Butsin'skiy, *Otkrytie Tobol'skoy eparkhii i pervyy tobol'skiy arkhiepiskop Kiprian*, Khar'kov, 1891, s. 5.

¹⁸² A. P. Shchapov, *Istoriko-etnograficheskaya organizatsiya russkogo narodonaseleniya*, Sobr. soch., SPB., 1906., t. II, s. 446.

¹⁸³ *Spisok naselennykh mest Tobol'skoy gubernii (po svedeniyam na 1868-1869 godov)*, Tobol'sk, 1871, s. 157.

“ustav ob uprovlonie inorodtsev”¹⁸⁴ kanunu çıkınca Sibirya Tatarları yerleşik gayri Ruslar içine dâhil edildi. Artık dini olarak değil de ekonomik olarak devletin kanunlarında yer edindiler. Böylece Sibirya Tatar Türkleri devlet serfleriyle aynı statüye gelmiş oldu. Bu bakımdan, geçmişte insanların dinleriyle ilgili olarak uygulanan hukuki yaptırım veya ayrımlar sona ermiş oldu.¹⁸⁵

Kreşin Tatarlarının Ruslaştırılması ve Ruslarla uyumlu yaşamaları için eğitim programları on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarsında başladı. Bu reformun planlayıcısı ve uygulayıcısı N. İ. İlminskiy oldu; programa ise “İlminskiy’nin pedagojik sistemi” adı verildi. Bu sistemin temelinde Ruslar, Müslümanlar ve Kreşinlerin ahenkli yaşaması için kaynaştırıcı rolü Rusça yapacaktı, inoredets¹⁸⁶ diye tanımlanan Rus harici toplumlar temelde ancak ortak bir dilde anlaşabilirlerdi. İlminskiy’nin sistemi 1870 yılında çıkan “O merah k obrazavaniyu inorodtsev otnatiselno tatar-mogametan” kanunuyla yasalaştı. Bu kanunun amacı Kreşinleri Ruslaştırarak birliği temin etmektir.¹⁸⁷ Bu kanunun neticesinde Rus İmparatorluğu’nun inoredets olarak adlandırılan sakinleri arasında Rusça zorunlu eğitim dili haline geldi. Müslüman Tatarlar da netice olarak mektep ve medreselerinde Rusça sınıflar açmak zorunda kaldı. Eğitimin ilk yılları ana dilde başlasa da alışma sürecinden sonra Rusça yapılıyor, öğretmenler ise Rusçayı iyi derecede bilen yerel halk arasından yetiştiriliyor bununla birlikte yerel dili iyi konuşan Ruslar da öğretmenlik yapıyordu. Kanunla kadınların eğitimi de bir düzene oturtulmuş, kadın eğitimine önem verilmiştir.¹⁸⁸

İlminskiy’nin yerel halklar için tasarladığı ve uyguladığı sistem sadece Kreşinleri değil, aynı zamanda Müslümanları da derinden etkiledi. Kreşinler için düşünülen din eğitiminin amacı eksik olan imanın kuvvetlendirilmesi ve iyi bir Ortodoks şahsiyetin yetiştiril-

¹⁸⁴ Novokreşinleri destek kanunu

¹⁸⁵ A.Yu. Konev, *Narody Zapadnoy Sibiri v sisteme sotsial'no-pravovyykh otnosheniy Rossiyskogo gosudarstva XVII-XIX vekov*, Tyumen', 2002, s. 71.

¹⁸⁶ Rus olmayan

¹⁸⁷ *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshheniya*, 1870, No: 3-4, otd. 1, s. 3.

¹⁸⁸ Topsakal, *Rus Çarlığı...*, s. 312-13; *Sbornik zakonov*, s. 59.

Nikolay Ilminskiy

Kaynak: <http://ic.pics.livejournal.com/makalval/47712801/58740/original.jpg>

mesiydi. Buna göre dört yıllık okulların ilk iki yılı ana dilde, ikinci yarısı ise Rusça yapılıyordu. Müslümanlar içinse eğitim tamamen Rusça üzerine bina ediliyordu. Ana dil sadece ilk yıl az miktarda veriliyordu.¹⁸⁹ İlminskiy'nin sistemi sadece eğitim alanında kalmamış, aynı zamanda bütün gayri Ruslar arasında kendi dillerine ait bağımsız dinî ve edebî bir literatür oluşturulmuştur. Bu çerçevede İlminskiy ve arkadaşlarının kurduğu Aziz Guriy Cemiyeti ve tercüme komisyonları çok önemli işlev görmüştür. Türk boyları yapay dilleriyle birçok kitap, sözlük, broşür, dinî literatüre sahip olup, birbirinden bağımsız olarak gelişmeye devam ettiler.¹⁹⁰

İlminskiy ve misyonerlerle başlayan eğitim temelli politikalar neticesinde siyasal parçalanmalar gerçekleşse de Hristiyanlaştırma alanında hedeflenen görünebilir bir başarı sağlanamadı. Bunda en

¹⁸⁹ *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshheniya*, 1870, No: 3-4, otd. 1, s. 3.

¹⁹⁰ İlyas Topsakal, *Rus Çarlığı ve Türkler*, s. 310-11.

büyük pay sahibi, şüphesiz çocuklarına Rusça öğretmeyi kabul etmeyen bilinçli Müslüman Türklerdi. Örneğin Tobol guberniyasında Rus-Tatar okulları açılmadı, Yembayeskaya ve Turbinskaya gibi bölgedeki birkaç medresede Rusça dersi verildi.¹⁹¹ Ancak proje Ortodoks din adamları arasında hayli önemsendi, Tobol ve Sibir Episkopu Avramiy yardımıyla 8 Eylül 1885 tarihinde İvan-Vvedenskiy Kadınlar manastırı içinde Rus-Tatar okulu açıldı. Bu okula ilk yıl yirmi Tatar; on altı Rus çocuk kayıt yaptırdı, bu okulda programa göre çocuklar, Rusça okuma yazma, güzel yazı, aritmetik ve dini bilgiler öğreniyorlardı. 1887 yılı okul raporuna göre çocuklar iki yıl sonunda okuma yazmayı, yüz kadar basit problemi çözmeyi ve ezbere işlem yapmayı öğrenmişlerdi. Aynı zamanda öğrenciler okulda Rus devletinin sistemini ve düşüncesini anlayabiliyor, uyumlu hale geliyordu.¹⁹² Her ne olursa olsun Rus devleti için istisna örnekler bir başarı sayılmamış, neticede umumiyetle Tatarlar çocuklarını yeni açılan mekteplere göndermekten imtina etmişlerdir. 1908 yılı raporlarına göre Tobol uyezdinde Bigişev Tatar köyünde sadece iki Tatar çocuk eğitim alıyordu.¹⁹³ Tümen uyezdinin Lugovski köyü okulunda 1897 yılında sadece bir Tatar Türkü vardı.¹⁹⁴ Bu projenin başarısız olması “o merah k obrozavaniyu inorodtsev, otnositelno tatar-mogametani” kanununun 5 Şubat 1882 yılında iptaline vesile olmuştur. İkinci Aleksandr’ın emriyle Müslüman okulların olduğu gibi kabul edilmesi ve sadece istatistik kayıtlarının merkeze gönderilmesi kararlaştırılarak proje kaldırılmıştır.

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Tobol misyonu biraz daha gelişmiş ve faaliyetlerini yaygınlaştırmıştı. Bu yıllarda misyon bölgede deneyimli bir çok misyonere sahipti. Tümen’de Yeni Kreşin idaresine Zsım Kozlov, Tobol’da İğumen Vasiliy misyonun idarecileri ola-

¹⁹¹ G. T. Bakieva, *Rossiyskoe gosudarstvo i sibirskie tatary v XVII nachale XX V. : konfessional'nyy aspekt*, Izvestiya AltGU, 2008, №4-4 , s. 7-15.

¹⁹² Geniş bilgi için bakınız; 25-letie Tobol'skogo Eparkhial'nogo komiteta Pravoslavnogo missionerskogo obshchestva, 1872-1896, Tobol'sk, 1898.

¹⁹³ *Tobol'skie eparkhial'nye vedomosti*, 1906, №12, s. 300.

¹⁹⁴ A. P. Lysov, *Narodnoe obrazovanie v Tyumenskom okruge v 1897 g.*, Tyumen', 1898, s. 11.

rak çok başarılıydılar. Bayramlarda bölgelerinde bulunan Kreşinlere maddi yardımlar yapıyor, aynı zamanda Kreşinlerin din eğitimiyle ilgili seminerler, dersler ve vaazlar düzenli bir şekilde takip ediliyor, İslama karşı Kreşinler her alanda destekleniyordu.¹⁹⁵ Bu tarihlerde misyonerler; Orenburg, Tomsk ve İrkutsk olmak üzere üç merkezde toplanmıştı. 1913 yılında Tobol yeperhiyasında yerleşimlerin planlaması yapılmıştır, çünkü bu yıla kadar Kreşin yerleşimini düzenleyecek yeterli nüfus yoktur. Bu projeyi yürüten ve fikir babası olan Papaz İ. Petrov, bölgedeki en uygun yerin Velican köyündeki Baltan yöresi olduğunu rapor etmiştir. Rapor üzerine Guberniya yetkilileri bölgeyi Kreşinlere tahsis etti. Ancak planlı yerleşim için ayrılan ödenek bir türlü verilemedi ve proje maddi imkânsızlık nedeniyle başlayamadı. 1917 yılında, büyük bir kampanyayla projeye destek sağlamaya çalışıldı ancak yeterli para yine sağlanamadı. Bunun üzerine Petrov görevi bırakarak Berezov kazasına papaz olarak atandı.¹⁹⁶

Tümen bölgesindeki Yeni Kreşinler kendi aralarında yardımlaşma derneklerine sahipti ancak Sibir bölgesinde umum Kreşin hayatı oldukça zor şart altında devam etmiştir. Buradaki en büyük etken Ortodoks kilisenin Müslümanları tehdit olarak görmesidir.¹⁹⁷ Genel olarak 1870–1900 arasında Rus devletinin resmi dini Hristiyan Ortodoksluktur ve bu anlamda misyon ve misyoner faaliyetler diğer inanışlara göre kanunlarla desteklenmiştir. Mesela 11 Haziran 1885 yılında çıkan misyonerlik işlerini düzenleme kanununa göre Ortodoks harici diğer inanışlar şayet misyoner faaliyette bulunursa 8–10 yıl süreyle sürülmeleri gerekmektedir. Bu ceza şiddet durumunda 12–15 yıla çıkabiliyordu. Eğer Hristiyanlığa geçişi engelleyenler varsa hapis cezası uygulanıyor; süre 2–4 yıl arasında değişiyordu. Hristiyanlıktan çıkmak isteyenler sadece isteklerini kilisede çalışan din adamlarına iletebilirler, onlardan tavsiye alabilirdi. Bu konuda

¹⁹⁵ Bakieva, a.g.e.

¹⁹⁶ Bakieva, a.g.e.

¹⁹⁷ Bakınız; G. İ. Ivantsova, *Protivomusul'manskaya missiya no-vokreshchennogo Efrema Eliseeva v Tobol'skoy eparkhii*, Materialy V Sibirskogo simpoziuma «Kul'turnoe nasledie narodov Zapadnoy Sibiri», Tobol'sk, Omsk, 2002, s. 202

emirlere uymayanların mallarına el konuyor, Hristiyanlığa dönene kadar tedbir uygulanıyordu.¹⁹⁸ Ayrıca çıkarılan emirlerle dinler arasındaki karışık evliliklere de resmi yasak getirilmiştir. Ancak evlilikler Ortodoks kuralları ve örfüyle yapılırsa geçerli olabiliyordu.¹⁹⁹ Çocukların vaftizi için ailenin Ortodoks olma şartı aranmadan paza başvurmak yeterli oluyordu.²⁰⁰

22 Mart 1903 tarihinde çıkan hoşgörü yasası 17 Nisan 1905 tarihinde genişletilmiş ve gayri Ruslara kendilerini rahatlatacak haklar verilmiştir. Mesela *“Müslümanlar ve Yahudiler Hristiyanları etkileyip kendi dinlerine çekerse ceza sınırı üç ayla kısıtlanmıştır; dönen şahıslarla ilgili cezalar ortadan kaldırılmıştır.”*²⁰¹

Sonuç olarak on yedi ile yirminci yüzyıllar arasında Rus devleti, Müslüman Tatarlar üzerinde bazen zorlamaya bazen de eğitime dayalı Ruslaştırma gayesi gütmüş ve bu doğrultuda vaftizi araç olarak kullanmıştır. Resmi idare orta İdil’de gösterdiği şiddeti Sibiry’a da göstermese de Kreşin ve Ortodoksluğa gösterdiği şefkati Müslümanlardan ve diğer yerel dinli topluluklardan esirgemiştir. Zaman zaman Rus siyasi idaresi bölgedeki yerel idarelere geniş imtiyazlar da sağlamış; isteklerini karşılamıştır. Mesela molla atamalarında yerel idarecilerin isteklerine uyarak dengeyi sağlamayı düşünmüştür.

Hakas Misyonu ve Hakasların Hristiyanlaştırılması

Hakas-Minusinsk vadisi güney ve kuzeyde dağlarla çevrili, kuzeybatıda Batı Sibiry Vadisi ile birleşen doğal bir sınıra sahiptir. Bu yönüyle diğer vadilerle kapalı hale gelmiş, kendine has bir ya-

¹⁹⁸ *Svod zakonov Rossiyskoy imperii*, T. XIX, SPb., 1890, s. 13

¹⁹⁹ Bakınız; *Zakony grazhdanskoe. Svod zakonov*, T. X, Ch. I. Izd. 1900, Sbornik materialov po voprosam o smeshannykh brakakh i o veroispovedanii detey, ot sikh brakov proiskhodyashchikh, SPb., 1906, s. 53

²⁰⁰ Bakınız; *Ustav dukhovnykh konsistoriy*, PSZ, №1495. 1883, Sbornik materialov po voprosam o smeshannykh brakakh i o veroispovedanii detey, ot sikh brakov proiskhodyashchikh, SPb., 1906., s. 28

²⁰¹ *Novyy zakon ob ukreplenii nachal veroterpimosti* (Vysochayshe utverzhdenyy 17 aprel’ya 1905 g.), Sobranie zakonov, №63, SPb., 1905, s. 3

pısı vardır. Orta Yenisey vadisinde eskiden Hakasların ataları olan Yenisey Kırgızları yaşıyordu. İlk misyoner kayıtlarında bu gruplara Abakan, Açinsk, Çulım Tatarları ismi verilmişti.²⁰² Kırgızların tarihî toprakları olan bu bölge, Rusların akınlarıyla eski yoğunluğunu kaybetmiş ve nüfusu azalmıştı. Kırgızların güneye doğru çekilmesinin ardından kalanlar Rus devletinin egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı. Ruslar Hakas bölgesini Tomsk, Krasnoyarsk ve Kuznetsk askeri garnizonlarıyla kontrol altında tutmuştur. Zaman zaman idari taksimatla farklı isim olsa da yukarıdaki garnizonlar her zaman aktif olarak idari merkezler oldular.

Hakasların Rusya'ya boyun eğmesi 1720'li yılların başında olmuştur. Bu dönemin kaynakları Hakaslar için farklı adlar kullandığı için Hakasların istila edilişi ve bölgeden ayrılışına dair net bilgilere sahip değiliz. Ancak Hakas bölgesinden Cungar bölgesine kaçan azımsanamayacak bir nüfusun olduğu söylenebilir. Bu durum bir yönüyle burada yaşayan Türk boylarının alan boşaltması olarak görülebilir. Tarihimizin önemli bir sahnesini içeren ve günümüzde Türkistan'ın aşağısında varlıklarını devam ettiren devletlere kaynak sağlayacak olayların araştırılmasının önemini burada özenle vurgulamakta fayda görüyorum.

Rusların egemenliğiyle birlikte yapılan nüfus sayımları, vergi vermeyen çocuk ve kadınları hesaba katmadığı için sağlıklı bir sosyal yapı tahliline engeldir. Ancak on dokuzuncu yüzyıl söz konusu olduğunda bilgilerimiz daha da belirginleşmektedir. Örneğin Hakasların sayısının 1720'den 1897'ye kadar üç bin beş yüzden otuz binlere yükselmiştir. Rusların nüfusu ise yaklaşık rakamlarla beş yüzlerden yüz kırk dört binlere ulaşmıştır. Bu istatistik Hakas bölgesinin Ruslar tarafından sadece askeri olarak değil aynı zamanda sosyal ve kültürel olarak da işgal edildiğini gösterir. Minusinsk vadisi tarihî olarak ilk medeniyetlere ev sahipliği yapan bir vadi-dir. Bunun nedeni yaşama elverişli tabii şartlara sahip olmasında

²⁰² V. Ya. Butanaev, *Etnicheskaya istoriya khakasov XVII—XIX vv.*, Materialy k serii «Narody Sovetskogo Soyuza», M., 1990.

aranmalıdır. Nitekim Rus çarlığı döneminde de bu özelliğiyle yoğun göçlere mesken olmuştur.²⁰³

Bölgedeki Rus nüfusun hızlı bir biçimde artması Hakasların erimesini kolaylaştıran en önemli etkenlerden biri olarak görülebilir. Yine bu etkiyle bölge hızla Ortodoks Hristiyanlığın etkisine girerek farklı bir kültürel kimlik sergiler. Hakaslarda ekonominin temel kaynakları hayvancılık ve tarımdır; Rus ekonomi literatüründe geçim ekonomisi olarak da kayıtlara geçmiştir. Yani bölgenin diğer halkları gibi bu vadinin yerlileri de hayatta kalabilecek kadar tarım ve olabildiğince hayvancılık yaparlardı; ayrıca balık ve diğer hayvanları avlayabilirlerdi. İhtiyaç fazlası av ve doğaya zarar verecek tarımsal faaliyetlerden uzak dururlar, bunu inançları gereği saygısızlık olarak düşünürlerdi. Kısacası ekonomik davranış modelleri inançlarıyla uyum gösterirdi. Bölgedeki inanişe göre insan diğer yaratıklarla eşit yaratılmış ve bir ayrıcalığa sahip değildir. Bu nedenle çevreye zarar verme durumu bu kültürte görülemez.²⁰⁴

Bu kültürel dokuyu temelden sarsan yeni istilacı kavim Ruslar oldu. Minusinsk ve civarına önce askerleri sonra yerleşimcileriyle gelen Ruslar, yaşantıyı kökten değiştirerek biriktirip depolamayı öncelediler. Zira yeni istilacıların dinleri olan Hristiyanlığın getirdiği anlayışla birlikte artık bölge insanoğlu için tanrı tarafından vaat edilen ve sonuna kadar istifade edilmesi gereken bir nimetti. Ruslar gelinceye kadar Minusinsk vadisi ve diğer vadilerdeki yerli halklar hayvancılık, avcılık toplayıcılık ve çapa tarımı yapıyorlardı. Rusların gelişile birlikte vadilere düzeni bozan aletler de girmeye başladı. Aletlerle birlikte zanaatkârlık ve ticaret de hayatın bir parçası oldu. Ancak yine de bu dönüşümün kolay gerçekleştiği söylenemez. Onlar daha önceki basit ve çevreye saygılı hayatlarına devam ettiler.

Hakasların on yedinci yüzyılına ait sosyal ve kültürel yaşantılarına dair verilerimiz gerçekten çok azdır. Hristiyanlaşma ile ilgili bilgilerimiz de bu çerçevede kısıtlıdır ancak Krasnoyarsk kasabasından esir alınanları papazların vaftiz ettiği bilinmektedir. Böylece

²⁰³ Asochakova, a.g.e., s. 117

²⁰⁴ Asochakova, a.g.e., s. 150

bölgedeki Kaçınlar ve Arınlar Hristiyanlaştırıldılar. 1654 yılındaki kanuna göre Sankay adlı bir Hakas kadının vaftiz olduğu yönünde bir bilgi vardır.²⁰⁵

1641 Kırgız isyanını bastıran Ya O. Tukhaçevskiy yüz otuz Hakas kadın ve çocuğu esir almıştı. Hakaslar, Kosakları takip ederek esirlerin vaftiz edilmelerini ve köle olarak satılmalarını önlemek istediler.²⁰⁶ Çünkü, kanuna göre bir kere Yeni Kreşin olan bir daha eski dinine dönemiyordu ve bu yüzden esirler geri dönmessin diye askerler tarafından ivedilikle vaftiz ediliyordu.²⁰⁷ On yedinci yüzyılın sonunda Hakaslara Rusların yaşadığı bölgelerde de rastlanmaktadır. 1692 yılında Kanskaya Zemlitsa'daki isyanı bastırmaya giden Vasiliy Mnogo Greşniy ordusunda vaftiz edilmiş Hakaslar vardı. Titsolamatov'un ordusunda ise kırk Kaçın Tatarı görev yapıyordu.²⁰⁸ 1700 yılında Krasnoyarsk kasabasında yedi Yeni Kreşin²⁰⁹ görev yapıyordu.²¹⁰ Bu dönemde Yeni Kreşinlerin sayısını tespit etmek oldukça zordu, zira sayım yoktu. Şerstova'ya göre Yeni Kreşinlerin büyük bir bölümünü kadınlar oluşturuyor, onlar da Ruslarla evlenip asimile oluyorlardı.²¹¹

Misyoner Filofey Leşinskiy zamanında Beliy İyus nehrinin ve Kiya nehirleri boyunca yaşayan Çulım Tatarları vaftiz edilmiştir. 1710 yılında Aleksey Afanasyev, dört yüz Kamasini Yeni Kreşin olarak belgelere geçirmiştir. Ayrıca ertesi sene yani 1711 yılında Koybalların bir kısmı da Hristiyanlaştırılmıştır.²¹² 1740-50'lerde ise

²⁰⁵ S.V. Bakhrushin, *Eniseyskie kirgizy v XVII v.*, Nauchnye trudy, M., 1955, s. 185-186

²⁰⁶ *Otpiska Ya.O. Tukhachevskogo v Sibirskiy prikaz o rezul'tatakh svoego pokhoda protiv kyrgyzov*, Materialy po istorii Khakasii XVII - nachala XVIII vv., (red.) V.Ya. Butanaev, A. Abdykalykov, Abakan, 1995, s.102-107.

²⁰⁷ L.I. Sherstova, *Tyurki i russkie v Yuzhnoy Sibiri: etnopoliticheskie protsessy i etnokul'turnaya dinamika XVII - nachala XX veka*, Novosibirsk, 2005, s.117

²⁰⁸ V. A. Vatin, *Minusinskiy kray v XVIII veke. Etyud po istorii Sibiri*, Minusinsk, 1913, s. 24

²⁰⁹ Yeni vaftiz edilmiş, bizim metnimizde Yeni Kreşin terimiyle ifade edilecektir.

²¹⁰ Sherstova, *a.g.e.*, s. 384

²¹¹ L. I. Sherstova, *Predstavleniya o «chuzhikh» v mental'noy traditsii aborigenov Yuzhnoy Sibiri*, Narodonaselenie Sibiri: Strategii i praktiki mezkhul'turnoy kommunikatsii (XVII - nachala XX veka): Sbornik statey. Novosibirsk, 2008, s. 238

²¹² L. P. Shorokhov, *Korporativno-votchinnoe zemlevladienie i monastyrskie krest'ya-*

daha kuzeyde yaşayan Kuznetsk Hakaslarının vaftiz edildiğine dair bilgiler vardır.²¹³ Yine bu yıllarda Sayan garnizonu Kazakları arasında Kreşin Hakaslarının askerlik yaptığına dair bilgiler bulunmaktadır.²¹⁴ Aynı zamanda Rusların Cungarya sınırındaki beş kalesinde Yeni Kreşin askerler vardır.²¹⁵

Tobol metropoliti Silvestr (1749-55) döneminde misyoner faaliyetleri eskisine nazaran daha da artmıştır. Bölgenin bir diğer önemli misyoneri olan Aleksey Mihalovskiy 1751 yılında Metropolit ve Sinod'a birer mektup yazarak Kreşinlerin sorunlarını dile getirmiştir. Mektuplardaki rapora göre Kreşinler, Hristiyanlık ritüellerini yerine getirmiyor, bahane olarak da 30 yıldır hiçbir din adamının bu topraklarda görev yapmadığını ileri sürüyorlardı.²¹⁶ Metropolit Silvestr, Hakasların din adamı eksikliği savunmasını haklı bulmuş ve onları kilise vergilerinden muaf tutmuştur.²¹⁷ Bu süreçte Hristiyanlaştırma köleleştirmenin kılıf değiştirmiş hali olarak da uygulanıyordu. Mesela 1704'te Tom'un Kosak Kumandanı Tsitsurin iki yüz otuz yedi Tatar Türkünü esir almış ve onları vaftiz etmişti. Rus Kosak ordularının acımasız tutumu nedeniyle Cungarya'dan sonra Güney Sibirya da köleliğin merkezi haline gelmiştir.²¹⁸

1764 yılında Tobol'a atanan iki misyoner Nikita Aramelskiy ve Aleksey Mihilovskiy, 1764 yılının Şubat'ından 1799 yılına kadar burada görev yaptılar ve Hristiyanlaştırma faaliyetinde de oldukça başarılıydılar. Bu dönemin Yeni Kreşinleri sadece kayıtlarda Hristiyan'dı. Sinod'un II. Katherina'ya verdiği rapora göre Yeni Kreşinlerin birçoğu Rusça bilmiyor, sadece menfaat için din değiştiriyordu.²¹⁹

---

ne v Sibiri XVII-XVIIIvv. (Razvitie feodal'nykh otnosheniy i ikh osobennosti), Krasnoyarsk, 1983, s. 37; L.P. Potapov, *Kratkie ocherki istorii i etnografii khakasov (XVIII-XIX vv.)*, Abakan, 1952, s. 123

²¹³ GUTO GA, 1746. D. 13. 32 l.; 1757. D. 11. 7 l.

²¹⁴ Vatin, *a.g.e.*, s. 41-55

²¹⁵ RGIA. F. 796. Op. 31. D. 258. L. 240

²¹⁶ GUTO GA. F. 156. Op. 1. 1751. D. 151. L. 1-2.

²¹⁷ *A.g.e.*, L. 5-6.

²¹⁸ P.M. Golovachev, *Sibir' v Ekaterinskoy komissii. Etyud po istorii Sibiri XVIII v., M.*, 1889, s. 46

²¹⁹ RGADA. F. 18. Op. 1. D. 237. L. 7

Yeni Kreşin Vaftiz Dairesinin faaliyette olduğu dönemde Rus İmparatorluğu'nun doğusundaki gayri Rusların birçoğu vaftiz edilmiştir. Dairenin Hakaslardaki vaftiz oranı yüzde kırklara yaklaşıktır. 1760'lı yıllarda tahmini Hakas nüfusu altı bin yüz küsurdur ve bunlardan iki bin dört yüzü vaftiz edilmiştir. 1795 yılında ise, toplam on altı bin üç yüz Hakas Türkünün beş bin üç yüz altmış küsuru Hristiyan nüfusuna zorla geçirilmiştir. Hakas Türkleri, 1861 senesinde yaklaşık otuz altı bin nüfusa sahiptir ve bu nüfustan aşağı yukarı on yedi bin sekiz yüz kadarı zorla din değiştirerek Ortodoks kiliseye bağlanmıştır.²²⁰

1789 yılındaki Başkurt isyanları yüzünden Kazan ve İrkutsk yerperhiyalarında misyonerlik tamamen durdurulmuş, Tobol'da ise sınırlı olarak devam etmişti. 1799 yılında misyonerlik kadroları tamamen iptal edilerek Krasnoyarsk bölgelerine girmeleri yasaklanmıştır. Bu arada toplu vaftizler de yasaklandı. Devletin faaliyetlere yeterince desteği sağlayamaması ve sonuçta istenilen neticenin alınmaması bu kararın en önemli nedeniydi. Yavaş yavaş bu faaliyet misyonerlerden çıkarak prihodun eline geçti. Bu süreçte Yeni Kreşinlerin iki cemaati vardı: Bunlar Ujurskaya (1760-75) ve Askizkaya (1771) cemaatleriydi. Birinci cemaatte bin yedi yüz; ikincisinde ise bin Kreşin Hakas Türkü vardı.²²¹ 1764 yılındaki yasak reformundan sonra valiler Hakasların vaftiz edilmesini yasakladılar ve vergi toplamaya başladılar. Bu dönemde bölgede iki kilise yapıldı. Hristiyanlaştırmanın en etkili olduğu boy Kıştım'dı ve 1770'li yıllarda tamamen vaftiz edildiler. Yine aynı yılların ortalarında Koybal boyu da topluca vaftiz edildi. Sadece Hakasların Kaçın boyu toplu vaftizden kurtulmayı başarabildi.²²²

On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Hakasların hemen hemen yarısına yakını zorla veya teşvikle vaftiz edilmiş haldedir, bu tarihlerden sonra ise Hristiyanlaştırma süreci eskiye nazaran yavaşlamıştır. Yeni Kreşinlerin ağırlıklı bölümü Hakas'ın Asiskiy ve Ujurskiy

²²⁰ Asochakova, a.g.e., s. 387

²²¹ GUTO GA. F. 156. Op. 1. 1760. D. 111. L. 2 ob.

²²² Asochakova, a.g.e., s. 394

prihodlarında²²³ mukimdi.²²⁴ On dokuzuncu yüzyılın başlarında ise Hristiyanlaştırmanın nadiren yapıldığı görülmektedir.²²⁵ Ancak bu yüzyılda yerleşik Hakasların yanında göçebe Hakasların da vaftizi mümkün olmuştur.²²⁶ Bir diğer dikkate değer husus, bu yüzyılın başlarında vaftiz edilenlerin yaşının diğer tarihlerde vaftiz edilenlere göre düşük oluşudur. Bu düşüşte yeni doğanların vaftiz olması oldukça etkilidir. Yine erkek ve kadınlarda vaftiz sayıları da bu dönemde hemen hemen denk hale gelmiştir. Vaftiz edilen çocukların oranı, diğer çocukların oranına göre yarıyı geçmiştir.²²⁷

Zamanla bu yüzyılın ilk çeyreğinde vaftizli sayısı arttıkça yeni prihodlar kurulup gelişmeye başladı. İjulskiy, Tesinskiy, Beyskiy, bunların en önemlisiydi.²²⁸ 1827-38 arası Yeni Kreşinlerin nüfusu yaklaşık yüzde yedi buçuk artmıştır.²²⁹ Yine 1848 yılında Pudofkin ve Miitskiy adlı papazların inisiyatifiyle Hakas'ın Minusinsk bölgesinde (Prihodnoe Tserkov) yani taşınabilir, araba kilise kurma girişiminde bulunulmuştur. Ancak bölge için uygun ve yetişmiş misyonerlerin yetersizliği nedeniyle bu girişim başarıya ulaşamamıştır.²³⁰

1850-60'lı yıllarda prihodlara, yaşayan nüfusun yasak vergisi ödeyip ödememesi ve vaftiz sırasına göre yeni bir düzenleme getirilmiştir. Birinci grupta bulunan yeni Kreşin sayısı yirmi iki kişiydi; Beloyarsk, Kafkaskiy, Üst-Erbinskiy, Nova-Selovskiy, Şonpovskiy, Balakhtinskiy, Novorovskiy köylerinde ikamet ediyorlar ve sadece yerli papazlar bu bölgede görev alabiliyordu. İkinci grup, Yeni Kreşin nüfusun yoğun olduğu; Beyskiy, Üst Esinskiy, Ujurskiy, Askiskiy prihodlarında yaşamaktaydı ve papazları maaş alıyordu. Üçüncü grubu coğrafi şartların ağır olduğu, ulaşılması zor bölgeler oluşt-

²²³ Prihod; kilise, manastır ve etrafında ona bağlı köy, kasaba yerleşimlerinin adı.

²²⁴ Asochakova, a.g.e., s. 397

²²⁵ AAARK. F. 812. Op. 1. D. 147. L. 1-2; D. 148. L. 1-2 ob.

²²⁶ A.g.e., D. 148. L. 1-5, 86. ob

²²⁷ Asochakova, a.g.e., s. 399

²²⁸ Yakutskie eparkhial'nye vedomosti, 18 noyabrya 1867, No. 46, s. 336

²²⁹ Asochakova, a.g.e., s. 404-405

²³⁰ AAARK. F. 592. Op. 1. D. 104. L. 10-11

ruyordu; Abakanskiy, Minusinskiy gibi prihodlara papazın yanında misyoner atanması uygun görülüyordu.²³¹

1840'lı yıllarda misyonerlik faaliyetlerinin hedefinin yerlilerin eski dinlerinden uzaklaştırılıp iyi bir Hristiyan olarak topluma kazandırılması olduğu düşünülebilir. Bu yıllarda misyonerlerin bölgedeki şaman kültürün ve milli dinlerin insanlar üzerindeki derin ve köklü etkisini henüz anladıkları söylenemez. Ancak 1870'li yıllarda Hakasların milli dinleriyle ilgili araştırma ve gözlemlerine başladıkları görülmektedir. Katanov, bu durumu şöyle açıklamaya çalışır: "Misyonerler bu dönemde şamanizmin tüm özelliklerini tanımak ve bu inancı kökünden kazımak yerine şamanları takip ediyor, def ve kostümleriyle uğraşıyorlar..."²³² V. Ya. Butanayev'e göre ise "1880 yıllardaki şamanizmle mücadele yeni bir dini anlayışın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Rusça "beloya vera" diye isimlendirilen bu yeni dinî modelin Türkçe karşılığını Hakaslar "ah çayan" diye isimlendirdiler. Bazen bu terim Burhanizm diye de kaynaklarda yer almıştır."²³³

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında misyoner faaliyetlerin ve dolayısıyla vaftizlemenin yavaşladığını görebiliriz. Bu doğrultuda bölgedeki yerli ve Türk kabilelerin milli dinleri yeniden canlanmaya başlamıştır. 1876 yılının yazında Episkop Antoniy Minusinsk bölgesi kilise ve prihodlarını dolaşmış ve son olarak onun gelişini kutsamak amaçlı vaftiz töreni yapılmıştır. Kendi ifadesiyle bölge Hakasları onu aziz ve yarı tanrı (burhan) olarak karşılamışlardı. Bu gezide Antoniy toplu vaftizler neticesinde yaklaşık üç bin kişiyi vaftiz etmiştir. Bu sayının altı yüz on ikisini şamanken vaftiz olanlar oluşturuyorlardı. Vaftiz törenlerinde Hristiyan olan bütün erkeklerle Vladimir, bütün kadınlara da Maria adı verilmiş, ayrıca herkese hediye olarak haç dağıtılmıştı.²³⁴

²³¹ NARH. F. İ. 2. Op. 1 D. 360. L. 35-35 ob.

²³² N.F. Katanov, *Otchet o poezdke 1896 g. v Minusinskiy okrug, Kazan'*, 1897, s. 2

²³³ V. Ya. Butanayev, *Burkhanizm tyurkov Sayano-Altaya*, Abakan, KhGU im. N. F. Katanova, 2003, s. 13-15

²³⁴ İGA. F. 24. Op. 1. D. 206. K. 2041. L. 27-28

1870'li yılların sonunda Kutsal Sinod, Yenisey Misyoner Dairesini kapatmıştır. Misyonerlik vazifesiyle prihodlarda görevli papazlar görevlendirilmiş ve yeni bir dönemin başladığı ilan edilmiştir. 1873-84 yılları arasında Yenisey bölgesinde on iki prihod vardı; bunların en büyükleri; Boje Ozerskiy, Üst-Fırkalskiy, Üst-Yesinskiy, Azksiskiy, Üst-Abakanskiy, Çebokovski, Verhniy-Usinskiy idi. Turhanskiy'de ise, Dudunski, Hatenskiy, Tozovski, Verhniy İmbatskiy, Turuhanskiy olmak üzere toplam beş prihod vardı. Buradaki görevli papazlar bölge yerlilerini vaftiz ediyor ve ayinleri idare ediyorlardı.²³⁵

Yerli papaz projesinde ilk mezunların içinde daha sonra Hakas bölgesinde büyük bir şöhrete kavuşan Nikolay Katanov vardı. Katanov, ilk olarak 1876 yılında Üst Yesinskiy Prihodunda görev almıştır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında sadece üç yerli papaz görev yapıyordu. Kiliselerde ilahi söyleme görevini yapan sadece bir kişi vardı. Ayrıca yönetimde ise yine sadece üç kişi vardı.²³⁶

Hakas bölgesinde din eğitimi veren okulun ilki, on dokuzuncu yüzyılın sonunda Şakayskiy ve Kaçinskiy prihodlarında açılmıştır. Hakas ailelerden birkaçı çocuklarını bu okula göndermiştir. 1890'lı yılların sonlarına gelindiğinde Hakasların yüzde doksana yakını vaftiz edilmiş, yerleşik hayata geçmiş, Ruslarla birlikte kasaba ve köylerde karışık yaşamaya başlamışlardı. Bu kasabalardan Yakuşeva, İtekova, Çerhokamskaya, Biskarskaya, Beskişenskaya, Şuşenskaya, Kapireva, Sinyavina, Sıdina, Belitskaya, Kurgançigova, Beyskaya, Antonova, Balahtino Kuraginskoe en önemlileriydi.²³⁷

Hakaslar vaftiz olsa da Hristiyanlığın bütün ritüel ve bayramlarını uygulamada başarılı olamamışlar, büyük bayramlar hariç ibadetleri yerine getirmemişlerdi. Tıpkı diğer yeni Kreşinler gibi Hakasların Ortodoksluğun gereğini yapmamaları misyonerlerin raporlarına yansımıştır. Her ne kadar şaman kültür azalsa da tamamen yok

²³⁵ *Iz vlechenie iz protokola Eniseyskogo eparkhial'nogo komiteta Pravoslavnogo missionerskogo obshchestva na 1884 g., Eniseyskie eparkhial'nye vedomosti, 1884, № 18, s. 253*

²³⁶ Asochakova, a.g.e., s. 422

²³⁷ Asochakova, a.g.e., s. 432

olmamış; sonuçta biraz şaman kültürden biraz Hristiyanlıktan iki dini bir arada yaşama kültürü oluşmuştur. Bir çok ritüel ve inançta bu ikili davranış ve düşünce karışımını görmek mümkündür. Mesele ölüm gelenekleri değişmiş, definde tabut kullanılmış, ancak baş daima doğuda kalmıştır. Büyük mezar yapma geleneği de devam etmiştir. Sonuç olarak bu yüzyılın sonu itibariyle Hakasların yüzde doksan ikilik bölümü vaftiz edilse de ancak yüzde beşlik bölümü Hristiyan olabilmıştır.²³⁸

Altay Misyonu ve Altaylıların Hristiyanlaştırılması

Altay bölgesinin dinî açıdan üç devre geçirdiği söylenebilir. Birinci devre eski Türklerin inancı olan şaman kültü dönemidir ki bu dönemle ilgili dinler tarihi eserlerinde hayli bilgi mevcuttur. Aynı zamanda şamanlık din olup olmadığı konusunda hala tartışmalı bir meseledir. İkinci devre 11. yüzyıl ile başlayan Moğol Türk Kağanlığı dönemidir ki bu dönem, Budizm, İslam, Maniheizm, Hristiyanlık ve diğer dinlerin birarada yaşadığı bir dönemdir. Üçüncü devre ise, Budizm, Hristiyanlık ve Altay misyoner faaliyetlerinin etkileşim içinde bulunduğu dönemdir ki bu dönem daha çok Mançur istilasıyla başlayıp Sovyet dönemine kadar devam eder. Bugün ise İslam ve Ortodoks karışımı yeni bir din olan Burhanizmin milli din olarak bölgede var olmaya başladığını, Hristiyanlığın Ortodoks harici diğer misyon kollarının yer bulduğunu ve nihayet İslamın da kendini hissettirdiği bir dönemin yaşandığını ifade edebiliriz.

Altay bölgesinin 1756 yılında Rus Çarlığı'nın istilasına uğraması ve resmi olarak Rus imparatorluğuna dâhil edilmesiyle Hristiyanlaştırmanın başladığı varsayılabilir fakat bu Hristiyanlaştırmada belirli bir yol yordamdan bahsetmek zordur. Bununla birlikte zoraki veya menfaat gereği din değiştirmelerinin var olduğu da bir vaki'dir. Ancak bir proje olarak Altay misyonunun kuruluş tarihi 15 Aralık 1828'dir. Bu nedenle birçok misyoner tarihi araştırmacıları misyonun kuruluşunu milat kabul ederler. Peşinden Kutsal

²³⁸ Asochakova, a.g.e., s. 463

Sinodun 27 Mayıs 1829 yılı emri yayımlanarak misyona Makariy Guluharov, başkan olarak atanmıştır. Böylece Gluharov, Altay Dini İdaresinin ilk yöneticisi unvanını kazanmıştır. Yardımcılıklarına ise Tobol Öğretmen seminarisinden öğrencileri Vasiliy Popov ve Aleksey Volkov atanmıştır. Makariy'e göre gerçek Ortodoksluk Ruslukla aynıdır; dolayısıyla Hristiyanlığı yaymak aynı zamanda Rusların kutsal bir görevidir. Makariy misyonerleri üç sınıfta değerlendiriyordu: birincisi Rus Misyoner Topluluğu, ikincisi eğitim kurumları ve üçüncüsü misyonerlerdi.²³⁹

Altay misyonunun resmi açılışı 29 Ağustos 1930 tarihinde olmuştur. Makariy, Ulala ve Mayma köylerinde iki büyük misyoner merkez kurmuş ve buralarda on dört yıl içinde altı yüz yetmiş beş kişiyi vaftiz etmiştir.²⁴⁰ Sayının azlığının birçok sebebi olabilir ancak en büyük sebep muhtemeldir ki, 1830'lardaki Rusya'daki umum serbestlik neticesinde gerçekten vaftiz olmak isteyenlerin azlığıydı. 1844 yılında Makariy ağır şekilde hastalanmış ve Altay'dan ayrılmıştır. Makariy'nin ayrılışıyla boşalan misyonun başına Stefan Vasilyeviç Landışev (1843–65) atanmıştır. Bu dönemde faaliyetler oldukça genişlemiş, on iki yeni yerleşim yeri kurulmuş; bu yerlerde yedi misyoner okulu yapılmıştır. Ayrıca misyon için verilen ödenek de misliyle artmış, kilise ve misyon merkezi ekonomik olarak güçlenmiştir.²⁴¹

Stefan Landışev, 1836 yılından itibaren Makariy'nin yanında bulunmuştu, en yakın öğrencisiydi; bu nedenle 1844 yılında misyonun başına geçince faaliyetlerine onun bıraktığı yerden devam etti. On dokuzuncu yüzyılın ortasında misyonun yapısı kısaca şöyleydi. Misyonun sekiz dairesi, on bir kilisesi, dokuz misyoneri bulunuyordu. Aynı zamanda on okul da faaliyetliydi. Landışev zamanında ayrıca

²³⁹ Makariy Glukharev (Arkhimadrit), *Mysli o sposobakh k uspeshnomu rasprostraneniyu Khristianskoy very mezhdı evreyami, magometanami i yazychnikami v Rossii*, Moskva, tip. A. İ. Snegirevoy, 1894, s. 6.

²⁴⁰ N.M. Vekshina, *Missionerskaya deyatel'nost' Russkoy pravoslavnoy tserkvi v Sibiri i na Dal'nem Vostoke vo vtoroy polovine XIX v., dis. ... kandidata filosofskikh nauk*, Sankt-Peterburg, 2014, s. 60.

²⁴¹ Vekshina, a.g.t., s. 61.

iki manastır kuruldu. Bunlardan ilki Mayma'nın kıyısında Nikaloyevskiy Kadın Manastırı diğeri ise Çulışman kıyısında Blagoveşinskiy Erkek Manastırıydı.²⁴²

Ancak bütün yerlerde olduğu gibi manastırlar Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde büyük bir rol oynamadılar. Örneğin; Blagoveşinski Çulışmandiy Erkek Manastırı Altay'ın en verimli topraklarına el koymuştu; verimli toprakları istila ettiği için Altaylılar bu manastıra mesafeli durdular. Ancak 1877 yılında misyonerlik için özel bir merkez kuruldu ve oldukça başarılı oldu. İstatistiklere göre yirminci yüzyılın başlarında nerdeyse bütün yerliler Ortodoks Hristiyan adını almışlardı.²⁴³

Çulışman bölgesi yerlilerinde Ortodoksluğun yaygınlaşmasında sadece dinî hassasiyet rol oynamamış; aynı zamanda onlara verilen maddi imkanların da hatırı sayılır etkisi olmuştur. Mesela vaf-tiz olanlara manastırdan verimli topraklar hediye edilmiştir. Tıbbî yardım ve diğer imkanlardan faydalanmaları sağlanmıştır. Çulışman manastırının yardımları halk arasında hala konuşulmaktadır.²⁴⁴

Sinod'un emriyle 24 Kasım 1865 yılında Altay dinî idaresi başkanı Vladimir Petrov (1865-83) olmuştur. Petrov da oldukça etkin bir şekilde misyonerlik faaliyetlerini devam ettirmiştir. Onun döneminde Altay'da dokuz misyoner merkezi ayrıca misyoner eczanesi ve hastanesi, çocuk esirgeme kurumu, Ulala kasabasında ise misyoner meslek okulu kurulmuştur. 1865 yılında Sinod Altaylılara misyoner olma hakkı tanıyınca bölgede misyoner sayısı artmıştır. Başkan Petrov, genç monah Makariy Partvitskiy Nevskiy'i yetişmesi için Kazan Misyoneri İlminskiy'nin yanına göndermiş; böylece İlminskiy'nin okul sistemi Altay'da uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca misyoner faaliyetlerin en önemli parçası olan kutsal metin ve kilise eserlerinin yerel dillere çeviri işleri artarak devam etmiştir.²⁴⁵

²⁴² N.V. Rasova, *Missionerskaya deyatel'nost' Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi na Altae v XIX - nachale XX vv.*, dissertatsiya ... kandidata istoricheskikh nauk, Gorno-Altaysk, 2002, s. 139.

²⁴³ Rasova, a.g.t., s. 159 .

²⁴⁴ Rasova, a.g.t., s. 163-65

²⁴⁵ A.B. Efimov, *Ocherki po istorii missionerstva Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi*, Pravoslav-

Vladimir Petrov

Kaynak: <http://www.pravenc.ru/text/115104.html>

1876 yılında Altay misyonunda İlminskiy işbirliğiyle çeviri komisyonu kuruldu. Bu komisyona en çok Vasiliy Verbinskiy katkıda bulundu. Verbinskiy, *Slavar altayskova i aladagskogo nareçi turskova yazıka*, Kazan 1884, eserini burada bitirdi. Ayrıca Tercüme Komisyonunda Verbinskiy'nin yanında Makariy Nevskiy, Mihail Çevalkov da bulunuyordu. Ana dilde ayin yapma izni verilince 1865 yılında Teleüt dilinde ilk ayin yapılmıştır. Peşinden Altay Türkçesiyle de ayin yapılmaya başlanmıştır.²⁴⁶ Petrov döneminde 28 yeni kilise ve dua evi yapıldı, bu tarihlerde bütün misyonerler vaftiz ettikleri kişilerle ilgili rapor vermek zorundaydı. Ayrıca misyon 1870 yılından beri evlilik ve doğum kaydı tutuyordu. Vladimir Petrov, şahsen yılda en az bir kere bütün misyon merkezlerini ziyaret ediyordu. Yeni Kreşinleri himayesi altına alıyordu. 1880 yılının Mart ayında Vladimir Petrov, Altay'dan ayrılarak Biysk episkopu oldu ve mis-

yy Svyato-Tikhonovskiy gumanitarnyy universitet, 2007, s. 171

²⁴⁶ Efimov, a.g.e., s. 172

yonun merkezini Biysk şehrine taşıdı. 14 Aralık 1883 tarihinde ise görevinden ayrıldı ve yerine Makariy Nevskiy, Altay misyonu başkanlığına atandı.²⁴⁷

Makariy'den sonra misyonun başında sırasıyla; Biysk episkopu Vladimir Sinkovskiy 1891-93, Mefodiy Gerasimov 1894-98, Sergei Petrov 1899-1901, Makariy Pavlov 1901-5 ve İnnokenti Sokolov 1905-24 görev yaptılar. On dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında Altay dinî misyon dairesi oldukça düzenli ve güçlü bir bünyeye sahip idi. On iki misyoner merkezi, bu merkezi yöneten bir başkan ve yanında bir yardımcısı, her birinde bir idareci vardı. Onların altında öğretmenler, papazlar, çancılar vs. bulunuyordu.²⁴⁸

Misyonerler, her yıl büyük oruç zamanında yönettiği yerlere ziyaret yapmak zorundaydı. Gittikleri yerlerde birkaç gün kalıyorlar, ibadetleri yönetiyorlar ve dualara katılıyorlardı. 1900 yılında altmış dokuz kilise ve dua evi vardı; 1910 yılında ise misyonda daire sayısı yirmi beşe yükseldi ancak Yeni Kreşin sayısı artmadı.²⁴⁹

Yirminci yüzyılın başında Altay misyonu büyük değişikliğe uğradı, zira bu yıllara kadar misyonerliğin amacı Rus olmayanları vaf-tiz etmektir. Bu tarihlerde misyonerler normal papaz olarak görev almaya başladılar ve misyonerlik projesi sona erdi. 1901 yılında üç eski büyük merkez Ulala, Çorno Anuyskiy ve Mıyutinskiy prihod oldu ve misyoner merkezi olmaktan çıktı. Devrimden sonra 1905-7 yılındaki misyoner merkezlerin ödenekleri kesildi, böylece bölge halkı Kreşin ve yerliler olmak üzere karışık yerleşim yerleri kurmaya başladılar. 1917 yılında 434 yerleşim yerinde kırk altı bin yedi yüz yirmi yedi Yeni Kreşin -istatistikte Şor, Altay ayrımı yoktur-

²⁴⁷ Makariy 1835 yılında Vladimir guberniyasında doğdu, Toms seminarisini birip Altayskiy misyona atandı. Onun hocaları Landışev, Çevalkov'dur. Gönüllü olarak misyonerliğe başladı, 1861 yılında rahip, sonra misyoner okulunda öğretmenlik yaptı. 1864 yılında Çulışmanskiy blagoveşenkiy erkek manastırında başrahip oldu. 14 Aralık 1883 yılında Altay Misyonun başkanı oldu.

²⁴⁸ G. Kreydun, *Altayskaya dukhovnaya missiya v 1830 – 1919 gody: struktura i deyatel'nost'*, PSTGU, Moskva, 2008, s. 84-85

²⁴⁹ Vekshina, a.g.t., s. 67.

20. yüzyılın başında Altay misyonerleri

Kaynak: http://www.orthedu.ru/news_eparh/bogoslov_sbornik2/pivovarov.htm

yaşıyordu. Üç misyoner manastırı, iki misyoner topluluk ve seksen dört okulda üç bin iki yüz doksan yedi öğrenci öğrenim görüyordu. Sovyet döneminin yeni politikası gereği 1930 yılında misyoner okul ve manastırlar kapatılmıştır.²⁵⁰

Tuva Misyonu ve Tuvalıların Hristiyanlaştırılması

Tuva toprakları yazılı Türk tarihinin en eski devirlerinden günümüze birçok dinî hayat biçimine ev sahipliği yapmıştır. Miladî on birinci yüzyıla kadar burada yaşayan Türkler, sosyal hayatlarını atalarının öğrettiği şekilde yaşadılar; bu hayat her ne kadar tartışmalı da olsa şaman kültürü olarak ifade edilebilir. Zaman zaman çevrelerindeki dinlere de meyleden Türk boylarının Mani dinine girdiğini de biliyoruz. On üçüncü yüzyıl ile birlikte tüm dünyada gücünü hissettiren Moğol-Türk Kağanlığı döneminde ise Tuva toprakları sakinleri, göçebe hayatın gerektirdiği yaşantılarına devam ettiler, bu arada Şaman kültür ve Budizm aralarında yaşamaya devam etti. Bu yüzyıldan sonra İslamın ve Hristiyanlığın yavaş yavaş etkisi görülmeye başlandı. On yedinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılın

²⁵⁰ Vekshina, a.g.t., s. 67.

başlarında bölgenin Mançu istilasına uğraması sosyal ve kültürel hayatlarında herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Ancak on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında topraklara egemen olan Ruslar, sosyal ve kültürel değişimin temellerini atmakta gecikmediler. Rusların Tuva topraklarına yerleşmesi, Tuvalıların din, dil, kültür ve sosyal hayatında derin izler bırakmış, geleneksel göçebe ve yarı göçebe Türk hayat tarzı yerini şehirleşmeye ve Ortodokslaşmaya bırakmıştır. Ruslar Tuva'ya sadece Rusça ile etki etmemişler, aynı zamanda Ortodoks Hristiyanlık ile yeni bir sistem getirmişlerdir. Ortodoks devlet nizamına ilave olarak eski inanış sahipleri yani "Staroobryadlar" Tuva'ya yerleştirilmiş, Tuva toprakları farklı dinî ve etnik kavimlerle çok kültürlü hale getirilmiştir.²⁵¹

Tuva bölgesi ilk kaynaklarda Usinsko-Urenhayskiy Kray olarak isimlendiriliyordu. Rusların bu topraklarla tanışıklığı on yedinci yüzyılın başlarına rastlar ve ticaret yapma amacını taşımaktadır. Aynı zamanda eski inanışta olan bir kısım Ortodokslar da bu bölgeye zorla sürülmüşlerdi. Bunların ilk dini lideri, Nijegorodsk vilayetinden gelen ve kaçak bir asker olan İvan Afanaseviç Lipin'di. Önce gerçek kimliğini gizleyerek Kırgız Staraobraçenskiy manastırında papaz olduğunu söyledi.²⁵² Başlangıçta Staroobryadlar²⁵³ arasında farklı inanç yolları yani mezhepler vardı; bu yollar popovtsı, bez popovtsı, beglo-popovtsı gibi isimlerle bir birinden ayrılıyordu. M. P. Tatarintseva'ya göre zamanla bu akımlar birbirlerini yok ederek tek bir kol haline geldi.²⁵⁴

²⁵¹ M.V. Mongush, *Khristianstvo v Tuve: istoriya i sovremennoe sostoyanie*, The World of the Orient, 2014, № 2, s. 33-43

²⁵² V.A. Vasilenko, *Pravoslavie v Tuve: k voprosu o mezhhkonfessional'nykh i mezhetnicheskikh otnosheniyakh (konets XIX-nachalo XX vv.)*, Shestye Mezhdunarodnye Baykal'skie chteniya: materialy nauch.-prakt. konf., Irkutsk, 2012, s. 190

²⁵³ 11 Subat 1649 yılında Moskova'da toplanan Piskoposlar Konseyi'nde iki grub ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Patrik İosif

gibi ayinlerin ve tüm kilise icraatlarının Slav kültürüne uygun olarak yapılmasını isteyenlerdir ki, Rus Ortodoks Kilisesi tarihinde gelenekçiler (staroobryadtsı) olarak bilinmiştir.

²⁵⁴ M.P. Tatarintseva, *Staroobryadtsy v Tuve: istoriko-etnograficheskiy ocherk*, Novosibirsk, Nauka, 2006, s. 45

Eski inanış sahipleri bölgeye gelen Ortodoks misyonerler için büyük bir problem oluşturdu; anlaşmazlık sadece dinî alanda yaşanmıyor, toprak paylaşımında da çatışıyorlardı. Mesela Tuva'da Yenisey yeperhiyasının misyoneri N. Putilov ile Staroobryadlar arasında büyük bir anlaşmazlık oldu ve neticede Putilov eski inanış sahiplerinin İcim ve Us nehiri kenarındaki arazilerini satarak onları başka bir yere sürdü.²⁵⁵

Rusların göçüyle birlikte Tuva topraklarının kuzey kısmında iki yerleşim yeri oluşmuştu; bunlardan ilkinde Turan, ikincisine Uyuk adı verildi. Bölgeye yerleşen eski inananlar kendi dini hayatlarını burada yaşayacak yeni bir sosyal düzen kurdular.²⁵⁶ Eski inananlar bölge nüfusunun üçte birine tekabül ediyordu. Zamanla Perm, Kemerova, Belbey, Ujep, Sızım Erjey Şivey, Turan gibi yerlerde etkilerini hissettirdiler.²⁵⁷ İkinci aşama 1907–1911 arasında yapılan planlı göçle başladı ve bölgeye Rusya'dan köylüler yerleşti. Bu aşamada yeni Rus yerleşim yerleri oluştu; Atamanoyka, Znamenka, Nikolskoe bunların sadece üçüdür. Böylece Tuva topraklarında Rusların nüfusu iki bini aştı.²⁵⁸ Tuva'da 1917–1922 yılları arasında kritik bir tarihi süreç yaşanmış ve etkisi de devamlı olmuştur.

Tuvalıların dinî hayatında en önemli misyoner N. Putilov'dur. Putilov Moskova'dan gönüllü olarak bölgeye gelen bir misyonerdi ve ona göre Kreşinler yerel halktan ayrı bir yerde yaşamalıydı. Ancak yerlilerin onun düşüncesine itibar etmemesi başarıyı engelledi. Ayrıca proje daha sonra yerliler ile misyonerler arasındaki anlaşmazlığın en büyük nedeni oldu.²⁵⁹ Misyonerlerle Staroobryadlar arasında süregelen düşmanlığın bitirilmesi için Krasnoyarsk Episkopu İsaki 1884 yılında Tuva'ya görevlendirildi. Episkop İsaki'nin yazdığı raporların neticesinde Putilov misyonerlik görevinden alındı.²⁶⁰

²⁵⁵ Vasilenko, a.g.m., s. 191

²⁵⁶ Obryad için geniş bilgi bakınız; <https://ru.wikipedia.org/wiki/Обряд> erişim tarihi: 11 Mayıs 2016

²⁵⁷ Mongush, a.g.m., s. 34

²⁵⁸ Mongush, a.g.m., s. 34

²⁵⁹ Putilov Mskova'dan gönüllü olarak bölgeye gelen bir misyonerdi. Putilov'un yeni planına göre kreşinler yerel halktan ayrı bir yerde yaşamalıydı.

²⁶⁰ Vasilenko, a.g.m., s. 192

Hem siyasal belirsizlik hem de göçebe yaşamın olumsuz etkisi misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirmek için elverişli koşullar sunmuyordu. Moğolistan'ın 1911 yılında bağımsız olmasının Rusya'nın misyonerlerle Tuva'da tutunmasını kolaylaştıran bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca misyonerliğin en önemli eksikliklerinden biri bölgede görev yapacak papazların niteliği ve seçimi meselesiydi; papazların en azından orta eğitilmiş ve iyi ahlaklı olması, eski inançlıları tanıması ve göçmen Tuvalılara dokunmaması gerekiyordu. Ancak bu nitelikte papaz bulmak oldukça güçtü. Buna rağmen 1900'lü yılların başında Ortodoks kilisesinin bölgedeki etkisi gitgide genişlemiştir. Bu dönemde Verhniy Usinsk'te bir tane Ortodoks prihod vardı ve 1911 yılına kadar kilise bulunmuyordu. Sadece Verhniy Usinsk ve Turan'da birer tane dua evi vardı. Usinsk prihodunun başında Papaz Stefan Suhovskoy görev yapıyordu. 9 Eylül 1911 tarihinde Rus yerleşim yeri olan Turan'da Svitoy İnnokenti Kilisesi yapıldı, aynı yıl ilave olarak Rus okulu da inşa edildi. Bu ilk kilise aynı zamanda misyonerlerin de merkezi oldu.²⁶¹

1913 yılının ortalarına doğru bir misyoner bölgesi oluştu. Bu merkezin görevi sadece Rus olmayan ahaliyi Hristiyanlaştırmaktı. Bu nedenle burada görev yapanlar Tuva dilini öğrenmeye aynı zamanda kilise literatürünü de oluşturmaya başladılar. Ayrıca Tuvalıları Ortodoks kültürüyle tanıştırmak için yoğun faaliyetler düzenlediler. Mesela kilise ayinlerini Hakas Türkçesinin Sagay ağzına tercüme eden Vladimir Kuzmin, V. Yuneviç'e yazdığı mektupta şöyle yazıyordu: "*Tuvaca dilinin öğrenilmesi Tuvalılar arasında Hristiyanlığın yayılması için hayati değere sahiptir.*"²⁶² Aynı zamanda kilise halk eğitimini de doğrudan etkilemiştir. Mesela 1915 yılında Turan'daki okulda otuz yedi erkek, yirmi sekiz kız çocuk okuyordu; Uyüsk'teki okulda ise yirmi üç erkek, on dokuz kız çocuk eğitim alıyordu.

Misyonerliğin bölgede zayıf olması bölgedeki halkın gelenek ve yaşantı tarzından kaynaklanmaktaydı. Budizmin Çin tarafından desteklenmesi ve yeni anlayışın yayılmasına set olması bu etkisiz-

²⁶¹ Vasilenko, a.g.m., s. 193

²⁶² Vasilenko, a.g.m., s. 193

likte bir diğer neden olarak gösterilebilir. Bununla beraber Budizmin bölgede kurumsal olarak varlığı söz konusu değildir.

Tuva'nın yeni gelişen yerleşim yeri Verhniy Usinsk'te ancak 1911 yılında ahşap bir kilise inşa edilebilmiş ve 1914 yılında yirmi yedi yaşında olan papaz G. İ. İvanov resmi olarak göreve atanabilmişti. Tuva'da ilk Rus yerleşim yeri olan Turan'da da 1915 yılında kilise yapılmıştır; bu zamana kadar Tuva'yı temsil edecek kalıcı bir yerleşim yeri olmadığı için kilise de yapılamamıştı. Çare olarak dinî hizmetler taşınabilir kiliselerle yapılıyordu. Taşınabilir kiliselerin merkezi papazın da evinin bulunduğu Beatsork kasabasıydı. Bu kasabanın 1915 yılındaki papazı A. A. Turskiy idi ve kilise hiçbir mala sahip değildi ayrıca halk tarafından da desteklenmiyordu. Bu dönemde yerli halkın kiliseye devam ettiğine dair kayıt da bulunmamaktadır.²⁶³ Kısaca Tuva'daki Hristiyanlığın başlangıcı 1877 yılı gibi çok geç bir tarihtir denebilir. 1917'de bittiği varsayılırsa Hristiyanlaşmanın boyutunun ne kadar kısa süreli ve zayıf olduğu anlaşılabilir.

Yakut Misyonu ve Yakutların Hristiyanlaştırılması

Yakut Rus Ortodoks Kilisesinin tarihi, aynı zamanda Rus medeniyeti ve kültürünün bölgedeki yerel hakların değişimine ve yok olmasına tanıklık eden bir süreci kapsamaktadır. Saha elinin Ruslar tarafından ele geçirilip topraklarının istila edilmesi bir taraftan uzak doğudaki sınırlarını belirlemiş, diğer taraftan Yakutları bölgedeki yerel halklara benzer bir tarihsel sürece sürüklemiştir. Aynı zamanda iyi Rusya vatandaşı olmaları ortak kültür ve medeniyette birleşmelerine vesile olacak bir alt yapıyı da hazırlamıştır. Rus düşünür ve yazarlara göre ise Yakutlar, Rusların uzak doğudaki sınırlarını tahkim eden ve yüksek Rus kültürüne hizmet eden bir kavim olmayı Ortodoksluk ile sağlamayı başarmışlardır.²⁶⁴

²⁶³ Mongush, a.g.m., s. 35

²⁶⁴ I. I. Yurganova, *Pravoslavnoe hristianstvo v Yakutskom krae*, Tal'tsy №1 (30), 2007.

Bir çok yazara göre Hristiyanlaştırma vasıtasıyla din adamları, aydınlanmayı ve eğitimin katmanlar arasında yayılmasını sağlamış ve yalnızca din adamı olarak değil öğretmen, ziraatçı, hakim, doktor vs. olarak da hizmet etmişlerdir. Kilise ibadet yeri olmakla birlikte onlara göre kültür ve bilgi evi vazifesini de yerine getirmiştir. Bu dinî merkezler aynı zamanda ülkedeki olayları öğretmekte de önemli görevler üstlenmiştir. Yakut bölgesinde ilk Yakutça eser yazımı ve eğitim de yine buralarda başlamıştır.²⁶⁵ Bu bakış Rus bölge misyoner tarihçilerinin resmi ve geleneksel görüşü olarak karşımıza çıkar. Ancak ön yüzü bu olan hikâyenin, on altıncı yüzyılla başlayan ve kanunlarla temellendirilen zorla Hristiyanlaştırmaların ve buna karşılık yok olmaya yüz tutan kültür ve kavimlerin direnişinin yer aldığı ve tarihçilerin yorumlamasını bekleyen bir de arka yüzü vardır.²⁶⁶

Yakut ülkesine kadar Rus istilasını sonrası kültür aktarımında en önemli rolü göçmen Rus köylüler oynamış, yeni topraklarda çoğunluğu sağlayarak kültürlerini değiştirmişlerdir. Daha sonra bölgedeki yerlilere toprağı işlemeyi ve zanaatı öğretmişlerdir. Bunun yanında Ortodoks Rus kültürünü aktarma vazifesini yapmış; yeni yapılan evlerde, ortak yaşam alanlarında etkisini hissettirmiştir. Nihayet zorla da olsa vaftiz edilenlere ibadet ve dua öğretme işi de yine onlara aittir.

Ancak Yakut ülkesinde durum bu ifadelerle hiç uymaz. Zira Yakut bölgesinde tarım ve tarıma uygun alanlar yoktur; dolayısıyla buraya akın edip yerleşecek ve ahaliyi Rusya'ya adapte edecek bir köylüler grubu da oluşmamıştır. Ancak bu bölgede kuvvetli bir misyonerlik faaliyeti ve güçlü kiliselerle Rusya'ya adapte etme düşüncesi uygulanmış ve nihayet bu düşünce burada hakim olmuştur. Bölgenin diğer özelliği ise diğer Türk gruplarından uzakta yer almasıdır. Bu şartlar altında zorla Hristiyanlaştırma Yakutlar için gereksiz bir adım olarak düşünülmüş; gönüllü ve menfaate dayalı bir anlayışla tedricî din değişimi hedeflenmiştir. Yine Rus hükümetleri Yakut Türklerinin bölgesindeki zengin kaynakları önemsiyor, idare-

²⁶⁵ Yurganova, a.g.m. s. 11.

²⁶⁶ İdil ve Ural bölgesi için bakınız; İ. Topsakal, *Rus Çarlığı ve Türkler*, İstanbul 2009.

den düzenli vergi toplaması isteniyordu. Bu nedenle olacak modern Yakut araştırmacılar, Yakut bölgesindeki değişimi ve Rus yönetimini uzlaşmacı ve tedricî bir Ruslaştırma olarak betimlemişlerdir.²⁶⁷

Türk topraklarındaki Hristiyanlaştırma siyaseti yerel halktan çok büyük tepkiler almış, zaman zaman bu tepkiler kitlesel isyanlara dönmüştü. Ancak Yakut bölgesinde Hristiyanlaştırma aşırı bir tepki çekmedi. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Yakutların yüzde doksan sekizine yakını vaftiz edilse de bu vaftiz zevahiri kurtarmak niyeti taşımaktan öte geçmemiştir. Nitekim insanlar bu dine girse de Hristiyanlık ritüellerini yerine getirmiyordu.²⁶⁸ Ortodoks olmayan inorodetsler de istedikleri gibi ibadetlerini yerine getirebiliyor, din adamları ikna yoluyla onlarla iletişim sağlıyordu. Yerli boy beyleri bu durumu kontrol etme hakkına sahipti ve serbestliği denetliyordu. Yine vaftiz edilmiş olanlar bile ibadetleri yapıp yapmama konusunda takibe uğramıyordu.²⁶⁹

Sibirya'da umum adete göre bir kişi vaftiz edilirse prihoda yerleşiyor, hayatına burada devam ediyordu. Yakutlardan vaftiz olanlar dahi on dokuzuncu yüzyıla kadar devlete yasak ödeyerek istediği gibi yaşıyorlardı. Vaftiz olanlar ise yasaktan muaf olarak daha rahat bir yaşam sürüyordu. Misyonerler, Yakut bölgesinde vaftiz sayesinde insanları yerleşik hayata geçirmeyi amaç edinmiş, bu uğurda bütün tavizleri vermiştir. Rus hükümeti Yakut topraklarının çok geniş olmasını fırsat bilerek yerleşim için özel teşvik uyguluyordu ve az olan yerli nüfusu Rus nüfusla dengelemek en önemli tasarıları idi. Örneğin diğer yeperhiyalarda yerel bütçe yoksa kilise yapımına izin vermiyorken Yakut'taki kilise inşasını hazineden destekliyordu. Rus Çarı Mihail Federoviç ve Feodor Aleksiyeviç Romonovna Yakut kiliseleri için şahsi mallarından pay ayırıyordu.²⁷⁰

²⁶⁷ Geniş bilgi için bakınız; L.M. Dameshek, *Vnutrennyaya politika tsarizma i narody Sibiri (XIX-nachalo XX veka)*, Irkutsk, 1986, s. 18-21; G.P. Basharin, *Istoriya agrarnykh otnosheniy v Yakutii (60-e gg. XVIII v. – seredina XIX v.)*, L., AN SSSR, 1956; *Istoriya zemledeliya v Yakutii (XVII-1917 g.)*, Yakutsk, 1989 s. 108-110.

²⁶⁸ Yurganova, a.g.e., s. 10.

²⁶⁹ *Polnoe Sbranie zakonov Rosiskoy imperii*, tom. 38, no 29, s.ptburg 1830, s. 314-16.

²⁷⁰ *Yakutskie eparkhial'nye vedomosti*, 1900; no 2, s. 32-33

Rus Kilise yönetimi Yakut misyoner ve papazlara kolaylık sağlıyordu. On yedinci yüzyıldan itibaren Yakut misyonunda çalışan din adamlarına devlet adamlığı payesi veriliyordu. Yine para, ekmek ve tuz ikramiyesi hakları vardı. Aynı dönemde ne Avrupa Rusya'sında ne de diğer bölgelerde bu ayrıcalıklardan kimse yararlanmıyordu. Yakut bölgesinde kurulan yeperhiyanın iki gelir kaynağı vardı: bunlardan ilki topraklardan toplanan vergi ve ikincisi de devletin hazineden gönderdiği bütçeydi. Devletin bu dönemde oran olarak desteklediği en önemli birim Yakut dinî idare bölgesiydi.²⁷¹

Doğu Sibirya misyonerlik teşkilatının temelleri on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Kazan İlahiyat Akademisinde atılmıştı, daha sonra bu birime etnografya, dil, edebiyat ve farklı dilli misyoner eğitim eklendi. 1865 yılında Umum Ortodoks Rusya Birliği Teşkilatı kurulunca küçük misyon birimleri buradan beslenmiştir. Yakut misyon birimi de bu çerçevede Rusya Birliği teşkilatına bağlanmış ve yetenekli çocukları misyoner yapma işini üstlenmiş buna ilave olarak halk arasında taşınabilir kiliseler ile vaftiz işini de sahiplenmiştir. 1867'de Kazan'da kurulan Aziz Guriy Kardeşlik Cemiyeti, Sibirya halkları dilinde dini kitaplar basarak halka dağıtırken Yakut bölgesine özel ihtimam göstererek dinî külliyatı Yakut Türkçesine çevirmiş ve yerli halkların dilinde ibadet yapabilme serbestliği tanımınca da yerel dilde ibadet 1907 yılında yapılmaya başlanmıştır.²⁷²

Yakut'a ilk papazların 1641 yılında kâşiflerle birlikte geldiği ve kilisenin edebî birikimini beraberlerinde getirdikleri genel kabul gören bir bilgidir. Ancak bu tarihten önce de papazların bölgeye geldiği düşünülmektedir. Eldeki verilere göre Yakut yeperhiyasında 1648 yılı itibarıyla beş; 1684 yılında ise sekiz papaz görev yapıyordu.²⁷³

Rus Çarı I. Petro 6 Aralık 1714 tarihinde Sibirya Metropolitliğine bir emir gönderdi; bu emirde Yakutların zorla Hristiyanlaştırılması

²⁷¹ İ. İ. Yurganova, *Inkorporatsiya Yakutskogo kraya v Rossiyskuyu imperiyu na primere khristianizatsii*, *Vestnik SVFU*im.M.K.Ammosova, 2012, T.9, № 2, s. 5-6

²⁷² Geni bilgi için bakınız; İlyas Topsakal, *Rus Çarlığı ve Türkler*, 305-330

²⁷³ Geniş bilgi için bakınız; F. G. Safronov, *Russkie krest'yane v Yakutii (XVII – nachalo XX vv.)*, Yakutsk, 1961

istenmiş fakat bu emir uygulanamamıştır.²⁷⁴ Ancak 1760–70 yılları arasında Veropropovedniçestvo Teşkilatı hayli başarılı olmuş, Vlyunskaya Nikaleyskoya Kilisesinin papazı Misyoner Gregoriy Nogovitsiy on yılda iki yüz kırk yedi Yakut Türkünü vaftiz etmiştir. Bir diğer önemli Propovednik Gavri Nogovitsiy 1767–69 yılları arası sekiz yüz otuz sekiz Yakutu zorla vaftiz etmiştir. Bu ikisine ilave olarak bölgede görev yapmış önemli misyonerler; A. Dyoçkovskiy, M. Vinokurov, T. Dyoçkovskiy'dir.²⁷⁵

Dinî idare olarak Yakut sınır bölgesi önce Tobol yeperhiyasına daha sonra da İrkut ve Kamçatka yeperhiyalarına bağlanmıştır. Yakut yeperhiyasının kuruluşu ise Arhiyepiskop İnnokent Venyaminov döneminde olmuştur. Venyaminov'un asıl adı; İ. Ye. Popov (1797-1879)'dur. İrkut vilayetinin Verholonskiy ilçesinde doğmuş, 1823'te Rusya'nın doğu bölgesinde misyonerliğe başlamıştır. Sırasıyla Kamçatka, Kuril ve Alaut bölgelerinde çalışmış, önce Moskova'da daha sonra da Kolomensk'te metropolit olarak görev yapmıştır. Velyaminov aynı zamanda Sinodluk üyesi dilci, etnolog ve Rus İmparatorluğu Coğrafyacılar Derneği şeref azasıdır.²⁷⁶ Velyaminov'un 1840 yılında verdiği önergeyle birlikte Kamçatka yeparhiyası dinî idari birim olarak faaliyete geçmiştir. 1853-60 yılları arasında Yakut'da görevdeyken Yakut yeparhiyasının kurulması için Sinodluğa dilekçe yazmış; isteği doğrultusunda 1869 yılının Aralık ayında Yakut yeperhiyasının açılışına izin verilmiştir. Rus devletinin elli üçüncü dinî idare bölgesi olarak bu idare 1870'te hizmete başlamıştır. Ayrıca yeparhiyanın alanı Yakut idari bölgesinin sınırlarından daha geniştir ve Çukotka, İrkut ve Ohotsk ilave olarak dinî idareye bağlanmıştır.²⁷⁷

Ayrıca Yakut yeparhiyası diğer yeparhiyalara nazaran daha önemli ve ayrıcalıklıydı. Bu üstünlüğünü ise iklim şartları, toprak-

²⁷⁴ *Polnoe sabranie zakonov Rosiskoy imperii*, C. 38, No: 28, spt 1830, s. 314-16

²⁷⁵ Geniş bilgi için bakınız; F. G. Safronov, *Russkie krest'yane v Yakutii (XVII – nachalo XX vv.)*, Yakutsk, 1961

²⁷⁶ Yurganova, a.g.e.

²⁷⁷ Yurganova, a.g.e.

larının genişliği, idarenin merkeze mesafesi, nüfusun azlığı, farklı kültür ve düşünce tarzı, Şamanizm kültürünün tesiri, dil özellikleri gibi etkenlerden alıyordu. Kilise ve misyon bütün şart ve farkları göz önüne alıyor, bölgeye oldukça esnek faaliyet götürüyordu. Yakut misyonunda vazifeli din adamları devlet bütçesinden aldıkları maaşlara ilaveten oldukça yüksek ikramiye ve emeklilikte ayrıcalıklı haklar kazanıyordu.

Misyonerliğin yavaş da olsa bölgedeki başarısının en önemli göstergesi Hristiyan öğretiye ait kurumların yaygın olarak bulunmasıdır. Ayrıca yaygın olan bu kurumlar tümüyle kurumsallaşmış ve bölge genelinde alternatif bir düşünce sisteminin yaşamasına imkan vermemiştir. Misyonerliğin yüksek idaresini temsil eden konsistonya, Prihodların idaresini temsil eden Blagoçniye, yardıma muhtaçları tespit ve idare eden Popoçitelstvo, sahada misyoner faaliyeti yürüten ve mali işleri düzenleyen revizyonniy komitet, Misyoner Topluluğu komitesi diye isimlendirilen üst yönetim yani Komitet Misyonerstkogo Obşetvo, Çerkovno Misyonerskoe Brastvo, Hristo Uçilişniy Sovet, Seminariya, Uçilişe, Dohovnoe Şkole, Otdel Polistinskogo Obşetvo, Duhovnoe Komisie, Yakutsie Yepehralnie Vedomosti gazetesi, mum ve kitap depoları bu kurumların önde gelenleridir.²⁷⁸

Din Adamı ve Misyonerler

Yakut yeparhiyasının ilk episkopu Dimitriy Hitrov oldu. Ayrıca dokuz da arhiyerey vardı. Hitrov meşhur misyoner Venyaminov'un öğrencisiydi.²⁷⁹ 1855 yılının Mayıs ayında çıkarılan bir kanunla İn-

²⁷⁸ Yurganova, a.g.e.

²⁷⁹ Hitrov Dimiri Vasilyeviç 1841 yılında Yakut Prodejensakya kilisesine papaz olarak atandı, 1944 yılından itibaren ise Yakut bölgesinde araba kiliselerde görev aldı. On yıl kadar bu görevi başarıyla yaptı. Rus İmparatorluk Coğrafya Derneği Azası ve Yakutça Tercüme Komitesi başkanlığı görevini yürütmüştür. 1867-70 yılları arasında Yakup Episkopu oldu. Yine 1870-83 yılları arasında Yakutskiy ve Vilovskiy Episkopu, daha sonra ise Ufa ve Menzelinskiy görevine terfi etti burada vefat etti. Geniş bilgi için bakınız; İ. İ. Yurganova, *Tserkvi Yakutii*, Yakutsk, 2005, s. 100-109.

Dmitriy Hitrov

Kaynak: http://skripin.narod.ru/Bishops_of_Yakuyian_and_Viluyskian_1.html

nokent Venvaminov'un izniyle yerli halka papaz olabilme hakkı verildi. Böylece bölgede misyon için her zaman en büyük sıkıntılardan biri olan yetişmiş, alanı bilen din adamı eksikliğine bir nebze çare bulunmuş oldu. Yirminci yüzyılın başlarında bölgedeki din adamlarının toplam sayısı içinde Yakut'ta doğmuş olanların oranı yüzde yetmişlere yakındı. Aynı süreçte babadan oğula intikal eden din adamlığı artık resmi bir hüviyet kazanmıştı. Ayrıca her bin kişiye bir din adamı oranı da tutturulmuştu.²⁸⁰ Bu arada din adamlarının sayısı yıllar içinde artarken öğrenim ve toplumsal konum olarak da geliştiler. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren bölgede açılan öğretmen seminari mezunları bölgede görev almaya başladı ve yerel halka anladıkları dille hitap etti. Doğu milletlerinin ihtiyacı olan dini bilgiyi aktarmada en önemli unsur ana dildi. Bölgede misyonun başarılı veya başarısız olması ile ana dilin bilinmesi arasında doğrudan bir ilişki vardı.²⁸¹

²⁸⁰ *Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897*, Spb., 1907, s. 11.

²⁸¹ Geniş bilgi için bakınız; İlyas Topsakal, "Kilise Öğretmen Okulları," *TDA Dergisi*, sa. 179 Nisan 2009, s. 71-84.

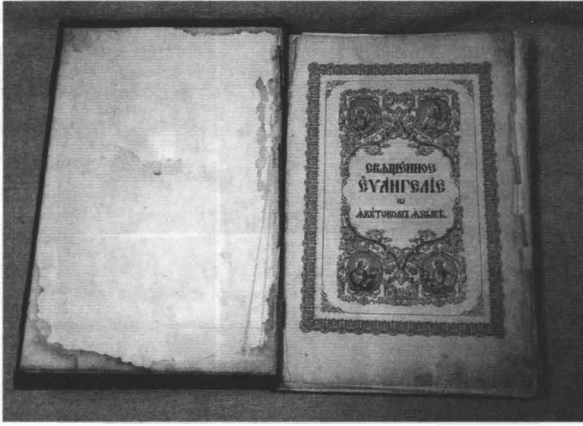
Tercüme Komisyonu ve Tercümeler

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yakut bölgesine din adamı atama kriterlerinin arasında Yakut dilini bilme zorunluluğu getirildi. Misyonerlerin birçoğu aynı zamanda yerel dillerde dinî eserleri tercüme etme vazifesiyle görevlendirilmişti. Bu çerçevede 1812 yılında İrkutsk'ta bulunan yayınevi; "*Naçyötskiy Vsofçeniya na Yakutskom Yazıke*" Yakutça Dinin Temelleri; 1819'da "*Skraşönniy Katehisiz dilya Obuşçeniya Unişestvo Pravoslovniy Zakonu Hristiayankomu, prividönnih na Yakutskiy Yazık s Prilajenniyem na Peredi Tabletsı dilya Sklodov i Çteniya Grajdanskoy Peçati*" Gençlere Ortodoks Hristiyanlığı öğretmek için Yakutça Kısa Kathezis"²⁸² gibi eserleri yayımladı. Çok geçmeden 1821 yılında Kathesiz Rusça ve Yakutça olarak karşılıklı basıldı. 1855 yılında ise Papaz İnnokent Velyaminov'un önerisiyle Kutsal Sinod tarafından dinî eserlerin yerel dillere kazandırılması çerçevesinde Yakutça Çeviri Komisyonu kuruldu. Komisyonun ilk başkanı Dimitriy Hitrov oldu. 1858 yılında Moskova'da *Yakutça'nın Kısa Grameri* basıldı. İlave olarak "*Dyaiya Svyatih Apostolov*", "*Kratkaya Svyaşennaya İstoriya*", "*Azizlerin Menkibeleri*" türünde on altı eser basıldı. Dimitri Hitrov'un gramer kitabı tercüme eserler arasında en önemlisidir ve seminerlerde yetiştirilen misyonerlere Yakut dilini öğretmek için kaynak olarak kullanılmıştır. 1883–87 yılları arasında tercüme komisyonu merkezi olan Kazan'da ise dokuz Yakutça eser daha basıldı. 1899 yılının Mayıs ayında Episkop Nikonor emriyle "Yakutskaya Tserkovna Misyonerskoe Privodçeskaya Komisya" Yakut Kiliseleri Misyoner Çeviri Komisyonu on yedi yıllık bir emekten sonra beş ciltlik *Yakutça Dini Eserler* serisini yayınladı.²⁸³ Bu çabalarla birlikte yayım hayatına dönemin episkopu İakov'un çabalarıyla 1884 yılında başlayan *Yakutskie Yeperhahnie Vedomosti* adlı bir dergi çıkarılmaya başlandı.²⁸⁴

²⁸² Geniş bilgi için bakınız; F.G. Safronov, *Pravoslavnoe khristianstvo v Yakutii*, M., Almaz Rossii Sakha, 1998, s. 60-64

²⁸³ N. V. Shadrina, *K 100-letiyu yakutskoy perevodcheskoy komissii*, Ekho stolitsy, 1999, 7 dek. (№ 167), s. 4

²⁸⁴ I. I. Yurganova, *Pravoslavnoe khristianstvo v Yakutskom krae*, Tal'tsy №1 (30), 2007

Yakutça İncil

Kaynak: <http://www.museum.ru/imgB.asp?60079>

Kiliseler

Yakut'ta kilise binalarının yapımına on yedinci yüzyılda başlanmış, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra da hızlanmıştır. Yüzyılın sonunda Amginskaya ve Olegminskaya bölgesinde küçük ibadet evcikleri vardı. Zaşiversk'te ise yeni bir kilise inşa edilmişti. 1732 yılında Yakut bölgesinde sadece dokuz kilise vardı. 1828 yılında ise kilise sayısı on beşi büyük olmak üzere yirmi yediye ulaşmıştı. Bu tarihten itibaren 1862 yılına kadar on yedi kilise daha inşa edilmiştir.²⁸⁵

Yakut bölgesinde ilk manastır, on sekizinci yüzyılın başında Yakut'a yaklaşık doksan kilometre mesafede bulunan Hangoloskiy Ulus'a Pakrovskaya Manastırı adıyla yapılmıştır. Başlangıçta küçük ve ağaçtan bir yapı olan manastır, 1724, 1734 yıllarında yanmış ve tekrar yapılmıştı. Aralarda birkaç kez daha yanan kilise nihayet 1874 yılında Yakut Tüccar A. Şistakov'un desteğiyle taştan yapıla-

²⁸⁵ A. A. Pavlova, *Vvedenie pravoslavnoy very v Yakutii*, <http://festival.1september.ru/articles/534329/> erişim tarihi Mart 2016.

1. Krasnoyarskiy Bogoroditse-Rozhdestvenskiy sobor
2. Tobol'skiy Bogoroditse-Rozhdestvenskiy khram
3. Tyumenskiy Blagoveshchenskiy sobor
4. Irkutskiy Voznesenskiy monastyr'
5. Tomskiy Voskresenskiy khram
6. Bamaul'skiy Petropavlovskiy sobor

Kaynak: <https://drevo-info.ru/>

rak son halini almıştır. 1914 yılının rakamlarına göre bu kilisesinin cemaati yaklaşık üç bin kadardır.

İ. Şadrin önerisiyle 1815 yılında yapılan Sinskaya Voskrisenkaya Kilisesi de ahşaptır ve yaklaşık otuz desyatın toprağı vardır. 1902 yılında kilise arazisine bir de okul yapılmıştır. Bu kilisede ayrıca yüz elli dokuz kitaplık bir kütüphane mevcuttur. Yakut bölgesinde üçüncü kilise, 1892 yılında yapılan Kaçikatskaya Nikolayevskaya'dır. Kilise müştemilatına ait okul ise 1899'da faaliyete geçmiştir. 1914 yılının kayıtlarına göre kilise cemaatinin toplam sayısı dört bin yüz yetmiş sekiz kişidir. 1899 yılında Titarinskaya Petropavloskaya kilisesi okuluyla birlikte faaliyete geçmiştir ve 1914 yılında dokuz erkek, dört kız öğrenciyle öğrenime başlamıştır. 1876 yılında Oktemskaya Svyeto-Tritskoy kilisesi okuluyla birlikte hizmete girmiştir; okulun 1914 yılında on bir öğrencisi vardı. Ulahan, Anska-

ya, Satinskaya Meletiyevskaya kiliseleri de yine bu yıllarda faaliyete başlamış ve okullarında eğitim yapılmıştır. Satinskaya mektebi yirmi dört erkek, üç kız öğrencisiyle dönemin en saygın okulu olarak bilinmektedir.²⁸⁶

---

²⁸⁶ Geniş bilgi için bakınız; N.I. Vasil'ev, *Istoriya Yakutii (s drevneyshikh vremen do 1917 g.)*, Yakutsk, Bichik, 2007.

SONUÇ

Sibiryâ'nın başlangıçtan 1917'ye tarihini yazmak, bir taraftan çok zevkli bir taraftan da oldukça zahmetli bir işti; zira en azından Türkiye de bir ilki yapıyordum ve örnek alacağım herhangi bir eser de maalesef yoktu. Bir başka zorluk çektiğim alan ise, kaynaklarımın tamamına yakınının özellikle Rusça ve Batı dillerinde olmasıydı. Dolayısıyla yabancıların telaffuz ettiği adlar, geçmiş tecrübemizi geleceğe taşıyan semboller olarak farklı ve içsellikten epeyce uzaktı ve ortalama standardın oluşmasına engeldi. Ayrıca tarihimiz ve medeniyetimiz açısından olmazsa olmaz köklerimiz hikâyesinde yabancı eserlerin bu denli etkili olduğunu görmek ve onları kullanmak bir başka üzüntü vesilesiydi. Yazmak aslında hiç bu kadar zor olmadı benim için. Nereden başlayacağımı ve neler yazacağımı bilemeden tarih öncesi ve sonrası tarihi coğrafyamızın tespitiyle esere başlayıp en iyi olduğum, kültür tarihiyle bitirmeyi düşündüm ve öyle de yaptım.

Sizlerle ilk paylaşacağım sonuç; aslında bizim kaynağımız olan Sibiryâ hakkında yeni çalışmaların hiç vakit geçirmeden yapılmasına ihtiyaç olduğu gerçeğidir. Batı ve batının batısında yüzlerce eserle hemen hemen bütün sosyal bilim fakültelerinde okutulan bu alanın bizde de gerektiği değeri bulması en büyük arzumdur. Yine on yedinci yüzyılda zenginliğe konmak için geldikleri toprakları, kendi toprağı yapmasını bilen Rusya'nın binlerce araştırmasına dikkat çekmek isterim ve bu listeleri girişte dikkatinize özellikle sunduğumu tekrar etmeliyim.

Bir diğer önemli sonuç ise bizim tarih öncesi ve sonrası arkeolojik kalıntı ve verilerimizin Sibiryâ'nın güneyinde hâlâ canlı ol-

duğunu bilerek bölgede yapılan her kazıyı dikkatle takip etmemiz zarurettir. Ayrıca özellikle Rus ve Batılı âlimlerin Türk ve Türk tarihine ait buluntuları yorumlamada ihtiyaç duyacakları eksik bilgi ve genel çerçeveyi, evrensel anlamda araştırmacıların dikkatine Türk perspektifinden sunmanın önemi de bu çalışmanın neticesinde fark ettiğim bir diğer sonuçtur. Arkeoloji, antropoloji, etnografya ve diğer sosyal bilim kaynaklarının, Sovyet dönemi ve öncesindeki Çarlık Rusya'sında farklı ekollerle de olsa Rus ve misyoner gözüyle veya sosyalist bir bakışla değerlendirilmiş olması, bizden ve bizim olanı anlatmaktaki zorluğu beraberinde getirmiştir. Bu nokta hem tarihimiz hem Türklük için oldukça mühimdir çünkü Rus gözüyle yapılmış her yorum büyük Türk devleti ve ruhu içinde parçalanmaları daim kılacak dil, tarih ve kültür kınımlarını beraberinde getirerek; nihayetle kimlik ayrışmasını doğurmaktadır. Mesela Türklerle önce Tatar denmesi, sonra Kara Kırgız etnik tanımlamayla bir diğerinin çıkması ve sonra Kara Tatar, Kazak, Özbek, Altay, Şor, Hakas, Yakut vs. kimliklerin bireyselleşip bölgesel ve nihayetle ayrı ayrı devlete malik zihin dünyalarının oluşması, hep bu yorumların neticesidir. Elbette siyasal anlamda farklı idari ve içtimai yapıların oluşmasını doğal karşılamak gerekecektir; ancak bu ayrışmada köklerin benzeşip uyuşmadığını, dahası bu farklılığın köklü olduğunu belgelerle iddia ederek tarihçilik yapmak tersini yapmaktan zor olsa gerektir. Bu yönüyle de Sibirya ve Türkistan'daki kazıbilim ve folklor envanterine dikkat çekilmeli, özellikle bu konuda Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Hakas, Şor, Yakut, Tuva ve Tatar Türkleri âlimleriyle ortak çalışmalar yapmak önemsenmelidir.

Bu kısa ama hayati bilgilerden sonra okuyucuya verebileceğim en net sonuç; on sekizinci yüzyıla kadar Türk boylarının olan beyazlar ülkesi Sibirya'nın, bu yüzyılla birlikte Rusların Sibirya'sı olduğu gerçeğidir. Bu dönüşümü sağlayan en etkin gücün ise yeni yerleşime açılan topraklara yerleştirilen Rus köylü, zanaatkâr, işçi, din adamı, tüccar ve sürgünler olduğunu söylemeliyiz. Ayrıca bu yüzyıldan itibaren bölgede hem dini hem de idari olarak kurulan sistemin Avrupa Rusya'sının devamı olduğunu da vurgulamalıyız. Rus

devletini temsil eden asker, memur ve yöneticilerin yanında kilise idaresi ve elemanları da bölgenin kültürel değişim ve dönüşümünde etkili olmuştur. Her ne kadar Orta İdil ve Kazan çevresindeki zorbalığı burada derinden hissetmiyor olsak da toplu vaftiz ve köleleştirme örneklerini göstermeye dikkat ettiğimi belirtmeliyim. Somut olarak bugün Hristiyan olan Türk topluluklarından Yakut, Altay, Tuva, Hakas, Şor, Teleüt vs küçük gruplar o dönemden bu güne kalan Çarlık Rusya'sının ürünleridir.

Yine bölgede yerli Türk boylarının yerine konan devasa sanayi ve hammadde şehirlerinin Sovyet dönemi beş yıllık planlarıyla oluşan endüstrileşmenin getirdiği sonuçlar olarak değerlendirebiliriz. Bir yönüyle bu dönemde Sibirya iktisadi kaynağın temeli ve gücün toplandığı toprakları temsil eder. Günümüzde de safiyeti temsil eden beyazlar ülkesi iktisadi gücü hâlâ üzerinde taşımakta; kendinden olan Türk boylarına kısmi ve bölgesel hakimiyeti bahsedebilmektedir.

İslam sonrası kültürel varlığımızın ve ruh dünyamızın temsili meselesine gelince iki farklı görüşü de eserde dile getirdim ki; ülkemizde bu mesele dikkate değer bulunsun ve üzerinde düşünölsün istedim. Ayrıca Sibirya'daki Ruslara karşı direniş ve Tatar Türklerinin bölgeye kaçışıyla da ilgisi olduğunu not etmeliyim ki, genç araştırmacılar bu hikâyeleri atlamadan mücadelenin Kazan'da yenilerek göç eden Müslüman Türklerden bağımsız olmadığı gerçeğini kavrasınlar. Bu nedenle Küçüm Han ve yaptığı mücadelenin önemi, benim eserimden ziyade Türk İslam geleneğinin bölgedeki varlığı konusunda yapılacak çalışmalarda hissedilecektir.

ARŞİVLER

AAAKK – Arkhivnoe agentstvo administratsii Krasnoyarskogo kraya

GUGATO – Gosudarstvennyy arkhiv Tyumenskoy oblasti

GUTO GAT – Gosudarstvennoe uchrezhdenie Tyumenskoy oblasti “Gosudarstvennyy arkhiv v gorode Tobol'ske”

İGA – Irkutskiy gosudarstvennyy arkhiv

NARH – Natsional'nyy arkhiv Respubliki Khakasiya

RGİA – Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv

KAYNAKÇA

25-letie Tobol'skogo Eparkhial'nogo komiteta Pravoslavnogo missionerskogo obshchestva, 1872-1896, Tobol'sk, 1898.

Acton, E., *The Present on the Past Russia*, New York 1986.

A History of Russia, (4 Volumes), J. M. Dent/E.P. Dutton (eds.), London/NY, 1911.

Akhmedov, B., *Gosudarstvo kochevykh uzbekov*, Moskva, Vostochnaya literatura, 1965.

Aleksandrov, V. A., *Russkoe naselenie Sibiri v XVII-nachale XVIII v. (Enisejskiy kraj)*, M., 1964.

Alekseenko, E. A. “*Kategorii of Ket Shaman*” in V. Dioszegi and M. Hoppal (eds.), *Shamanism in Siberia*, Budapest, Akademiai Kiado, 1978.

Alekseenko E.A. i dr., *Ketskiy sbornik. Antropologiya, etnografiya, mifologiya, lingvistika*, L., Nauka, 1982.

Alekseev, A.I., *Nikolay Nikolaevich Murav'ev, Pervoprophodtsy: sbornik.*, M., 1983.

Alekseev, M.P., *Sibir' v izvestiyah zapadno-evropeyskikh puteshestvennikov i pisateley: vvedenie, teksty i kommentariy. XIII-XVII v.v.*, Irkutsk, Irkutskoe oblastnoe izdatel'stvo, 1941.

Alpargu, M., *Nogaylar, Değişim Yayınları*, İstanbul 2007.

Andreev, A.I., *Ocherki po istochnikovedeniyu Sibiri*, M., Nauka, 1965.

Andrievich, V.K., *Istoricheskiy ocherk Sibiri*, 1—II, Spb., 1889.

A. P. Shhapov v Irkutske: *Neizdannye materialy*, Irkutsk 1938.

Arat, R.R., “*Astrahan Hanlığı*”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992.

Arat, R. R., “*Kırgızlar*”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1986, s.735–740.

Arheologiya SSSR. Stepnaya polosа aziatskoy chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya, M., 1992.

Arsen'yev, K., *Statisticheskie ocherki Rossii*, SPb., 1848.

Asochakova, V.N., *Zapadnosibirskaya model' khristianizatsii: kharakter, mekhanizm, osobennosti*, avtoreferat dissertatsii po istorii, Abakan, 2011.

A Source Book for Russian History from Early Times to 1917, George Vernadskiy and friends (eds.), Yale University press, New Haven and London 1972.

Atlas Aziatskoj Rossii, pod rukovodstvom G.V. Glinki, Sankt-Peterburg, 1914.

Atlasi, H., *Sibir Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.

Atlasi, H., *Süyünbike, Kazan Hanlığı, Sibir Tarihi*, Kazan 1993.

Azbelev, S. N., *V zashhitu truda Vasiliya Nikiticha Tatishheva*, Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva, Institut rossijskoj istorii RAN, M., Russkaja panorama, 2011.

Bakhrushin S. V., *Eniseyskie kirgizy v XVII v.*, Nauchnye trudy, M., 1955.

Bakhrushin, S. V. *Ocherki po istorii kolonizatsii Sibiri v XVI i XVII vv.*, M., Izdanie M. i S. Sabashnikovyh, 1927.

Bakhrushin, S. V., *Ostyackie i vogul'skie knjazhestva v XVI - XVII vv.*, L.: Izd-vo in-ta narodov Severa, 1935.

Bakhrushin, S. V., *Russkoe prosvizhenie za Ural*, Nauchnye trudy, t. III, ch. 1, M., 1955.

Bakhrushin, S. V., *Sibir' i Srednyaya Aziya v XVI — XVII vv.*, nauchnye trudy, t. IV, M., 1959.

Bakieva, G. T., *Rossiyskoe gosudarstvo i sibirskie tatory v XVII nachale XX V.: konfessional'nyy aspekt*, Izvestiya AltGU, 2008, №4-4, s. 7-15.

Bakulina, T. İ., Ermolaeva, V. A., *Istoricheskaya geografiya Sibiri*, Tyumen: Izdatel'stvo Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta, 2010.

Balzer, M.M., "Etnicity without Power: The Siberian Hanty in Soviet Society", *Slavic Review*, Vol. 42, No. 4, (Winter 1983), pp. 635-6.

Barthold, V. V. , *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Basharin, G.P., *Istoriya agrarnykh otnosheniy v Yakutii (60-e gg. XVIII v. – sere-dina XIX v.)*, L., AN SSSR, 1956.

Basharin, G.P., *Istoriya zemledeliya v Yakutii (XVII-1917 g.)*, Yakutsk, 1989.

Batenkov G.S. *Povest sobstvennoy zhizni // Vospominaniya i rasskazy deyatel'ey taynykh obshchestv 1820-h godov*. T. 2., M., 1933.

Belich, I.V., *Mavzolei musul'manskikh svyatykh v rayone Iskera*, Vestnik arkhologii, antropologii i geografii, Tyumen', Izdatel'stvo IPOS SO RAN, 1997, № 1.

Berg L. S. *Vserossiyskiy atlas Ivana Kirilova (1726—1734)*, Trudy [Pervogo] Soveshchaniya po istorii estestvoznaniya 24-26 dek. 1946 g., Pod red. chl.-kor. AN SSSR Kh. S. Koshtoyantsa, M.; L., 1948.

Bichurin, N.Y., *Sobraniye svedeniy o narodakh obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena*, S Petersburg 1851, yeniden basım Moskva 1950.

Bokovenko, N., *İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler*, Çev. (Emel Esin) Türkler 1. cilt.

Bokovenko, N.A., *Nachal'nyy etap kul'tury rannikh kochevnikov Sayano-Altaya: (Po materialam konskogo snaryazheniya)*, Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk, L., 1987.

Bokovenko, N.A., Krasnienko, S.V., *Mogil'nik Medvedka II, Pamyatniki arkheologii v zone melioratsii Yuzhnoy Sibiri*, L., Nauka, 1988.

Bonch-Bruevich, V.A., *Sily russkogo klerikalizma, Religiya i tserkov' v istorii Rossii*, M., 1975.

Borzunov, V.F., *Proletariat Sibiri i Dal'nego Vostoka nakanune pervoy russkoy revolyutsii*, M., Nauka, 1965.

Boyarshinova, Z. Ya., *K voprosu o razvitii russkogo zemledeliya v Tomskom uезде v XVII v.*, Materialy po istorii zemledeliya SSSR, Sb. 1, M., 1952.

Boyarshinova, Z.Ya. *Naselenie Tomskogo uезда v pervoy polovine XVII veka*, Trudy Tomskogo universiteta, Seriya istoriko-filologicheskaya, 1950., T. 112.

Boyarshinova, Z.Ya., *Naselenie Zapadnoy Sibiri do nachala russkoy kolonizatsii*, Tomsk, Izdatel'stvo Tomskogo universiteta, 1960.

Boyarshinova, Z. Ya., *Zapadnaya Sibir' nakanune prisoedineniya k Rossii: Sel'skokhozyaystvennoe osvoenie Zapadnoy Sibiri russkimi v feodal'nyu epokhu: Dokl. ... d-ra ist. nauk (vmesto avtoref.)*, Tomsk, 1967.

Butanayev V. Ya., *Burkhanizm tyurkov Sayano-Altaya*, Abakan, KhGU im. N. F. Katanova, 2003.

Butanaev, V. Ya., *Etnicheskaya istoriya khakasov XVII—XIX vv.*, Materialy k serii «Narody Sovetskogo Soyuza», M., 1990.

Butsin'skiy, P.N., *K istorii Sibiri. Mangazeya i mangazey'skiy uezd (1601 g.—1645 g.)*, Harkov, 1893.

Butsin'skiy, P.N., *K istorii Sibiri: Surgut, Narım, İket'sk do 1645 g.*, Harkov, 1893.

Butsin'skiy, P.N., *Otkrytie Tobol'skoy eparkhii i pervyy tobol'skiy arkhiepiskop Kiprian, Khar'kov*, 1891.

Butsin'skiy, P.N., *Zaselenie Sibiri i byt pervyh ee nasel'nikov*, Har'kov, Tipografiya Gubernskogo Pravleniya, 1889.

Chaninov, N.B., *A History of Russia*, London 1939.

Chlenova, N.L., *Karasukskaya kul'tura, Materialy po drevney istorii Sibiri*, Ulan-Ude, 1964.

Chlenova, N.L., *Khronologiya pamyatnikov karasukskoy epokhi*, MIA №182, M., 1972.

Chlenova, N.L., *Proiskhozhdenie i rannyya istoriya plemeny tagarskoy kul'tury*, M., 1967.

Comrie, B., *The languages of the Soviet Union*, Cambridge [England], Cambridge University Press., 1981.

Dameshek, L.M., *Vnutrennyaya politika tsarizma i narody Sibiri (XIX -nachalo XX veka)*, Irkutsk, 1986.

Dolgikh, V.O., *Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v XVII veke*, M., AN SSSR, 1960.

Efimov, A.V., *Atlas geograficheskikh otkrytiy v Sibiri i v Severo-Zapadnoy Amerike XVII-XVIII vv.*, M., Nauka, 1964.

Ekim, Yunus, *Pazırık Kurganları, Buluntuları ve Arkeolojik Açidan Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006,

Fayzrahmanov, G., *Drevnie tyurki v Sibiri i Central'noj Azii*, Kazan, 2000.

Firsov, N. N., *Chteniya po istorii Sibiri*, t. 1-2, M., 1920-21.

Fisher, A. W., "Enlightened Despotism and Islam under Catherina II", *Slavic Review*, 27 (4), 1918, s. 542-553.

Fisher, R. H., *The Russian Fur Trade 1550-1700*, Berkeley, 1943.

Florinski, M.T., *Russia*, C. 1, New York 1965.

Forsyth, J., *A History of the Peoples of Siberia, Russian's North Asian Colony 1581-1990*, Cambridge Universty Press, Cambridge 1992.

Fradkin, N. G., *Akademik I. I. Lepekhin i ego puteshestviia po Rossii v 1768-1773 gg.*, 2nd ed., Moscow, 1953.

Freze, G. L., *Russia a History*, Oxford University Press, Oxford 2009.

Frozen Tomb: The culture and Art the ancient Tribes of Siberia, London, 1978.

Gemuev, I. N., Sagalaev, A. M., Solov'ev, A. I., *Legendy i byli taezhnogo kraja*, Novosibirsk, Nauka. Sib. otd-nie, 1989.

Georgi, İ., *Opisanie vseh v Rossiyskom gosudarstve obitayushchikh narodov, takzhe ikh zhiteyskikh obryadov, ver, obyknoveniy, zhilishch, odezhd i prochikh dostopamyatnostey*, SPb., 1776-1777.

Chindina, L.A., *Drevnyaya istoriya Srednego Priobya v epohu jeleza. Kulayskaya kultura*, Tomsk, Izd-vo TGU, 1984.

Glukharev, M. (Arkhimadrit), *Mysli o sposobakh k uspešnomu rasprostraneniyu Khristianskoy very mezhdru evreyami, magometanami i yazychnikami v Rossii*, Moskva, tip. A. İ. Snegirevoy, 1894.

Goldensberg, L. A., *Semyon Ulvanovich Remezov Sibirski kartograf i geograf 1642-posle 1720*, Moskov 1965.

Golovachev, P.M., *Sibir' v Ekaterininskoy komissii. Etyud po istorii Sibiri XVIII v.*, M., 1889.

Golubinskiy, E. E., *İstoriya Russkoy Tserkvi*, T. 2, Moskva, 1900.

Gonsovich, E.V., *Nikolay Nikolaevich Murav'ev, graf Amurskiy i admiral Gennadiy Ivanovich Nevel'skoy*, *Istoriya Amurskogo kraja: kak russkie zavladeli Amurom i kak na nem utverdilis'*, Blagoveshchensk, 1914.

Gömeç, S., *Türk Hun Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.

Grekov, B. D., ed. *Ocherki istorii SSSR. Period feodalizma*, Moskova, 1953.

- Grevens, N.N., *Kul'tovye predmety hantov*, Ezhegodnik MIRA, L., 1960.
- Gromyko, M. M., *Zapadnaya Sibir' v XVIII v: russkoe naselenie i zemledel'cheskoe osvoenie*, M., Nauka, 1965.
- Grousset, R., Çev. Dr. M. Reşat Uzmen, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz han/Timur*, Ötüken yayınları, İstanbul 1980.
- Gryaznov, M.P., *Istoriya drevnikh plemen Verkhney Obi po raskopkam bliz s. Bol'shaya Rechka*, MIA № 48, M., L., Izd-vo AN SSSR, 1956.
- Gurvich, İ. S., *Etnicheskaya istoriya narodov Severa*, M., Nauka, 1982.
- Gurvich, İ. S., *Etnicheskaya istoriya Severo-Vostoka Sibiri*, TIJe, M., 1966.
- Gurvich İ. A. *Pereseleniya krest'yan v Sibir'*, M., 1889.
- Hadju, P., *Fino Ugrian Languages and People*, London 1975.
- Hayit, B., *Sovyetlerde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, TDAV, İstanbul 2000.
- Holmberg, U., *The Mythology of All Races, Fino-Ugric, Siberian*, Boston 1927.
- Homich, L. V., *Nentsy: Istoriko-etnograficheskie ocherki*, M.; L., 1966.
- Hudjakov, M.G., *Ocherki po istorii Kazanskogo hanstva*, M., 1991.
- İnalcık, H., "Kırım Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 1, Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1992.
- Iskhakova, S.M. *Drevnyetyrkskie elementy v narodno-razgovornom yazyke zapadnosibirskikh tatar*, Sovetskaya tyurkologiya, 1973, № 6.
- Islaev, F.G., *Religioznaya politika Rossiyskogo gosudarstva i ee realizatsiya v Volgo-Ural'skom regione (XVIII vek): avtoref. dis.... dokt. ist. nauk. Kazan'*, 2005.
- İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1986.
- Istoriko-etnograficheskiy atlas Sibiri*, Levin, M.G., Potapov, L.P. (red.), M., Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1961.
- İstoriya Buryatskoy ASSR*, T. 1-2, Ulan-Ude, 1959.
- Istoriya Sibiri s drevneyshih vremen do nashih dney. V pyati tomah*, Glav. red. A.P.Okladnikov i V.I.Shunkov, L., Nauka, 1968-1969.
- İstoriya Tuvy*, T. 1-11, M., 1964.
- Istoriya Yakutskoy ASSR. V 3-kh t.*, AN SSSR. SO. Yakut. fil. In-t yaz., lit. i istorii., M.; L., Izd-vo AN SSSR, 1955-1963.
- Ivantsova, G. İ., *Protivomusul'manskaya missiya no-vokreshchennogo Efrema Eliseeva v Tobol'skoy eparkhii*, Materialy V Sibirskogo simpoziuma «Kul'turnoe nasledie narodov Zapadnoy Sibiri», Tobol'sk, Omsk, 2002.
- Izvechenie iz protokola Eniseyskogo eparkhial'nogo komiteta Pravoslavnogo missionerskogo obshchestva na 1884 g.*, Eniseyskie eparkhial'nye ведомosti, 1884, № 18.
- Joki, A.J., "Notes on Selkup shamanism", in V. Dioszegi and M. Hoppal (eds.), *Shamanism in Siberia*, Budapest, Akademiai Kiado, 1978.
- Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshheniya*, 1870, No: 3-4.
- Kabdulvahitov, K., *İslam prishel v Sibir' ran'she, chem predpolagalos'* (31 Ocak 2012), <http://www.islamnews.ru/news-111101.html>, 08.02.2017.

Kabuzan, V. M., *Materialy reviziy kak istochnik po istorii naseleniya Rossii XVIII — pervoy poloviny XIX v. (1718–1858 gg.)*, Istoriya SSSR, 1959, № 5, s. 128–140.

Kafalı, M., *Altın Orda Devletinin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

Kamenskiy, A. B., *Ot Petra I do Pavla I: reformy v Rossii XVIII veka (opyt tselostnogo analiza)*, M., 2001.

Kamenskiy, A. B., *Pod seniye Ekateriny*, SPb., 1992.

Karamzin, H. M., *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, C. 9, St. Petersburg 1843.

Katanov, N. F., *O religioznykh voynakh uchenikov sheykha Bagauddina protiv inorodtsev Zapadnoy Sibiri (po rukopisyam Tobol'skogo Gubernskogo muzeya)*, Ezhegodnik Tobol'skogo gubernskogo muzeya, Tobol'sk, 1904, Vyp. XIV, s. 191–216.

Katanov, N. F., *Otchet o poezdke 1896 g. v Minusinskiy okrug, Kazan'*, 1897.

Katanov, N. F., *Rodoslovnaya seidov*, Sibirskiy sbornik, SPb., 1887, s. 234–238.

Katanov, N. F., *Türk Kabileleri Arasında, Çeviren Atila Bağcı*, Konya 2004.

Khristianstvo i lamaizm u korennoy naseleniya Sibiri (vtoraya polovina XIX - nachalo XX vv.), L., 1979, s. 8.

Khakasskiy natsional'nyy kraevedcheskiy muzey im. L. R. Kyzlasova, <http://www.nhkm.ru/index.php?lang=ru>

Kiselev, S. V., *Drevnyaya istoriya Ujynoy Sibiri*, M., 1951.

Kozhukhov, Yu. V., *Krest'yanskaya kolonizatsiya Vostochnoy Sibiri i pereselencheskaya politika tsarizma v pervoy polovine XIX v.*, Nauchnye doklady vysshey shkoly, Ist. nauki, 1958, № 3, str. 56, 61.

Kolonizatsiya Sibiri v svyazi s obshchim pereselencheskim voprosom, SPb., 1900.

Konev, A. Yu., *Narody Zapadnoy Sibiri v sisteme sotsial'no-pravovykh otnosheniy Rossiyskogo gosudarstva XVII–XIX vekov*, Tyumen', 2002, s. 71.

Konev, A. Yu., *Soslovno-pravovoe polozhenie i administrativnoe ustroystvo korennykh narodov Severo-Zapadnoy Sibiri (konets XVI — nachalo XX veka)*: Sbornik pravovykh aktov i dokumentov, Tyumen', Izd-vo IPOS CO RAN, 1999.

Kopylov, A. N., *Russkie na Enisee v XVII v.*, Novosibirsk, 1965.

Korf, S. A., "Russia in the Far East", *The American Journal of International Law*, Vol 17, No. 2 (April 1923), pp. 252–284.

Koshelev, Ja. R., *Russkaya fol'kloristika Sibiri (XIX – XX vv.)*, Tomsk, Izd-vo Tomskogo un-ta, 1962.

Krasheninnikov, S. P., *Opisanie zemli Kamchatki*, t. 1–2., SPB, 1786.

Kratkaya Sibirskaya Letopis' (Kungurskaia), St. Petersburg, 1880.

Kreydun, G., *Altayskaya dukhovnaya missiya v 1830 – 1919 gody: struktura i deyatelnost'*, PSTGU, Moskva, 2008.

Kreydun, Yu. A., *O printsipakh territorial'nogo obustroystva Altayskoy dukhovnoy missii, Makar'evskie chteniya: materialy chetvertoy mezhdunarodnoy konferentsii* (21 — 22 noyabrya 2006 g.), otv. red. V. G. Babin, Gorno-Altaysk: RIO GAGU, 2006.

Kurat, A.N., *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, II. Baskı, Murat Kitabevi yayınları, Ankara 1992.

Kurat, A.N., *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarihi Kurumu, 1948.

Kurat, A.N., "Altın Ordu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.

Kurat, A.N., Temir, A., "Sibirya Hanlığı", *Türk Dünyası el Kitabı*, I. Cilt, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 437-447.

Kurochkin, G.N., *Tagarskie kurgany v zone Novoselovskoy orositel'noy sistemy*, Pam'yatniki arkheologii v zonakh melioratsii Yuzhnoy Sibiri. Po materialam raskopok 1980-1984 gg., L., Nauka, 1988.

Kyutzo, K., *Istoriya Sibiri*, Tokyo, 1963 (Japonca).

Lantzeff, George V. and Richard A. Pierce, *Eastward to Empire Exploration and Conquest with Russian Open Frontier to 1750*, London 1973.

Lebedev, D. M., *Ocherki po istorii geografii v Rossii XVIII veke (1725-1800)*, M., Izd-vo AN SSSR, 1956.

Lengyel, E., *Siberia*, New York, 1943.

Lessner, E., *Gradle of Conquerors of Siberia*, New York, 1955.

Levin, M. G. *Ethnic Origins of the Peoples of Northeastern Asia*, Arctic Institute of North America, Anthropology of the North, No. 3, University of Toronto Press, Toronto, 1963.

Lysov, A.P., *Narodnoe obrazovanie v Tyumenskoy okrugue v 1897 g.*, Tyumen', 1898.

Lyutsidsarskaya, A.A., *Starozhily Sibiri. Istoriko-etnograficheskie ocherki. 17 - nachalo 18 v.*, Novosibirsk, Nauka 1992.

Malyavkin, A. G., *Istoricheskaya geografiya Tsentralnoy Azii: metaryali i issledovaniya*, Novosibirsk, 1981.

Materialy dlya istorii pravoslavnoy tserkvi v tsarstvovanie Nikolaya I, (red. N.F. Dubrovina), Kn. 1, SP6., 1902, s. 6

Matveev, A. K., *Geograficheskie nazvaniya Urala*, Sverdlovsk, Sred.-Ural. kn. izd-vo, 1987.

Matyushchenko, V.I., *Drevnyaya istoriya Sibiri: Ucheb. pos.*, Omsk, Omsk. gos. un-t, 1999.

Mau-Tsai, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge, İstanbul 2006.

Michael, H. N. (editor), *The Archaeology and Geomorphology of Northern Asia: Selected Works*, University of Toronto Press, 1964.

Mikheev, N., *Otchet o poezdke v severo-zapadnuyu Mongoliyu i Uryankhayskuyu zemlyu*, SPb., 1910.

Miller, G. F., *Opisaniye Sibirskovo Hanstva i vseh proisshedshekh v nem del ot nachala, a osobenno ot pokoreniya ego rossiskoy derjave po se vremena*, S. Petersburg, 1787.

Miller, G. F. *Istoriya Sibiri*, Moskva-Leningrad, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1937.

Minenko, N.A., *Severo-Zapadnaya Sibir' v XVIII - pervoy polovine XIX v.: istoriko-etnograficheskiy ocherk*, Novosibirsk, Nauka, 1975.

Mirzoev, V.G., *Prisoedinenie i osvoenie Sibiri v istoricheskoy literature XVII veka*, M., Izd-vo social'no-ekonomicheskoy literatury, 1960.

Mongush, M.V., *Khristianstvo v Tuve: istoriya i sovremennoe sostoyanie*, The World of the Orient, 2014, № 2.

Mozharovskiy, A.F., *Izlozhenie khoda missionerskogo dela po prosveshcheniyu kazanskikh inorodtsev s 1552 po 1867 god*, M., 1880.

Müller, G.F. and Palas, P.S., *Conquest of Siberia, and the History of the Transactions, Wars, Commerce, Etc.: Carried on Between Russia and China, from the Earliest Period (1842)*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

Narody Evropejskoj chasti SSSR, Pod red. V.A. Aleksandrova (i dr.), M., Nauka, 1964.

Narody Sibiri, Levin, M.G., Potapov, L.P. (red.), Moskva, Leningrad, Izdatelstvo AN SSSR, 1956.

Naumov, I. N., ed. David N. Collins, *The History of Siberia*, London 2009.

Nehto o Sibiri i narodakh, v ney obitayushchikh, Sankt-Peterburgskiy zhurnal, 1806, № 5.

Nikonov, A.B., *Kriticheskiy analiz missionerskoy deyatel'nosti Russkoy pravoslavnoy tserkvi (1721-1917)*, L., 1989, c. 7-8.

Nordenskiöld, A. E., *The Voyage of the Vega Round Asia and Europe*, London, 1881.

Novgorodova, E.A., *Tsentral'naya Aziya i Karasukskaya problema*, M., Nauka, 1970.

Novikov, V.İ., *Drevnyaya Rossiyskaya Vivliofika*, Vip. Vtoroye, Moskov 1788.

Novyy zakon ob ukreplenii nachal veroterpimosti (Vysochayshe utverzhdenyy 17 aprelya 1905 g.), Sobranie uzakoneniya, № 63, SPb., 1905.

Nurmukhamedov, M. K., Zhdanko T. A., Kamalov S. K., *Karakalpaki. Kr. ocherk, istorii s drevneyshikh vremen do nashikh dney*, Tashkent, 1971.

Nurullayev, A. A., "Sibiryada İslam", Religii narodov sovremennoy Rossii: Slovar (ed. M. P. Mchedlov), Moskva 2002.

Ogloblin, N.N. *Obozrenie stolbtsov i knig Sibirskogo prikaza (1592-1768 gg.)*, Dokumenty voevodskogo upravleniya, M., 1895.

Ogorodnikov, V. I., *Ocherki istorii Sibiri do nachala XIX stoletiya*, Irkutsk, 1920.

Ogryzko, I. I., *Khristianizatsiya narodov Tobol'skogo Severa v XVIII v.*, L., Uchpedgiz, 1941.

Okladnikov, A.P., *Ancient Population of Siberia and its Culture*, Chicago, 1964.

Okladnikov, A. P. *Ocherki iz istorii zapadnykh buryat-mongolov (XVII-XVIII vv.)*, Leningrad, 1937.

Okladnikov, A. P., *The Soviet Far East in Antiquity. An Archaeological and Historical*

Study of the Maritime Region of the USSR, Arctic Institute of North America, Anthropology of the North: Translations from Russian Sources, № 6, Toronto, 1965.

Otpiska Ya.O. Tukhachevskogo v Sibirskiy prikaz o rezul'tatakh svoego pokhoda protiv kyrgyzov, Materialy po istorii Khakasii XVII - nachala XVIII vv., (red.) V.Ya. Butanayev, A. Abdykalykov, Abakan, 1995.

Ögel, B., *Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

Ögel, B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV yayınları, İstanbul 2001, s. 226-227.

Pamyatniki Sibirskoy istorii XVIII veka, A. I. Timofeev (red.), Sankt-Peterburg, Tipografiya Ministerstva vnutrennikh del, 1882-1885.

Patkanov, S.K., *Statisticheskie dannye, pokazyvayushchie plemennoy sostav naseleniya Sibiri, yazyk i rody inorodtsev*, Spb., 1912.

Pavlova, A.A., *Vvedenie pravoslavnoy very v Yakutii*, <http://festival.1september.ru/articles/534329/> (09.02.2017).

Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897, Spb., 1907.

Philips, E.D., *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*, London, 1965.

R. A. Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917*, Berkeley 1960.

Plekhanova, Yu.N., *Tuva ot perepisi do perepisi*, Materialy zaочноy konferentsii k 200-letnemu yubileyu rossiyskoy statistiki, s. 26 - 34.

Pokshishevskiy, V.V., Vorob'ev, V.V., *Sovetskiy Soyuz. Rossiyskaya Federatsiya. Vostochnaya Sibir'*, Moskva, Mysl, 1969.

Polnoye sobraniye postanovleniy i rasporyazheniy po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya Rossiyskoy imperii, SPb., 1869-1905.

Polnoye sobraniye ruskikh letopisey, t. 1-30, SPB-L.-M., 1841-1965.

Polnoye sobraniye zakonov Rossiskoy imperii, SPb., 1830.

Ponomarev, B. N., *Istoriya SSSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney*, Moskov, 1966, vol. II.

Potanin, G. N., *O karavannoy torgovle s Dzhungarskoy Bukhariyev v XVIII stoletii*, Chtenie OİDR. Kn. II. Otdel I., Spb., 1868.

Potapov, L.P., *Geograficheskiy faktor v traditsionnoy kul'ture i byte tyurkoyazychnykh narodov Altae-Sayanskogoregiona, Rol' geograficheskogo faktora v istorii dokapitalisticheskikh obshchestv*, L., Nauka, 1984.

Potapov, L.P., *Kratkie ocherki istorii i etnografii khakasov (XVIII-XIX vv.)*, Abakan, 1952.

Potapov, L.P., *Ocherki po istorii altaycev*, Akad. nauk SSSR, M.-L., 1953.

Potapov, L.P., *Proishozhdenie i formirovaniye hakasskoy narodnosti*, Abakan, Hakasskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1957, s. 307.

Pravda, 28 Oktyabrya 1965.

Pypin, A. N., *History of Russian Ethnography I-IV*, St. Petersburg, 1892.

Rabtsevich, V.V., *K voprosu ob upravlenii aborigennym naseleniem Sibiri v 80-kh gg.*

XVIII - pervyykh desyatiletikh XIX stoletiya, Voprosy istorii Sibiri dosovetskogo perioda, A.P. Okladnikov (red.), Novosibirsk, Nauka, 1973.

Radloff, W., Çev. Ahmet Temir, *Sibiryadan Seçmeler*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976.

Rasonyi, L., *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.

Rasova, N.V., *Missionerskaya deyatel'nost' Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi na Altae v XIX - nachale XX vv.*, dissertatsiya ... kandidata istoricheskikh nauk, Gorno-Altaysk, 2002.

Religioznoe vospitanie i obuchenie, Eniseyskie eparkhial'nye vedomosti, 15 iyulya 1916, №12.

Remezov, S.U., *Chertyojnaya kniga Sibiri, Sostavlenaya Tobolskim synom Boyarskim Remezovim v 1701 godu*, St Petersburg, 1882.

Rudenko, S. I., *Kultura naseleniya Tsentralnogo Altaia v skifskoe vremya*, M.; L., 1960.

Rudenko, S. I., *The Ancient Cultures of the Bering Sea and The Eskimo Problem*, Anthropology of the North: Translations from Russian Sources, No. 1, Arctic Institute of North America and University of Toronto Press, Toronto, 1962.

Rudenko, S. I., *Frozen Tombs of Siberia: the Pazyryk burials of Iron Age horsemen*, London J. M. Dept, 1970

Russkiy biograficheskiy slovar: v 25 tomakh, SPb., 1897, T. 7: Zhabokritskiy — Zyalovskiy, s. 147—148.

Russkoe pravoslaviye: vekhi istorii, (red.) A. I. Klibanov, M., Politizdat, 1989.

Safargaliev, M. G., *Raspad Zolotoy Ordy*, Saransk, Mordov. kn. izd-vo, 1960.

Safronov, F. G., *Krest'yanskaya kolonizatsiya basseynov Leny i Ilima v XVII v.*, Yakutsk. Kn. izd-vo, 1956.

Safronov, F. G., *Okhotsko-kamchatskiy kray*, Yakutsk, 1958.

Safronov, F. G., *Pravoslavnoe khristianstvo v Yakutii*, M., Almaz Rossii Sakha, 1998.

Safronov, F. G., *Russkie krest'yane v Yakutii (XVII – nachalo XX vv.)*, Yakutsk, 1961.

Sbornik zakonov o musul'manskom dukhovenstve v Tavricheskom i Orenburgskom okrugakh i o magometanskikh uchebnykh zavedeniyakh, Kazan, 1899.

Sergeev, V.İ. *K voprosu o pohode v Sibir drujini Ermaka*, Voprosy İstorii, 1959.

Severnyy vestnik, Spb., 1895, no: 10, s. 9

Shadrina, N.V., *K 100-letiyu yakutskoy perevodcheskoy komissii*, Ekho stolitsy, 1999, 7 dek. (№ 167).

Shhapov, A.P., *Istoriko-etnograficheskaya organizatsiya russkogo narodonasele-niya*, Sobr. soch., SPB., 1906.

Shchapov, A. P., *Istoriko-ımpgeograficheskie i etnologicheskie zametki o sibirskom naselenii*, İrkutsk, 1872.

Shhapov, A.P., *Soch.*, vols. 1–3. St. Petersburg, 1906–08.

Shhapov, A.P., *Sobr. soch.: Dopolnit. tom k izdaniyu*, Irkutsk, 1937.

Shhapov, A.P., *Neizdannye soch.*, Izvestiia Obshchestva arkeologii, istorii i etnografii pri Kazanskom un-te, vol. 33, issues 2–3. Kazan, 1926.

Shcheglov, I.V., *Khronologicheskiy perechen' vazhneyshikh dannykh iz istorii Sibiri, 1032-1862*, Irkutsk, 1883.

Sherstoboev, V. N., *Ilmskaya pashnya. T. I. Pashnya Ilmskogo voevodstva XVII i nachala XVIII veka*, Irkutsk, OGIz, 1949.

Sherstoboev, V. N., *Ilmskaya pashnya. T. II. Pashnya Ilmskogo voevodstva XVII i nachala XVIII veka*, Irkutsk, Irkut. kn. izd-vo, 1957.

Sherstova, L.İ., *Predstavleniya o «chuzhikh» v mental'noy traditsii aborigenov Yuzhnoy Sibiri, Narodonaselenie Sibiri: Strategii i praktiki mezkhul'turnoy kommunikatsii (XVII - nachalo XX veka): Sbornik statey*. Novosibirsk, 2008.

Sherstova, L.İ., *Tyurki i russkie v Yuzhnoy Sibiri: etnopoliticheskie protsessy i etnokul'turnaya dinamika XVII - nachala XX veka*, Novosibirsk, 2005.

Shorokhov, L.P., *Korporativno-votchinnoe zemlevladienie i monastyrskie krest'yane v Sibiri XVII-XVIIIvv. (Razvitie feodal'nykh otnosheniy i ikh osobennosti)*, Krasnoyarsk, 1983.

Shunkov, V. I., *Ocherki po istorii kolonizatsii Sibiri v XVII – nachale XVIII vekov*, M., L., Izd-vo AN SSSR, 1946.

Shunkov, V. I., *Ocherki po istorii zemledeliya Sibiri (XVII v.)*, M., L., Izd-vo AN SSSR, 1956.

Sibirskie letopisi, St. Petersburg, 1907.

Sibir' v sostave Rossiyskoy imperii, L.M. Dameshek, A.V. Remnev (red.), M., Novoe literaturnoe obozrenie, 2007.

Slovtsov, P. A., *Istoricheskoe obozrenie Sibiri*, T.1., Spb., 1886; T. 2., Spb., 1888.

Slovtsov, P.A., *Istoriya Sibiri. Ot Ermaka do Ekateriny II*, M., Veche, 2006.

Sokolova, Z.P., *Puteshestvie v Yugru*, Moskva, Mysl', 1982.

Solovyev, S.M., *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen*, 15 T., Moskova 1962-6.

Solovyev, A.I., *Voennoe delo korennoy naseleniya Zapadnoy Sibiri. Epoha srednevekov'ya*, Novosibirsk, Nauka, 1987.

Spisok naselennykh mest Tobol'skoy gubernii (po svedeniyam na 1868-1869 godov), Tobol'sk, 1871.

Stepynin, V. A., *Kolonizatsiya Eniseyskoy gubernii v epokhu kapitalizma*, Krasnoyarsk, 1962.

Svod zakonov Rossiyskoy imperii, T. XIX, SPb., 1890.

Taşgıl, A., *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Tatarintseva, M.P., *Staroobriadtsy v Tuve: istoriko-etnograficheskii ocherk*, Novosibirsk, Nauka, 2006.

Tatishhev, V.N., *Istoriya Rossiyskaya*, 4 T, M., 1964.

Temir, A., *“Kazan Hanlığı”, Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1992.

The Peoples of Siberia, Levin, M.G., Potapov, L.P. (ed.), Chicago, 1964.

Tobol'skie eparkhial'nye vedomosti, 1906, №12.

Togan, Z.V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Tokarev, S.A., *Etnografiya narodov SSSR*, Moskova 1958.

Tokarev, S.A., *Obshchestvennyy stroy yakutov XVII-XVIII vv.*, Jakuckoe gos. izd-vo, 1945.

Tomilov, N.A., *Etnicheskaya istoriya tyurkoyazychnogo naseleniya Zapadno-Sibirskoy ravniny v kontse XVI - nachale XX v.*, Novosibirsk, Izd-vo Novosib. un-ta, 1992.

Tomilov, N.A., *Sibir' — severo-vostochnaya vetv' islamskoy tsivilizatsii*, Islam, obshchestvo i kul'tura, Omsk, 1994.

Topsakal, İ., *Misyoner kaynaklara Göre Rus Çarlığı ve Türkler, 1552–1917*, İstanbul 2009.

Topsakal, İ., *Rusya'daki Türkler*, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2015.

Topsakal, İ., 17. yüzyılda Sibirya'da Kürk Yönetimi, *Tarih ve Kültür Dergisi*, Nisan 2011, s. 53–57.

Topsakal, İ., Türk Tarihi Açısından Sibirya'nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar), *Turkish Studies, International For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1, Winter 2011.

Topsakal, İ., "XVII. century in Russia: a new baptism office and their activities" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sa. 197, Nisan 2012, s. 92–103.

Troitskaya, T.N., Borodovskiy, A.P. *Bol'sherechenskaya kul'tura lesostepnogo Priob'ya*, Novosibirsk, 1994.

Troitskaya, T.N., Novikov, A.V., *Arheologiya Zapadno-Sibirskoy ravniny: Uchebnoe posobie*, Novosibirsk, 2004, s. 66-73.

Troitskaya, T.N., Novikov, A.V., *Skifo-sibirskiy mir*, Novosibirsk, Akademicheskoe izdatelstvo 'GEO', 2007.

Tsybiktarov A.D., *Buryatiya v drevnosti. Istoriya (s drevneyshikh vremen do XVII veka)*, Ulan-Ude, Izd-vo Buryatskogo gosuniversiteta, 1999.

Tsys' O.P., Zubov V.N. (sost.), *Istoriya Sibiri: sbornik kart i metodicheskikh materialov k nim*, Nizhnevartovsk, Izd-vo Nizhnevartovskogo gumanitarnogo universiteta, 2009.

Tumasheva, D. G., *Dialekty sibirskikh tatar*, Kazan', Izd-vo KGU, 1977.

Türk Ansiklopedisi, "Sibir Hanlığı", Milli Eğitim Bakanlığı 1980.

Ustav dukhovnykh konsistoriy, PSZ, №1495. 1883, Sbornik materialov po voprosam o smeshannykh brakakh i o veroispovedanii detey, ot sikh brakov proiskhodyashchikh, SPb., 1906.

Vagin, V. I., *Istoricheskie svedeniya o deyatel'nosti grafa M. M. Speranskogo v Sibiri s 1819 po 1822 god: v 2 t.*, SPb., 1872.

Varneck, Elena, "Siberian Native People after the February Revolution", *Slovanic and Eastern European Review*, Vol 2, No. 1 (Mar., 1943).

Valeev, F.T., *Sibirskie bukhartsy vo vtoroy polovine XIX - nachale XX veka (Istoriko-etnograficheskie ocherki)*, Tashkent, 1965.

Vasilenko, V.A., *Pravoslaviye v Tuve: k voprosu o mezhekfessional'nykh i mezhetnicheskikh otnosheniyakh (konets XIX-nachalo XX vv.)*, Shestye Mezhdunarodnye Baykal'skie chteniya: materialy nauch.-prakt. konf., Irkutsk, 2012.

Vasil'ev, N.I., *Istoriya Yakutii (s drevneyshikh vremen do 1917 g.)*, Yakutsk, Bichik, 2007.

Vatin, V.A., *Minusinskiy kray v XVIII veke. Etyud po istorii Sibiri*, Minusinsk, 1913.

Vaynshteyn, S.I., Mannay-ool, M.H., *Istoriya Tuvy*, Novosibirsk, Nauka, 1991.

Vekshina, N.M., *Missionerskaya deyatel'nost' Russkoy pravoslavnoy tserkvi v Sibiri i na Dal'nem Vostoke vo vtoroy polovine XIX v.*, dis. ... kandidata filosofskikh nauk, Sankt-Peterburg, 2014.

Vernadski, G., *A History of Russia*, London 1961.

Vilkov, O. N., *Remeslo i torgovlya Zapadnoy Sibiri v XVII v.*, M., 1967.

Vipper, R. Yu., Ivan Groznyy, M. – L., Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1944.

Vostochnoe obozrenie, 1896, no: 96.

Yadrintsev, N. M., *Sibir kak koloniya: k yubileyu trehsotletiya: sovremennoe polozhenie Sibiri, ee nuzhdy i potrebnosti, ee proshloe i budushhee*, St. Petersburg, 1882.

Yadrintsev, N.M., *Sibirskie inorodtsy, ikh byt i sovremennoe polozhenie*, SPb., 1891.

Yakutskie eparkhial'nye vedomosti, 18 noyabrya 1867, No. 46.

Yakutskie eparkhial'nye vedomosti, 1900, no 2.

Yazyki narodov SSSR: v pjati tomah, Pod. red. V. V. Vinogradova, Nauka, 1966.

Yurganova, I. I., *Inkorporatsiya Yakutskogo kraya v Rossiyskuyu imperiyu na primere khristianizatsii*, Vestnik SVFUim.M.K.Ammosova, 2012, T.9, № 2.

Yurganova, I.I., *Pravoslavnoe hristianstvo v Yakutskom krae*, Tal'tsy №1 (30), 2007.

Yurganova, I.I., *Tserkvi Yakutii*, Yakutsk, 2005.

Zakony grazhdanskie. Svod zakonov, T. X, Ch. 1. Izd. 1900, Sbornik materialov po voprosam o smeshannykh brakakh i o veroispovedanii detey, ot sikh brakov proiskhodyashchikh, SPb., 1906.

Zauralskiy kray, 1915, no. 44

Zekiev, M., *Törki-Tatar Etnogenezi*, Fikir Neşriyatı, Kazan 1998.

Zinner, E.P., *Sibir' v izvestiyakh zapadnoevropeyskikh puteshestvennikov i uchenykh XVIII veka*, Irkutsk, Vostochno-Sibirskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1968.

Ziyaev, Kh.Z., *Uzbeki v Sibiri (XVII–XIX vv.)*, Tashkent, 1968.

DİZİN

- A. A. Turskiy 229
A. A. Vinnus 114
A. Dyoçkovskiy 233
Afanasyev Kültürü 7, 45
Ah Çayan 218
A. İ. Andreyev 13, 24
A. İ. Radişev 185
Alazeyka 106
Aleksey Mihilovskiy 215
Aleksey Volkov 221
Altay 18, 21, 29, 30, 34, 35, 40, 41, 43, 44, 45, 51, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 102, 111, 112, 123, 124, 126, 127, 128, 133, 134, 136, 137, 139, 141, 152, 193, 197, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 241, 242
Altın Orda 7, 36, 67, 68, 69, 84
Ambvrosiy Protasov 183
Amur 28, 32, 39, 40, 87, 88, 108, 113, 119, 125, 139, 140, 147, 155, 156, 157
Amur Sorunu 155
Anadır 106, 129
Andronov
Kültürü 7, 49, 50
Angara 30, 34, 106, 107, 111, 119
A. N. Kopılov 23
A. N. Radişev 15
A. N. Turmbevski 114
A. Papov 106
A. P. Okladnikov 21, 24, 25, 35
Argun 32, 119, 126, 127
Arinler 104, 214
A. Şistakov 237
Ataman Golkin 105
Atika Mirza 95
A. V. Efimov 24
Ayça Seyitova 200
Aziz Guriy Cemiyeti 208
Aziz Guriy Kardeşlik Cemiyeti 232
Aziz Stefan 86
Bahattin Ögel 49, 65, 66
Baraba 36, 61, 68, 101, 109, 111, 175, 206
Barnaul 135, 150, 238
Başkurtlar 61, 74
Batı Sibirya 7, 8, 9, 12, 23, 26, 27, 29, 30, 35, 36, 37, 38, 43, 58, 60, 61, 62, 63, 65, 68, 69, 72, 80, 83, 87, 89, 99, 100, 101, 102, 108, 117, 120, 123, 124, 125, 132, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 164, 167, 168, 172, 176, 179, 185, 186, 190, 211
Batu Han 68
Baykal 29, 30, 32, 35, 36, 39, 43, 52, 65, 107, 108, 113, 136, 142, 146, 149, 150, 155, 156, 162, 226
Baykal ardı 107, 142
Bek Bulat 70
Belotsarsk 158
beloya vera 218
Beyaz göl 85
Bikatun 128
Biy 128
Biysk 150, 223, 224
Blagoveşinskiy Erkek Manastırı 222
B. M. Lubov 114
B. O. Dolgih 20, 24
Bolşereçensk
Kültürü 58, 59
Boris Godonov 186
Buhara 70, 94, 100, 163, 169, 176, 177, 179
Buryatlar 36, 88, 105, 106, 141
Buryatya 18, 107
Cengiz Han 36, 68, 84
Cungarya 40, 67, 123, 124, 215
Çar II. Aleksandr 196
Çar Nikolay I 192
Çat Tatarları 100, 111
Çelyabinsk 128, 148, 149
Çerdinsko-Lozvinsk 38
Çimgi Tura 68, 69, 70, 95, 98, 109
Çulım 61, 68, 81, 212, 214
Çulışman 57, 222

- Dağlık Altay 40, 57
 Danyel Çukov 99
 Dekabristler 17, 181
 D. İ. Çiçerin 172
 Dimitriy Hitrov 234, 236
 Din Ali Hoca 169, 177
 Doğu Sibirya 14, 26, 30, 31, 32, 40, 41,
 103, 119, 125, 132, 139, 140, 144, 146,
 151, 155, 158, 190, 232
 Duhovnaya Konsistoriya 170
 E. A. Novgorodova 51
 Ebu Kerim 109
 Enets 78, 87
 Esipov 12
 F. A. Kudryavtsev 21
 F. Baryatinski 38
 Feodor Alekseyeviç Romonovna 231
 Feodor Kurbskiy 90
 F. G. Safronov 23, 126, 140, 232, 233
 Filafey Leşinskiy Sinod 201
 Filaret Amfitiyatrov 192
 Filkeyev Tatanov 106
 Filofey Leşinskiy 187, 214
 F. İ. Saymanov 131
 F. Litke 15
 Galdan Tseren 122
 Gerhard Frederick Müller 14
 G. F. Debets 51
 G. I. Spasskiy 16
 G. I. Şelikov 129
 G. İ. Nevesilkoy 155
 G. Maksimenkov 51
 G. N. Potanin 19, 177
 Gorno-Altay 57
 Göktürk 7, 61, 64, 65, 66
 Gregoriy Nogovitsiy 233
 Güney Sibirya 21, 28, 36, 49, 51, 52, 62,
 63, 65, 66, 101, 134, 142, 166, 215
 Habarov Svyatitskiy 108
 Hakasya 18, 43, 45, 47, 55
 Hanti 7, 36, 38, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 76,
 77, 78, 80, 81, 87, 91, 94, 95, 110, 111,
 133, 141, 164, 187
 I. Krusenstern 15
 İpatev 11
 I. Petro 13, 126, 127, 129, 131, 167, 186,
 187, 199, 232
 I. S. Gurviç 21
 I. S. Vdovin 21
 I. V. Pupin 19
 İ. B. Repin 114
 İdil 10, 26, 37, 68, 70, 74, 84, 85, 86, 91,
 94, 101, 160, 165, 166, 167, 168, 174,
 175, 199, 200, 203, 211, 230, 242
 İli Biga Aktarişev 200
 İliminskiy 9, 185, 194, 197, 207, 208,
 222, 223
 İlya Perfiyev 39
 İndigirka 29, 32, 40, 106, 140
 İnnokenti Sokolov 224
 İnnokent Venyaminov 233
 İpek Yolu 60
 İ. Petrov
 Papaz 210
 İ. P. Kozirevski 106
 İrbit
 Fuarı 154
 İrkut Manastırı 162
 İrkutsk 25, 43, 107, 115, 130, 131, 132,
 134, 139, 142, 144, 146, 149, 184, 189,
 191, 196, 197, 204, 210, 216, 236
 İrtiş 14, 29, 30, 36, 37, 40, 61, 62, 67, 68,
 69, 70, 73, 74, 90, 91, 93, 94, 95, 98, 99,
 101, 109, 111, 112, 119, 122, 123, 128,
 129, 134, 157, 163, 164, 176, 206
 İrtiş savunma hattı 122
 İsker 26, 36, 68, 69, 177
 İskitler 61, 62, 65
 İşim 35, 59, 69, 122, 123, 125, 128, 144,
 163, 164, 176, 178
 İvan Afanaseviç Lipin 226
 İvan Gluhov 98
 İvan Koltsa 95, 97
 İvan Perliyev 113
 İvan Rebrov 39
 İvolgi 64
 İ. Ye. Popov 233
 Kaçınlar 104, 214

- Kalmıklar 100, 171
 Kamasınler 104
 Kamçatka Seferleri 14, 15, 33, 43, 87,
 106, 113, 125, 129, 132, 139, 140, 146,
 156, 233
 Kamenşiki 124
 Karakalpaklar 179
 Karasuk
 Kültürü 7, 51, 63, 66
 Kaşlık 36, 68, 94, 95, 97, 98
 Kato Kyudzo 25
 katorga 134
 Katun 34, 128
 Kazakistan 5, 45, 60, 62, 68, 144, 241
 Kazan İlahiyat Akademisi 194, 196, 197
 Kazan İncil Cemiyeti 183
 Kazan Kreşin Tatar Mektebi 197
 Ketler 7, 61, 80, 81, 82, 87
 Kırgızlar 7, 35, 61, 65, 66, 88, 104, 127
 Kijirov kültürü 59
 Kipriyan Starorusennikov 159, 160, 186
 Koda Hantileri 110, 111, 112
 Kolıma 106
 Kolima 29, 32
 Kolivan 131
 Kolivano-Kuznetskaya
 Hattı 123
 Konda 36, 73, 110
 Kopen
 Mezarları 66
 Kosak 61, 94, 110, 215
 Krasnoyarsk 38, 47, 52, 104, 115, 122,
 132, 135, 138, 144, 146, 149, 151, 212,
 213, 214, 215, 216, 227
 Kraşennikov 14
 Krayonarsk 62
 Kreşin Kantorası 166, 189
 Kreşin Vaftiz Dairesi 216
 Kulay kültürü 60
 Kurman Seyidov 202
 Kurşık Abaşev 200
 Kuznetsk 101, 112, 115, 123, 127, 128,
 129, 136, 150, 151, 212, 215
 Küçüm Han 37, 70, 71, 93, 94, 95, 96, 98,
 99, 100, 111, 118, 162, 169, 176, 177,
 242
 Lavrentiyev 11
 Lena 23, 28, 32, 33, 39, 78, 106, 111, 113,
 119, 120, 125, 139, 153
 Lena Goldfields 153
 Lenzeto 153
 Lenzoto 153
 Leyla Kanış 177
 L. N. Potapov 52
 Lozva 38, 99, 109
 L. P. Potapov 21, 22, 52
 Makariy Guluharov 221
 Makariy Gulukarov 193
 Makariy Partvitskiy Nevskiy 222
 Makariy Pavlov 224
 Mangazeya 19, 38, 101, 110, 111
 Mansi 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 81, 91,
 92, 94, 109, 110, 141, 164
 Mar Han 69
 Matvey Meşaryak 98
 Mayına 193, 221, 222
 Medyanskiy Yurtın 173
 Mefodiy Gerasimov 224
 Metropolit Antoniy Narojitskiy 174
 Metropolit İnnokentiy Venyaminov 196
 M. Gerasimov 34
 M. G. Levin 21, 22, 24, 25
 Mihail Çevalkov 223
 Mihail Federoviç 231
 Minusinsk
 Ovası 34, 35, 44, 45, 51, 62, 63, 64, 81,
 144, 152, 211, 212, 213, 214, 217, 218
 Mirza Karaçi 95, 96, 97
 M. M. Separanskiy 131
 Moğolistan 30, 32, 39, 45, 65, 67, 104,
 126, 158, 228
 Molla Ebu Tahmanov 202
 Moskova Knezliği 72, 73, 83, 84, 89, 90
 Moskova Prensliği 84, 87
 Moskova Sibir Karayolu 144
 Moskova-Sibirya Hattı 142
 Motorinler 104

- M. P. Alekseyev 24
 M. P. Gagarin 129
 M. P. Gryaznov 51, 59
 M. Şerbatov 185
 Muhammed Han 69
 M. Vinokurov 233
 M. V. Lomanosov 15
 Narım 99, 100, 101, 103, 111
 Nenetsler 36, 78
 Nerçin 126
 Nganasan 78, 79, 87, 103, 141
 N. I. Novikov 16
 N. İ. İlminskiy 207
 Nikaloyevskiy Kadın Manastırı 222
 Nikita Aramelskiy 215
 Nikola Pavloviç 181
 Nikolay Katanov 163, 219
 N. İ. Odeyevski 114
 N. M. Yadrintsev 19, 185, 205
 N. N. Muraviov 155
 N. N. Nirsov 205
 N. N. Ogloblin 19
 N. N. Stepanov 21
 Novgord 11, 85, 86, 87, 89, 90, 160, 188,
 189, 194
 Novgord Prensliği 85, 89
 Novosibirsk 21, 23, 59, 60, 62, 63, 74, 87,
 168, 179, 199, 205, 214, 226
 Noyun Ula 64
 N. Putilov 227
 N. Tuhaçevskiy 104
 N. Yadrintsev 19
 Ob 12, 28, 29, 30, 35, 38, 40, 59, 62, 68,
 72, 73, 74, 78, 79, 80, 81, 89, 90, 91, 98,
 99, 100, 101, 103, 110, 111, 112, 113,
 119, 128, 191
 Obdorsk 38, 193
 Ohotsk 32, 125, 126, 132, 139, 140, 233
 Okunev
 Kültürü 7, 47
 Olenek 29, 40
 Onan 32
 O. N. Vilkov 23
 Opak Han 69
 Orenburg Müftülüğü 201, 202
 Orhun Yazıtları 65
 Orta Lena 140
 Orta Sibirya 30, 181
 Orta Viluy 140
 Ortodoks Misyonerleri Topluluğu 196
 P. A. Slovtsov 16, 17
 Pazırık Kültürü 57, 58, 64
 Pazırık Halısı 58
 Pazırık kurganları 58, 64
 P. Beketov 103
 Pelim 36, 38, 73, 91, 101, 109
 Pelimsk 99
 Perm Bölgesi 70, 86, 87, 91, 94, 227
 Peter Bekotov 113
 Peter Promskiy 169
 P. İ. Godunov 115
 Piskopos Nikodim 198
 P. N. Butsiniskiy 19, 100
 P. P. Golovin 105
 Prens Dimitriy 117
 Presnogorkovskaya Gorkaya 123
 Priamuriye 146
 Primorskiy 139, 140
 Pugaçev Ayaklanması 136, 180
 Remezov S. U. 12, 13, 101
 R. M. Streşnev 114
 Roguzinskiy 126, 127
 Rus İmparatorluğu Coğrafyacılar Derne-
 ği 233
 Rus İncil Cemiyeti 191
 Ruslaştırma 86, 189, 194, 199, 211, 231
 Rus Ortodoks Kilisesi 127, 174, 175,
 226
 Rusya Sibiryası 133
 Sabanakov 169, 173
 Sabanakovo 177
 Samadu 78
 Samoyed 61, 72, 78, 80, 87, 109, 110
 Sargat kültürü 58, 60
 S. A. Tokarev 21
 Sayan 30, 35, 51, 64, 67, 79, 88, 127, 128,
 133, 215
 Selenge 32, 62, 65

Selkup 7, 36, 68, 70, 80, 82, 111, 141
 Semyon İvanoviç Kurbskiy 90
 Semyon Volhovskiy 98
 Sergei Petrov 224
 Seyfuddin Mryasov 204
 Seyyid Yarım 177
 Sınçurek kültürü 60
 Sibir 19, 22, 23, 24, 25, 26, 36, 37, 40, 66,
 68, 69, 70, 71, 72, 81, 82, 85, 87, 88, 91,
 92, 93, 94, 95, 99, 109, 118, 128, 131,
 133, 134, 141, 144, 146, 147, 149, 151,
 154, 157, 163, 167, 169, 175, 176, 177,
 184, 185, 191, 199, 200, 204, 205, 209,
 210, 215
 Sibir Hanlığı 36, 68, 69, 72, 87, 91, 93,
 163
 Sibirskaya Zemlitsa 26
 Sibirskiye dvoryaniye 118
 Sibirskiy Prikaz 113
 Sibirya İskanı Projesi 143
 Sibirya Müstahkem Hattı 128
 Sibirya Umum Valiliği 131
 S. İ. Dejnyev 106
 S. M. Solovyev 18, 87
 S. P. Kraşennikov 14
 S. P. Kreşennikov 185
 S. S. Uvarov 192
 Staroobryadlar 226, 227
 Stefan Landışev 221
 Stefan Suhovskoy 228
 Stefan Vasilyeviç Landışev 221
 Stepnoy Kray 144
 Stroganov 12, 92, 93, 110
 St. Sofia Katedrali 120
 Suçan 151
 Surgut 38, 99, 100, 101, 103, 111, 193
 S. V. Bahruşin 20, 22, 24
 Svitoy İnnokenti Kilisesi 228
 S. V. Kiselev 51, 52
 Şâh-ı Nakşibend 163
 Şeyban Han 176
 Şeyh Şerbeti 177
 Şibe Kurganları 64
 Şorlar 35, 66

Tadzımovar 169
 Tadzımovo 177
 Tagar Kültürü 7, 51, 52, 53, 54, 55, 59,
 63, 66
 Tarhansk 179
 Tavda 36, 38, 73, 90, 99
 Tavgiler 78
 Taybuga 68, 69, 70
 T. Çubukov 93
 T. Dyoçkovskiy 233
 Tek Alternatif 151
 Teletskoye Gölü 57
 Teleütler 88, 112
 Tobol 23, 36, 37, 38, 59, 61, 68, 69, 90,
 91, 95, 98, 99, 100, 101, 112, 114, 119,
 123, 134, 171, 172, 173, 174, 175, 176,
 177, 179, 183, 184, 190, 192, 195, 199,
 200, 204, 205, 206, 209, 210, 215, 216,
 221, 233, 238
 Toktamış Han 69
 Tomsk 23, 24, 30, 38, 40, 44, 59, 60, 61,
 63, 101, 103, 112, 115, 131, 132, 135,
 141, 142, 143, 146, 150, 169, 176, 205,
 210, 212
 Torskiy Uyezd 100, 101
 Trans Sibir Demir Yolu 144
 Trinitı Sergiyev 86
 Tsarkiy Daçı 161
 Tubalar 104
 Tuhtasın Safaroviç Aytmuhammedov
 203
 Tunguzlar 80, 103
 Tura 36, 37, 68, 69, 70, 95, 98, 99, 109,
 110, 119, 163, 176, 200, 204
 Turan 227, 228, 229
 Tuva 8, 18, 21, 57, 60, 62, 66, 67, 134,
 141, 158, 225, 226, 227, 228, 229, 241,
 242
 Tümen Han 95
 Türkistan 26, 37, 45, 61, 70, 95, 113,
 168, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 212,
 241
 Ugor 36, 61, 72, 74, 78, 93
 Ulala 193, 221, 222, 224

- Ural 26, 28, 29, 34, 37, 49, 61, 68, 70, 71,
72, 74, 75, 78, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 88,
89, 90, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 102, 109,
126, 128, 134, 147, 148, 166, 167, 175,
179, 189, 199, 230
- Uranhay 158
- Usinsko-Urenhayskiy Kray 226
- Ussuri 32, 40, 157
- Uyük 227
- Ürgen 169
- V. A. Aleksandrov 23
- Vaftizliler Dairesi 180
- V. Anıçkov 38
- Vasiliy Popov 221
- Vasiliy Poyarkov 108
- Vasiliy Sukin 98
- Vasiliy Verbinskiy 223
- V. Atlasov 106
- VelicanKöyü 210
- Veliki Üstyüg 89
- V. I. Şunkov 22
- Vişera 38, 73, 99
- Vladimir Kuzmin 228
- Vladimir Petrov 222, 223
- Vladimir Sinkovskiy 224
- Vladivostok 146, 148, 149, 150, 151
- Vladivostok-Habarovsk 149
- V. N. Şerstobayev 22
- V. N. Tatişev 15
- V. Ya. Butanayev 218
- V. Yuneviç 228
- Yadigâr Han 70
- Yakutistan 18, 32, 105
- Yakutskaya Voyevostvo 105
- Yana 29, 32, 40, 106, 140
- Ya O. Tukhaçevskiy 214
- Yeni Kreşin Dairesi 180
- Yeni Kreşin İşleri Dairesi 188
- Yenisey 23, 26, 28, 30, 33, 35, 38, 49, 62,
63, 65, 66, 67, 78, 79, 81, 88, 103, 104,
105, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 120,
127, 128, 132, 134, 139, 144, 152, 157,
196, 197, 198, 212, 219, 227
- Yenisey Dini İdaresi 198
- Yenisey Kırgızları 65, 66, 67, 88, 212
- Yeniseyskiy Uyezd 104
- Yenisey-Tunguz Hattı 81
- Yermak 12, 37, 93, 94, 95, 96, 97, 98,
110, 160, 162
- Yermak Timofeyeviç 93
- Yevgeniy Kazansov 195
- Yevgeniy Kazantsev 192
- Yugorskaya Zemlitsya 89
- Yugorşicina 89
- Yugra 11, 89, 90
- Yu. Krijaniç 13
- Yuraklar 78
- Yu. Yu. Suluşev 115
- Zasim Kozlov 209
- Z. Ya. Boyarşinova 22

SİBİRYA TARİHİ

İLYAS TOPSAKAL

İlyas Topsakal'ın *Başlangıçtan 1917'ye Kadar Sibirya Tarihi* adını taşıyan eserinin girişi gelecekte alanda yapılacak çalışmalara katkı sunmak amacıyla Sibirya tarihinin ana kaynaklarına ayrılmıştır. Daha sonra tarihin ilk devirlerinden başlayarak Sibirya kültürleri ve bölgede ikamet eden kavimler anlatılmış ve Rusların bölgeye nasıl ve hangi amaçla geldikleri ele alınmıştır. Rus istilasının yüzyıl yüzyıl ve aşama aşama incelendiği eserde, Rusların bölgeye nüfus akışını tanzim etmeleri, içtimai, iktisadi ve idari nizamlarını kurmaları yine kronolojik olarak gösterilmiştir. Nihayet, Rusların gelmesinden sonra bölgede dini ve kültürel hayatın nasıl dönüştüğüne dair tafsilatlı bir bölümü kaleme mevcuttur ki, kanaatimizce bu bölüm, eserin en can alıcı noktasını teşkil etmektedir.

